

The “Third Side” of Civil War:

A Comparative Analysis of Nikos Kazantzakis’ *The Fratricides*
and Manuel Chaves Nogales’

A Sangre y Fuego: Héroes, Bestias y Mártires de España

Emmanouela Giannoulidou

Η «Τρίτη Πλευρά» του Εμφυλίου:
Μια Συγκριτική Ανάλυση των έργων *Οι Αδερφοφάδες* του Νίκου Καζαντζάκη
και *A Sangre y Fuego: Héroes, Bestias y Mártires de España*
του Manuel Chaves Nogales

Emmanouela Giannoulidou

BA, Dip Languages

Thesis submitted in total fulfilment of the requirements for the degree of
Master of Arts (MA) in
Modern Greek and Spanish Studies

Department of Languages and Linguistics
School of Humanities and Social Sciences
College of Arts, Commerce and Social
Sciences
La Trobe University
Victoria, Australia
November 2021

Abstract:

When it comes to civil war, there is a general assumption or a common misconception that it refers to an internal conflict between two different sides. It is unrealistic to believe that an entire population of a country adhered solely to either one or the other. Despite the abundance of research conducted on the topic, there is little or no evidence of the existence of a third side. This research brings to the surface a silenced, unrecognised, and oppressed third side in the context of the Greek and Spanish Civil Wars through the study of Nikos Kazantzakis' *The Fratricides* (1963) and Manuel Chaves Nogales' *A Sangre y Fuego: Héroes, Bestias y Mártires de España* (1937). This study establishes a definition of the third side as it emerges through the texts and explains the reason for approaching this topic within the field of literature rather than of history. The analysis of the novels brings forth the authors' critique of the conflict; particularly their repulsion towards the idea that Greece and Spain endured an extremely violent civil war in the name of political ideology. Lastly, this research aims to showcase not only the existence of the "third side" but also to recognise its dominance in the Greek and Spanish Civil Wars and perhaps lay the foundation for further exploration and use of the term within the same or different contexts.

Thesis Summary

Historiography has documented civil war in a way that suggests that the brutalities and atrocities of civil war impact the fighting sides blinded by ideology. Those who were overshadowed by the politics and the violence are commonly overlooked in historical narration; those who belonged to a side that was silenced and forgotten, the "third side" of the Civil War. The "third side" included those who opposed violence and war and those who had no choice but to take up arms and fight for a cause that was not their own.

Civil war is a time of crisis that tarnishes the history of any country. There have been countless studies with a range of focus in relation to the Spanish (1936-1939) and the Greek (1946-1949) civil wars. The research avenues that have been explored so far are diverse and in different academic fields. The two civil wars have been investigated comparatively in the past on a historical, political, and social level. However, in spite of the large amount of already existing research, to this day there has been no recognition of the "third side". The purpose of this thesis is to highlight the existence of a "third side" in the context of civil war. The research for its emergence is based on the study of two literary works and the way each one attempts to attribute necessary recognition to the suppressed "third side", something that has not been attempted so far in a comparative degree between the Spanish and Greek civil conflicts as well as through the lens of fictional testimony. Clearly it continues to be a subject that needs extensive research and analysis because it deals with a wound that never healed on its own, but was rather only covered violently and carelessly. The civil war the two countries had experienced prevented the solution of the conflict and unfortunately contributed to the preservation of ideological division.

The works examined are *A Sangre y Fuego* by Manuel Chaves Nogales and *The Fratricides* by Nikos Kazantzakis. The short stories of the Spanish author's collection were written in France in the early years of the conflict where according to Mark Derby (2011, p. 75), Chaves "made his testimony about the civil war". The complete collection was published in Chile in 1937, that is, while the war was still unfolding. However, Chaves' collection was very slow to reach Spain, since the first publication within Spanish borders took place in 1993 (Martinez 2016, p. 195). Unlike Chaves, Kazantzakis began writing his book at the end of the civil war, in 1949, but it was published in 1963 by his wife, Eleni Kazantzakis, six years after his death. The choice of the two books was

made because although they do so in quite a distinct way, they keep a distance from the ideological conflict and bring to the forefront a large population of people who were silent or silenced during the course of the war. The present research studies how the two writers expressed their opinion and the way in which they portrayed the variations of the "third side" in their works.

The reason why the conception of such an idea is observed in the field of literature rather than in a socio-political analysis is simple and clear. The "third side" does not coincide with ideological beliefs that reinforce totalitarian politics simply because it does not identify with them, especially when they lead the country into a self-destructive civil war. In addition, historiography fails to document the existence of the "third side" because it represents a completely opposite attitude to that of the politicised sides. Among the other motives that led to the civil conflict, the major aims were the seizure of power, the manipulation of the people by totalitarian regimes and the deprivation of all forms of freedom. The "third side" of the Civil War, which this thesis examines was an advocate of freedom and unity, not one of division and violence which evidently was the outcome for both countries. In such tormenting periods of adversity, the suppressed voices of reason were only prominent through the liberating medium of literature. *The Fratricides* of Nikos Kazantzakis and *A Sangre y Fuego* of Manuel Chaves Nogales give voice to the fierce cries of those who were forced to join the Greek and Spanish civil strife and finally recognise the existence of the subjugated "third side".

The main purpose of this study is to interpret the two literary works and to highlight the emergence of the "third side" that suffered extortion and intimidation in order to submit to the political actors and consequently cease to exist in the historical panorama of the civil war. One of the dominant features of Chaves and Kazantzakis' narratives is that they present the "third side" as a bigger enemy than the opposing faction, a case for both the nationalists and communists. The "third side" emerges as an unsung hero who was hunted like an irreconcilable enemy. The research approach paid particular attention to the way the two authors displayed the political ideology of both armed sides and whether their presentation reflects historical reality. This was indeed demonstrated as *A Sangre y Fuego* in a journalistic style of writing and *the Fratricides* in an almost poetic way, essentially, capture the human dimension of the reality of civil war embellished with artful notes of fiction.

The first part of this thesis is comprised of four different chapters. In the Methodology, the general research approach in terms of content is introduced in addition to a statement in relation to the adaptation of character names, places, quotes etc. used from sources in other languages. The second chapter presents a detailed explanation of the major terms used in the thesis to achieve maximum understanding of the literary analysis. A definition of Civil War is provided, as it forms the general context of *The Fratricides* and *A Sangre y Fuego*. In addition, ideology is explored, a complex but also fundamental term to constructing the basic argument of this project. Similarly, violence was examined, as it is a term synonymous with war and a main theme in both texts. Through this investigation of etymologies, we have come to conclude that the terms are perfectly linked to each other. They explain the effort of the leadership of the two factions to force an entire country into a civil war. This was by using political ideology to fanaticise those already affiliated with nationalism and communism, and violence to integrate those who belonged to the "third side". The establishment of the term "third side" and the recognition of the existence of this group of people within the historical context of the Civil War is the primary achievement of this research and the most pivotal discovery emerging from the comparative analysis of the two books.

There is also a chapter dedicated to defining the "third side" of civil war as it is presented throughout the development of the thesis and as it is distinguished in the works of the authors. The term "third side" is divided into three categories which had a common goal of avoiding the Civil War. The first category refers to the politically uncommitted part of the population that sought the restoration of peace and democracy in their country. The second category included citizens, such as Manuel Chaves Nogales and Nikos Kazantzakis who were ideologically opposed to the totalitarian regimes which represented the two political ideologies of the conflict. The third category which formed the largest part of the "third side" consisted of people who joined either one of the two sides unwillingly due to both the physical, psychological and political pressure exerted on them by both fighting sides. This chapter also differentiates between the terms "combatant" and "non-combatant". It also emphasises how the word "civilian" is wrongly equated with non-participation in the conflict and consequently suggests that in order to be used effectively, it needs to be accompanied by adjectives such as "innocent" or "non-combatant" when in reference to the "third side". The most important observation made here in relation to the term is that up until now, it is absent from the narrative or study of

the Greek civil war, unlike the Spanish Civil War where although reference is made to the so-called "third Spain" relatively recently, the term arises through literature and specifically from works like that of Chaves. Literature is a powerful medium through which to explore a significant historical event, such as the civil war because it affects people in a more direct way than historiography. *The Fratricides* as well as *A Sangre y Fuego* depict the "third side" very vividly without even naming it, thus emphasising to this day the political use of the historical memory of the Civil War both in the eternally divided and externally influenced Greece, as well as in the ever-separated Spain.

The last chapter of this part of the thesis is devoted to The Writers. There is a common misconception, that tends to be more of a theory, suggesting that choice is always exercised based on individual freedom. In times of crisis, however, the idea of individual selection is the prerogative of those who have the fortitude to express their opinion and the means to do so. Manuel Chaves Nogales and Nikos Kazantzakis are two authors with courage, and considering their work and philosophy, we could argue that they felt they had a moral obligation to their compatriots to use the power of their writing to record this dark page of history for Greece and Spain. Focusing on the writers' ideological progression in this chapter, makes their aversion to totalitarianism and their deep identification with the "third side" quite evident. Additionally, through researching Manuel Chaves Nogales, Nikos Kazantzakis and their work it is impossible to ignore that the two of them are extremely significant figures within their own countries. The importance of their work and influence goes beyond the limits of their literary skill. Their contribution to social, political, cultural, and historical events is undeniable. Their importance nowadays is assessed on the basis of two different factors, the current and past reference to them by society and the academic world and also whether they themselves and their work continue to remain relevant to this day.

The Literature Review is the second main section of the thesis and includes an analysis of the existing literature concerning the works of the two authors, as to the content and style of their writing. In addition, this chapter explains the reason why the two books were chosen while it also places particular emphasis on the literary genre and the connection between fictional representation and the narration of historical events.

The third and largest section of the thesis consists of the Analysis of *A Sangre y Fuego* and *The Fratricides* aligning with acknowledgement of the existence of the "third side".

This is achieved through close examination of three main themes; the warring political ideology, the depiction of violence and interpersonal relationships as recorded by Chaves and Kazantzakis. The first chapter of the Analysis studies Ideology and Civil War, particularly through the presentation of each book's portrayal of political ideology within the two fighting factions and their approach towards the "third side" and also the way in which the "third side" is depicted in the narrative. One of the main ideas that the two authors are trying to portray through their work, is the subversion and cynical denial of the ideal that the unrecognised neutral third side is a guiding benevolent force being involved in the management of civil dispute. It is the view of the authors that the "third side" is the only force able to adequately manage a civil conflict that has erupted from highly radicalised politics, with the pretext of saving the country from foreign influence with access to dominating justice by force. Both the nationalist right and the communist left committed atrocities and sacrificed innocent souls to win a war that was lost all along, because a civil war has no real victors, no protagonists, and antagonists, it only consists of people defeated. The common moral of the two books is that the "third side" was, is and always will be the target of any confrontation because its members are motivated by solving the civil disputes and tearing down ideologies of division. In the next chapter about Violence and Civil War, it is observed that the plot of *A Sangre y Fuego* is enriched with scenes of inhuman acts and intense verbal violence that apart from separating the "third side" from the other two in relation to their attitude also showcases the transformation of man into a beast without any sense of sensitivity or compassion. In a similar way, the plot of *The Fratricides* based on violence away from the battlefield focuses on the effects of brutality on humans. The analysis of the brutal scenes of violence captured by the authors leads to the conclusion that in situations where there is continuous exposure to heinous acts between people who previously coexisted peacefully, man abolishes the limits of reason and enters the vortex of degeneracy. It is expected that the reader encounters the violence of war in any work on the civil war, but in the books of Chaves and Kazantzakis it is used as evidence in their argument to fictionally attribute the responsibilities and causes of the conflict. The way the two authors approached the father-son relationship in the last chapter of the Analysis testifies to the effects of war away from the battlefield as ideology became a barrier to maintaining human relationships, even within the core of the family.

The Analysis is followed by the Conclusion and the Appendix where there is a brief outline of the main historical events that instigated the civil war in each country. Finally, the thesis concludes that Manuel Chaves Nogales in *A Sangre y Fuego* and Nikos Kazantzakis in *The Fratricides* succeed in marrying fiction with reality and capturing an unexplored dimension in the hitherto knowledge of the Spanish and Greek civil wars. This thesis contributes significantly to their effort in having the shrill cry of the "third side" break the deathly silence the two countries were mired in by comparing two heartbreaking civil wars and two chilling voices that shared a single vision; that of hope for a united country instead of an ideologically divided state, precisely what was sought by the "third side".

Statement of Authorship

Except where reference is made in the text of the thesis, this thesis contains no material published elsewhere or extracted in whole or in part from a thesis accepted for the award of any other degree or diploma.

No other person's work has been used without due acknowledgment in the main text of the thesis.

This thesis has not been submitted for the award of any degree or diploma in any other tertiary institution.

Signed: Emmanouela Giannoulidou

Dated: 11/11/21

Acknowledgements

I would like to express my deepest appreciation to my supervisors, Dr Stavroula (Stephie) Nikoloudis and Dr José Luis Fernández Castillo for encouraging my research and for the trust and support they provided so generously. The completion of this thesis would not have been possible without their valuable guidance.

I am also extremely grateful to all the teachers, tutors and lecturers who have taught me over the years and contributed to the shaping of my formal education. Particularly, I would like to thank Dr Maria Herodotou, Abraham Hernández Cubo and Gillian Darcy who have played a significant role in my decision to continue with postgraduate study but most importantly for making me passionate about the Greek and Spanish language and culture.

A huge thank you to all my friends and loved ones for their help and patience throughout the duration of this project. You have helped me stay motivated and always gave me a nudge when I needed. Furthermore, I cannot begin to express my gratitude to the Kiriakidis family who overwhelmed me with their kindness, their joyful company, and their invaluable support this year. Thank you to Epiphany and Sophia for being so wonderful to me, to George for sharing my enthusiasm about archive material and always having a fascinating story to tell, to Nicole for looking after me like a second mum and to Demetrius for all the words, the music, the laughs and for being a good friend.

Lastly, I owe the biggest and most important thank you to Lina and Alexandros and my wonderful parents, Periklis and Maria for their unconditional love and their everlasting encouragement. Thank you is honestly not a big enough word to acknowledge everything they have done for me.

This thesis, I dedicate to all the people who belong
to the “third side”...irrespective of the context.

This work was supported by an Australian Government
Research Training Program Scholarship.

*“And the poet lifts his pen
While the soldier sheaths his sword...”*

Ian Anderson

Περιεχόμενα

1.	Εισαγωγή	1
1.1	Μεθοδολογία	4
1.2	Ορισμοί	5
	- Εμφύλιος Πόλεμος	5
	- Ιδεολογία	10
	- Βία	19
1.3	Η «τρίτη πλευρά» του εμφυλίου	24
	- Μαχόμενοι και Άμαχοι Πολίτες	25
	- Η «Τρίτη Ισπανία»: Η φιμωμένη πλευρά του εμφυλίου	26
	- Η «Τρίτη Ελλάδα»;	28
1.4	Οι Συγγραφείς	32
	- Οι δύο συγγραφείς στο σήμερα	38
2	Βιβλιογραφική Ανασκόπηση	45
	- Manuel Chaves Nogales, <i>A Sangre y Fuego</i>	45
	- Νίκος Καζαντζάκης, <i>Οι Αδερφοφάδες</i>	47
	- Γιατί η σύγκριση;	51
3	Ανάλυση	55
3.1	Ιδεολογία και Εμφύλιος Πόλεμος	55
	- Πώς παρουσιάζονται οι δύο ένοπλες πλευρές στο έργο	56
	• Manuel Chaves Nogales, <i>A Sangre y Fuego</i>	56
	• Νίκος Καζαντζάκης, <i>Οι Αδερφοφάδες</i>	60
	- Η εκπροσώπηση της «τρίτης πλευράς»	67
	• Manuel Chaves Nogales, <i>A Sangre y Fuego</i>	67
	• Νίκος Καζαντζάκης, <i>Οι Αδερφοφάδες</i>	70
	- Σύγκριση	72
3.2	Η αναπαράσταση της βίας	80
	- Η βία των αντιπάλων	80
	• Manuel Chaves Nogales, <i>A Sangre y Fuego</i>	80
	• Νίκος Καζαντζάκης, <i>Οι Αδερφοφάδες</i>	87
	- Η βία προς την «τρίτη πλευρά»	92
	• Manuel Chaves Nogales, <i>A Sangre y Fuego</i>	92
	• Νίκος Καζαντζάκης, <i>Οι Αδερφοφάδες</i>	95
	- Σύγκριση	101
3.3	Σχέσεις κατεστραμμένες από τον πόλεμο: Γιος εναντίον Πατέρα	108
4	Συμπεράσματα	114
	Βιβλιογραφία	118
	Παραρτήματα	126

1. Εισαγωγή

Τα ίχνη της ιστορίας έχουν αφήσει πίσω τους μια κοινώς αποδεκτή εντύπωση που καθιστά ότι οι βιαιότητες και οι κτηνωδίες του εμφυλίου πολέμου επιβαρύνουν μονάχα τους ώμους των δύο τυφλωμένων από ιδεολογία μαχόμενων πλευρών. Η ιστορία λησμόνησε όλους αυτούς που επισκιάστηκαν από την πολιτική και τη βία: αυτούς που απεγνωσμένα κραύγαζαν για ειρήνη, αυτούς που θρηνούσαν γοερά για το μέλλον της πατρίδας τους, αυτούς που ανήκαν σε μια πλευρά που αποσιωπήθηκε και ξεχάστηκε, στην «τρίτη πλευρά» του εμφυλίου. Στην «τρίτη πλευρά» που συμπεριλαμβάνει εκείνους που αντιτάχθηκαν στη βία και τον πόλεμο και εκείνους που δεν είχαν άλλη επιλογή από το να συνταχθούν ένθεν κακείθεν παρά την θέλησή τους και να πολεμήσουν για έναν σκοπό που δεν ήταν δικός τους.

Ο εμφύλιος πόλεμος είναι μια περίοδος κρίσης που αμαυρώνει την ιστορία κάθε χώρας. Έχουν γίνει αμέτρητες μελέτες με εύρος εστίασης σε σχέση με τον ισπανικό (1936-1939) και τον ελληνικό εμφύλιο (1946-1949). Οι ερευνητικές κατευθύνσεις που έχουν εξερευνηθεί ως τώρα είναι ποικίλες και σε διαφορετικά επιστημονικά πεδία. Οι δύο εμφύλιοι έχουν ήδη ερευνηθεί συγκριτικά μεταξύ τους στο παρελθόν σε ιστορικό, πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο. Παρόλα αυτά, μέσα από μία πληθώρα ερευνών και απόψεων δεν έχει υπάρξει ποτέ ως τώρα αναφορά που να αναδεικνύει την καταπιεσμένη «τρίτη πλευρά». Σκοπός της διατριβής είναι η ανάδειξη της ύπαρξης μίας «τρίτης πλευράς» στο πλαίσιο ενός εμφυλίου πολέμου η οποία βασίζεται στη μελέτη δύο λογοτεχνικών έργων. Η ύπαρξη της «τρίτης πλευράς» επισημαίνεται με δύο τρόπους, μέσω της ανασυγκρότησης της αφηγηματικής άποψης ότι ο Manuel Chaves Nogales και ο Νίκος Καζαντζάκης είναι δύο δημιουργοί που ανήκουν στην «τρίτη πλευρά», δηλαδή συγγραφείς που κρατούν κριτική απόσταση από τις ιδεολογίες που διακυβεύονται στις δύο εμφύλιες συγκρούσεις στις οποίες εμπλέκονται και κατ' επέκταση, δημιουργοί που κατασκευάζουν μια αφηγηματική προοπτική της «τρίτης πλευράς», από την οποία διαμορφώνουν τις αφηγήσεις τους για τον εμφύλιο. Ο δεύτερος τρόπος, αφορά την παρουσίαση των ξεχωριστών αναπαραστάσεων της «τρίτης πλευράς» μέσα από λογοτεχνικούς χαρακτήρες ή χαρακτηριστικά όπως τις επιπτώσεις της ιδεολογίας και της προπαγάνδας, της βίας και άλλων μηχανισμών που εμποδίζουν, καταστέλλουν ή θυματοποιούν την «τρίτη πλευρά» στην οποία η παρούσα μελέτη δίνει νόημα και

λογοτεχνική υπόσταση. Δεν έχει υπάρξει ποτέ ως τώρα τέτοιου είδους προσέγγιση σε συγκριτικό βαθμό μεταξύ της ισπανικής και ελληνικής εμφύλιας διαμάχης. Σαφώς, ο εμφύλιος συνεχίζει να είναι ένα θέμα που χρήζει έρευνας και ανάλυσης διότι αφορά μία πληγή που δεν επουλώθηκε ποτέ από μόνη της, παρά μόνο σκεπάστηκε βίαια και πρόχειρα. Η εμφύλια εμπειρία που υπέστησαν οι δύο λαοί απέτρεψε τη λύση της διαμάχης και δυστυχώς συνέβαλε στη συντήρηση του ιδεολογικού διχασμού.

Τα έργα που εξετάζονται είναι το *A Sangre y Fuego (Αίμα και Πυρ)* του Manuel Chaves Nogales και *Οι Αδερφοφάδες* του Νίκου Καζαντζάκη. Τα διηγήματα της συλλογής του Ισπανού συγγραφέα γράφτηκαν στη Γαλλία στις αρχές του πολέμου όπου σύμφωνα με τον Mark Derby (2011, σ. 75) «έκανε την κατάθεσή του για τον εμφύλιο» και σαν ολοκληρωμένη συλλογή εκδόθηκαν στη Χιλή το 1937, όσο δηλαδή η σύγκρουση βρισκόταν σε εξέλιξη. Ωστόσο, η συλλογή του Chaves άργησε πολύ να φτάσει στην Ισπανία, αφού η πρώτη έκδοση εντός των ισπανικών συνόρων πραγματοποιήθηκε το 1993 (Martinez 2016, σ. 195). Σε αντίθεση με τον Chaves, ο Καζαντζάκης ξεκίνησε να συγγράφει το βιβλίο του κατά το τέλος του εμφυλίου, το 1949, αλλά εκδόθηκε το 1963, από τη σύζυγό του, Ελένη Καζαντζάκη, έξι χρόνια μετά το θάνατό του. Η επιλογή των δύο βιβλίων έγινε με το σκεπτικό, ότι αν και το επιτυγχάνουν με ξεχωριστό τρόπο το καθένα, εν τούτοις κρατάνε απόσταση από την ιδεολογική σύγκρουση και φέρνουν στο προσκήνιο μια μεγάλη μερίδα ανθρώπων που σώπασαν ή φιμώθηκαν κατά την εξέλιξη του πολέμου. Η παρούσα έρευνα μελετά τον τρόπο που οι δύο δημιουργοί εξέφρασαν τη γνώμη τους και πώς απεικόνισαν τις διακυμάνσεις της έννοιας «τρίτη πλευρά» στα έργα τους.

Ο λόγος που η σύλληψη μιας τέτοιας ιδέας παρατηρείται στη λογοτεχνία και όχι σε μία πολιτικοκοινωνική ανάλυση είναι απλός και σαφής. Η «τρίτη πλευρά» δε χωρά ανάμεσα σε ιδεολογικές πεποιθήσεις που ενισχύουν ολοκληρωτικές καταστάσεις και παράλληλες πολιτικές γραμμές διότι δεν εκφράζεται από αυτές, ειδικά όταν οδηγούν τη χώρα σε έναν αυτοκαταστροφικό εμφύλιο. Επιπροσθέτως, η ιστορική καταγραφή παραλείπει να αποδώσει ύπαρξη στην «τρίτη πλευρά» γιατί εκπροσωπεί μία εντελώς αντίθετη στάση με αυτήν των πολιτικοποιημένων πλευρών. Εκτός των άλλων κινήτρων που οδήγησαν στην εμφύλια σύγκρουση, ο κεντρικός γνώμονας ήταν η κατάληψη της εξουσίας, η χειραγωγή του λαού από εξωτερικά υποκινούμενα ολοκληρωτικά καθεστώτα και η στέρηση κάθε μορφής ελευθερίας. Η «τρίτη πλευρά» του εμφυλίου, την οποία πραγματεύεται η εργασία αυτή ήταν υπέρμαχη της ελευθερίας και της συμφιλίωσης, όχι

του διχασμού και της βίας που υπέστησαν οι δύο λαοί. Σε τέτοιες μαρτυρικές περιόδους αντιξοότητας, η καταπιεσμένη φωνή της λογικής είχε την ευκαιρία να απελευθερωθεί μόνο μέσα από τη λογοτεχνία. *Οι Αδερφοφάδες* του Νίκου Καζαντζάκη και το *A Sangre y Fuego* του Manuel Chaves Nogales δίνουν επιτέλους χώρο μετά από χρόνια σιγής να ακουστεί η απέλπιδα κραυγή εκείνων που αναγκάστηκαν να ενταχθούν με κάθε κόστος στην εμφύλια διαμάχη των δύο χωρών επισφραγίζοντας με αυτόν τον τρόπο την ύπαρξη της «τρίτης πλευράς».

1.1 Μεθοδολογία

Σκοπός της παρούσας διατριβής είναι να προσεγγίσει το θέμα της «τρίτης πλευράς» στο ιστορικό πλαίσιο του ισπανικού και ελληνικού εμφυλίου όπως αποτυπώθηκε στα λογοτεχνικά έργα *A Sangre y Fuego* του Manuel Chaves Nogales και *Οι Αδερφοφάδες* του Νίκου Καζαντζάκη.

Ο τρόπος προσέγγισης της «τρίτης πλευράς» είναι καθαρά ερμηνευτικός και έχει στόχο να υπογραμμίσει τη μη-εκπροσώπηση εκείνων που δεν ταυτίζονταν με καμία από τις δύο πλευρές της εμφύλιας σύγκρουσης στην εκάστοτε χώρα.

Ουσιαστικά, η διατριβή πραγματεύεται την αυθυποβολή της αντί-εμφύλιας κριτικής των συγγραφέων στα έργα τους και ερευνά κατά ποιον τρόπο συνδέεται η λογοτεχνική ερμηνεία της μυθοπλασίας με την πραγματικότητα. Αυτό επιδιώκεται μέσα από την αναλυτική ερμηνεία πλοκής και χαρακτήρων σε σχέση με πολιτικό-ιστορικά και κοινωνικά θέματα που απασχολούσαν τους συγγραφείς. Η πολιτική ιδεολογία, η βία και οι διαπροσωπικές σχέσεις εν καιρώ εμφυλίου αποτελούν τρία από αυτά τα θέματα. Επιπροσθέτως, περιλαμβάνουν τα βασικά αναλυτικά κεφάλαια της ερευνητικής εργασίας. Η Βιβλιογραφική Ανασκόπηση προηγείται της Ανάλυσης και αξιολογεί την ήδη υπάρχουσα βιβλιογραφία σχετικά με τις κύριες πηγές. Στο Παράρτημα, στο τέλος της εργασίας παρατίθεται το ιστορικό πλαίσιο του κάθε πολέμου για περαιτέρω κατανόηση και εξοικείωση του αναγνώστη.

Η έρευνα που πραγματοποιήθηκε για την ανάγκη της διατριβής αποτελείται από ένα ευρύ φάσμα δευτερευουσών πηγών, γραμμένων στην ελληνική, την ισπανική ή την αγγλική γλώσσα. *Οι Αδερφοφάδες* του Νίκου Καζαντζάκη διαβάστηκαν και εξετάστηκαν στα ελληνικά και το *A Sangre y Fuego*, του Manuel Chaves Nogales, στα ισπανικά.

Χάριν αναγνωστικής ευχέρειας και διατήρησης της αυθεντικότητας, ονόματα προσώπων και χαρακτήρων, τίτλοι κτλ. από ισπανικές ή αγγλικές πηγές έχουν χρησιμοποιηθεί στην αρχική τους μορφή. Παραπομπές και λοιπές παραθέσεις αποδόθηκαν στα ελληνικά αποκλειστικά από τη συγγραφέα της παρούσας διατριβής.

1.2 Ορισμοί

Αυτό το κεφάλαιο παρουσιάζει τους όρους στους οποίους βασίζεται η παρούσα διατριβή. Αναφορικά, εξηγούνται οι όροι **Εμφύλιος Πόλεμος**, **Ιδεολογία** και **Βία** καθώς και αναλύεται ο τρόπος που χρησιμοποιούνται και συντελούν στην εξέλιξη της έρευνας.

Εμφύλιος Πόλεμος

Ο εμφύλιος πόλεμος είναι «η κυρίαρχη και πιο καταστροφική μορφή σύγκρουσης στον σύγχρονο κόσμο» (Canestraro 2016, σ. 359)· είναι ο πιο βάνανσος από τους πολέμους διότι ο όλεθρος που κατακλύζει την εκάστοτε χώρα που τον ζει δημιουργείται από τους ίδιους τους πολίτες της. Άρα, ενώ είναι καταστροφικός, το αυτοκαταστροφικός ταιριάζει καλύτερα σαν περιγραφή επειδή αποδίδει πως η διαμάχη όχι μόνο βρίσκεται στο εσωτερικό της χώρας αλλά και ότι κυρίως προέρχεται από αυτό. Ο ορισμός του όμως είναι ένα θέμα που έχει απασχολήσει πολλούς ιστορικούς και πολιτικούς ερευνητές. Κατά την άποψή μου, η δυσκολία του να καθοριστεί μία ευρεία έννοια για τον εμφύλιο σε ένα ενιαίο πλαίσιο κρύβεται στην ιδιαιτερότητά του, δηλαδή στο ότι είναι προσωπικός πόλεμος. Σε αντίθεση με έναν διεθνή πόλεμο, ο εμφύλιος διεξάγεται από γνωστά πρόσωπα που μέχρι να ξεσπάσει η διαμάχη, σε μεγάλο βαθμό είχαν διαπροσωπικές σχέσεις. Παρόλα αυτά πολλοί ακαδημαϊκοί ερευνητές αποπειράθηκαν να ορίσουν την ετυμολογική σημασία του εμφυλίου, άλλοι με επιτυχία και άλλοι όχι. Παρακάτω εξερευνάται ο όρος αφού, «ένας καλός ορισμός του εμφυλίου πολέμου είναι απαραίτητος για να μπορέσει να ξεκινήσει η ανάλυσή του (Gersovitz και Kriger 2013, σ. 160).

Κατά τον Stathis Kalyvas (2006, σ. 17), ο όρος εμφύλιος πόλεμος δεν εκπροσωπεί απόλυτα το είδος του πολέμου που διεξάγεται σε μία τέτοια περίπτωση. Ο ίδιος προτείνει πως αν και έχει επικρατήσει σαν όρος, ο κατάλληλος προσδιορισμός είναι «εσωτερικός πόλεμος» (Kalyvas 2006, σ. 17) ή «ενδοκρατικός» σύμφωνα με τον Χάρη Μυλωνά (2003, σ. 3), θέση με την οποία συντάσσεται η εργασία. Ο Payne (2011, σ. 5) υποστηρίζει πως αυτός ο όρος που προέκυψε μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου προτιμάται από μερικούς ερευνητές διότι αρχικά είναι πιο αόριστος και μπορεί να συμπεριλάβει ορισμένα περιθωριακά φαινόμενα τα οποία θα μπορούσαν να αμφισβητηθούν και επιπλέον επειδή μερικές κυβερνήσεις αρνούσαν την ύπαρξη

εμφύλιας σύγκρουσης και μόνο αναγνώριζαν τη διαμάχη ως εξέγερση κατά της νόμιμης κυβέρνησης. Μία εσωτερική διαμάχη χαρακτηρίζεται από τον Alfredo González-Ruibal (2019, σ. 641) «ως μια βίαιη αντιπαράθεση ανάμεσα σε άτομα που είναι κοινωνικά, πολιτισμικά και γεωγραφικά κοντά: ένας πόλεμος μεταξύ γειτόνων» που μπορεί να περιλαμβάνει από «εξεγέρσεις» και «εχθροπραξίες» μέχρι «βεντέτες». Από την άλλη, ο εμφύλιος πόλεμος είναι μία «επίσημη ένοπλη σύγκρουση με μόνιμο στρατό και κανονικές μάχες» (González-Ruibal 2019, σ. 641). Όσον αφορά τις περιπτώσεις της Ελλάδας και της Ισπανίας, οι δύο χώρες έζησαν η κάθε μία ξεχωριστά έναν αιχμηρό εμφύλιο πόλεμο με έντονες δόσεις εσωτερικής διαμάχης η οποία εξελίχθηκε μέσα από διάφορες μορφές, παρόμοιες με αυτές που αναφέρει ο González-Ruibal (2019).

Ερευνώντας το θέμα του εμφυλίου σε τρεις διαφορετικές γλώσσες έφερε στο φως βασικές γλωσσολογικές διαφορές που αφορούν την ετυμολογία του. Στο λεξικό της νέας ελληνικής του Γεωργίου Μπαμπινιώτη η ετυμολογία του εμφυλίου αποδίδεται ως «ο πόλεμος μεταξύ ομοφύλων, ομοεθνών» (Μπαμπινιώτης 2002, σ. 600). Το λεξικό της Οξφόρδης ετυμολογεί τον εμφύλιο ως «πόλεμος μεταξύ των πολιτών ή των κατοίκων μιας χώρας, κράτους ή κοινότητας». Με παρόμοιο τρόπο, η Βασιλική Ισπανική Ακαδημία ορίζει τον εμφύλιο ως πόλεμο «μεταξύ των κατοίκων της ίδιας χώρας ή έθνους». Η βασική διαφορά μεταξύ των γλωσσολογικών ετυμολογιών στις τρεις διαφορετικές γλώσσες είναι πως η ελληνική εστιάζει στην φυλή ενώ οι λατινογενείς γλώσσες όπως τα ισπανικά και κατ' επέκταση τα αγγλικά αφού η λέξη «civil» προέρχεται από την λατινική, επικεντρώνονται στους πολίτες ή αλλιώς την πολιτική ιδιότητα (González-Ruibal 2019, σ. 641). Παρόλα αυτά, η ετυμολογία της Βασιλικής Ισπανικής Ακαδημίας περιλαμβάνει τη λέξη έθνος που πέρα από την κυριαρχική και εδαφική της σημασία αποτελεί μία «ομάδα ατόμων της ίδιας καταγωγής και που μιλούν γενικά την ίδια γλώσσα και έχουν κοινή παράδοση». Συνεπώς, γλωσσολογικά η ελληνική ετυμολογία έχει στον πυρήνα της την κοινή εθνότητα, η αγγλική δίνει έμφαση στην τοποθεσία των πολιτών και η ισπανική βρίσκεται κάπου στην μέση αφού μοιράζεται στοιχεία και από τις άλλες δύο. Λαμβάνοντας υπόψη τους δύο εμφυλίους που εξετάζονται κατά τη διάρκεια αυτής της έρευνας καταλήγουμε στο συμπέρασμα πως η ισπανική ετυμολογία είναι πιο ακριβής εφόσον τόσο στον ελληνικό εμφύλιο όσο και στον ισπανικό εκτός από τους ομοεθνείς πολέμησαν και πολίτες άλλων χωρών ή φυλών. Ωστόσο, σε αυτόν τον ισχυρισμό δεν συμπεριλαμβάνεται η εξωτερική παρέμβαση μεγάλων κρατικών δυνάμεων που διαθέτουν γεοπολιτικά κίνητρα όπως στις δύο περιπτώσεις που εξετάζονται.

Αφήνοντας πίσω τη γλωσσολογική ετυμολογία του όρου είναι σημαντικό να εξετάσουμε την ορολογία που συναντάται στη βιβλιογραφία γύρω από τον εμφύλιο. Υπάρχουν διαφορετικές αλλά και παρόμοιες εκδοχές του όρου που πολλές φορές αντί να ξεκαθαρίσουν το θολό τοπίο γύρω από τον εμφύλιο τείνουν να το ενισχύουν. Σύμφωνα με τον Kalyvas (2006, σ. 17), ο εμφύλιος είναι συχνά το επίκεντρο «σημαντικής εννοιολογικής αμφισβήτησης» και η χρήση του είναι η ίδια κομμάτι της διαμάχης. Ο Canestraro (2016, σ. 359) υποστηρίζει πως ο εμφύλιος όπως κάθε μορφή πολιτικά υποκινούμενης βίας είναι μία έννοια υποκειμενική. Οι περισσιες απόπειρες των ερευνητών να οδηγηθούν σε έναν κάπως πιο ακριβή ορισμό καταλήγουν στο ότι υπάρχει «ουσιαστικά σημαντική σύγχυση», «ασυνέπειες» και «αντιφάσεις» σχετικά με τον τρόπο που χρησιμοποιείται ο όρος, του οποίου ο προσδιορισμός είναι κάτι περισσότερο από «απλή σημασιολογία» (Canestraro 2016, σ. 359). Βέβαια, πάντα υπάρχουν απλοί και σύνθετοι τρόποι για να εξηγήσεις μια τέτοιου είδους έννοια. Ας ξεκινήσουμε με τον απλό τρόπο και ας δανειστούμε την περιγραφή του Stathis Kalyvas (2006, σ. 17) «σε καθημερινή γλώσσα» όπως αναφέρει ο ίδιος. Ο εμφύλιος πόλεμος με απλά λόγια λοιπόν, «είναι ένας όρος που εκφράζει μία αίσθηση βίαιης διαίρεσης, που χρησιμοποιείται συχνά ως μεταφορά για ακραίες συγκρούσεις και εκτεταμένη βαρβαρότητα» (Kalyvas 2006, σ. 17). Η περιγραφή του είναι αρκετά εύστοχη και περιλαμβάνει βασικά επεξηγητικά χαρακτηριστικά της έννοιας όπως ότι ο εμφύλιος αφορά τη διαίρεση του λαού χωρίς να διχοτομεί τον πληθυσμό σε δύο μόνο πλευρές. Επίσης, υπογραμμίζει την ύπαρξη της βίας και της βαρβαρότητας, οι οποίες είναι αναπόσπαστα κομμάτια ενός πολέμου. Θα μπορούσαμε να εξηγήσουμε τον εμφύλιο με ακόμα πιο απλό τρόπο λέγοντας πως είναι ένας πόλεμος αντίπαλων ομάδων πολιτών της ίδιας χώρας με απόταρο σκοπό τον έλεγχο του κράτους.

Η πλειοψηφία των ακαδημαϊκών ορισμών για τον εμφύλιο ανήκουν στην κατηγορία των πιο σύνθετων εννοιών. Είναι λογικό να συμβαίνει αυτό εφόσον σε έναν μόνο όρο περιπλέκονται ανθρωπιστικά και κοινωνικά στοιχεία, ιδεολογίες, πολιτικές απόψεις κ.ο.κ. Ο Nicholas Sambanis (2002) επιδιώκει να αποσαφηνίσει τον όρο μέσα από μία σχετικά σύνθετη προσέγγιση. Στην έρευνά του, παρουσιάζει τον ορισμό των Small και Singer για τον εμφύλιο ως «οποιαδήποτε ένοπλη διαμάχη η οποία περιλαμβάνει α) στρατιωτικές ενέργειες στο εσωτερικό της μητρόπολης, β) ενεργή συμμετοχή της επίσημης κυβέρνησης και γ) αποτελεσματική αντίσταση από τις δύο πλευρές» (Sambanis 2002, σ. 816). Ο ισπανικός και ο ελληνικός εμφύλιος πληρούν όλες τις προϋποθέσεις που θέτουν

οι Small και Singer στην ετυμολογία τους άρα βασιζόμενοι σε αυτό μπορούμε να την εκλάβουμε ως ακριβή. Παρόλα αυτά, ο Sambanis (2002, σ. 816) θεωρεί πως ο συγκεκριμένος ορισμός είναι «παραπλανητικά σαφής» διότι είναι «δύσκολο αν όχι ακατόρθωτο να αναπτυχθεί ένας λειτουργικός ορισμός του εμφυλίου πολέμου χωρίς να υιοθετηθούν μερικοί κανόνες ειδικής κωδικοποίησης για τον διαχωρισμό των εμφυλίων από άλλες μορφές πολιτικής βίας και να κωδικοποιηθεί με ακρίβεια η έναρξη και το τέλος του πολέμου». Σχετικά, προσθέτει τέσσερις βασικούς προβληματισμούς που χρήζουν αξιολόγησης και που σαφώς πρέπει να περιληφθούν στον ορισμό του εμφυλίου πολέμου. Πρώτον, πρέπει να διευθετηθεί αν η εμφύλια διαμάχη περιορίζεται εντός ή εκτός των συνόρων της επικράτειας της χώρας (Sambanis 2002, σ. 816). Το δεύτερο ερώτημα που θέτει αφορά τον βαθμό οργάνωσης που απαιτείται από τις μαχόμενες πλευρές και κατά πόσο μπορεί να διαχωριστεί ένας εμφύλιος από την «μονόπλευρη και κρατικά καθοδηγούμενη βία» (Sambanis 2002, σ. 816). Εν συνεχεία, ο Sambanis (2002, σ. 816) κάνει λόγο για το αριθμητικό όριο θανάτων που καθορίζει αν η διαμάχη είναι μία απλή εσωτερική σύγκρουση ή εμφύλιος πόλεμος. Ο ίδιος τονίζει πως συνήθως οι αναφορές είναι αναξιόπιστες και οι πληροφορίες ελλιπείς για να βασιστεί η κωδικοποίηση της ετυμολογίας στον αριθμό των νεκρών που παρουσιάζουν οι πλευρές. Σύμφωνα με τον Sambanis (2002, σσ. 822-3), βασική προϋπόθεση αλλά και δυσκολία στην καταμέτρηση των θανάτων είναι η συμπερίληψη των άμαχων πολιτών, είτε αυτοί προέρχονται από επιθέσεις κατά μέτωπο είτε είναι παράπλευρες απώλειες. Το τελευταίο ερώτημα σχετίζεται με το χρονικό περιθώριο των εχθροπραξιών που όπως υποστηρίζει ο Sambanis (2002, σ. 816) είναι δύσκολο να καθοριστεί πότε τελειώνει ένας παλιός και πότε ξεκινά ένας καινούριος πόλεμος. Επιπλέον, διερωτάται «πώς μπορούμε να διακρίνουμε το τέλος ενός εμφυλίου πολέμου από την αρχή μιας περιόδου πολιτικοκτονίας, τρομοκρατίας ή άλλης μορφής βίας» (Sambanis 2002, σ. 816); Αυτοί οι τέσσερις προβληματισμοί οδήγησαν τον Sambanis (2002, σσ. 828-31) στη δημιουργία ενός νέου κώδικα που απαρτίζεται από συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, που θεωρεί αναγκαία για τη διαμόρφωση ενός «λειτουργικού ορισμού» του εμφυλίου.

Τουτέστιν, σύμφωνα με τον Sambanis (2002, σσ. 828-31) μία ένοπλη διαμάχη για να θεωρηθεί εμφύλιος πόλεμος πρέπει να λαμβάνει χώρα εντός των συνόρων ενός διεθνούς κράτους με πληθυσμό μεγαλύτερο από 500,000, οι πλευρές να είναι στρατιωτικά και πολιτικά οργανωμένες και να έχουν εκφράσει δημόσια τους πολιτικούς τους στόχους. Επίσης, θα πρέπει να παίρνει μέρος η κυβέρνηση μέσω του στρατού ή της

πολιτοφυλακής και σε περίπτωση που δεν υφίσταται ενεργή κυβέρνηση, να μάχεται το πολιτικό κόμμα/παράταξη από το οποίο εκπροσωπείται διεθνώς. Ακόμα, τα μέλη των ανταρτικών ομάδων πρέπει να εκπροσωπούνται και να στρατολογούνται κυρίως τοπικά αλλά και μέσω πρόσθετης εξωτερικής παρέμβασης η οποία όμως επιβάλλεται να έχει βάσεις εντός της χώρας του εμφυλίου καθώς και οι αντάρτες να κατοικούν εντός αυτής. Επιπρόσθετα, για να οριστεί το έτος έναρξης του πολέμου είναι αναγκαίο να έχουν καταγραφεί μεταξύ πεντακοσίων και χιλίων θανάτων που έχουν προκληθεί από τη σύγκρουση. Όσο εξελίσσεται η διαμάχη, η βία πρέπει να είναι συνεχόμενη και αριθμητικά να μην υπάρχει περίοδος τριών χρόνων με λιγότερους από πεντακόσιους θανάτους. Επιπλέον, η πιο αδύναμη πλευρά της σύγκρουσης πρέπει να προβάλλει αποτελεσματική αντίσταση η οποία να μετράται με τουλάχιστον εκατό θανάτους της κυρίαρχης πλευράς. Όσον αφορά το τέλος του πολέμου μπορεί να επέλθει μέσω στρατιωτικής νίκης των ανταρτών η οποία δημιουργεί ένα νέο καθεστώς στη χώρα ή μπορεί να υπάρξει μία συνθήκη ειρήνης μεταξύ των δύο πλευρών που να κρατήσει το λιγότερο έξι μήνες, όμως, για να επέλθει το τέλος του εμφυλίου μέσα από την παύση των εχθροπραξιών είναι αναγκαίο να επικρατήσουν δύο χρόνια ειρήνης, περίοδος μακρότερη από αυτή μιας ειρηνικής συνθήκης. Εάν εμπλακούν καινούρια μέλη με αφορμή νέων προβλημάτων τότε εκεί σταματά ο παλιός εμφύλιος και ξεκινά ένας καινούριος, εκτός αν οι λόγοι της επανεκκίνησης της σύγκρουσης παραμείνουν ίδιοι έτσι και ο πόλεμος παραμένει ο ίδιος. Αν και εξαιρετικά λεπτομερής, ο μακροσκελής ορισμός του καταλήγει να είναι κάθε άλλο παρά λειτουργικός αφού η μέθοδος κωδικοποίησης που εφαρμόζει εξαρτάται από πολλές προϋποθέσεις που ορισμένες δεν συμπίπτουν η μία με την άλλη. Λόγω των εξαιρετικά συγκεκριμένων παραμέτρων είναι δύσκολο να πληρούν οι εμφύλιοι στο σύνολό τους όλες τις προϋποθέσεις που απαριθμεί. Ακόμα και με έναν πιο αόριστο ορισμό, η αναγνώριση των χωρών που έζησαν εμφύλιο πόλεμο είναι δύσκολο να επιτευχθεί αφού όπως πολύ σωστά τονίζουν οι Gersovitz και Kriger (2013, σ. 160) δεν είναι εφικτό να συνεπάγονται σε όλες τις διαστάσεις που θέτει ο ορισμός. Στο ευρύ φάσμα απλών και πολυσύνθετων ορισμών του εμφυλίου, ο ορισμός του Sambanis (2002) κυμαίνεται στα όρια του υπερβολικά περίπλοκου.

Η έρευνα των Gersovitz και Kriger (2013, σσ. 160-1) προσφέρει μία ακόμα σύνθετη έννοια του όρου. Ορίζουν τον εμφύλιο πόλεμο ως «μία πολιτικά οργανωμένη, μεγάλης κλίμακας, συνεχόμενη, βίαιη σύγκρουση που συμβαίνει σε μια χώρα κυρίως μεταξύ μεγάλων/αριθμητικά σημαντικών ομάδων των κατοίκων της ή των πολιτών της για το

μονοπώλιο της βίας εντός αυτής». Όπως υποστηρίζουν, ο ορισμός τους αποτελείται από δύο διαστάσεις, τη χρονική («μεγάλης κλίμακας, συνεχόμενη, βίαιη σύγκρουση») και τη χωρική («μεταξύ μεγάλων/αριθμητικά σημαντικών ομάδων των κατοίκων της ή των πολιτών της») (Gersovitz και Kriger 2013, σ. 162). Παρόμοιες διαστάσεις παρουσιάζονται και στον ορισμό του Stathis Kalyvas (2006, σ. 17). Μέσα από την έρευνά του παραθέτει τον ορισμό του εμφυλίου πολέμου, τον οποίο και υιοθετεί η συγκεκριμένη διατριβή ως «ένοπλη μάχη εντός των ορίων μιας αναγνωρισμένης κυρίαρχης οντότητας μεταξύ των μερών που υπόκεινται σε κοινή αρχή στην αρχή των εχθροπραξιών» (Stathis Kalyvas 2006, σ. 17). Η χωρική διάσταση του Kalyvas (2006), όπως και των Gersovitz και Kriger (2013) παραπάνω αφορά την «ένοπλη μάχη εντός των ορίων μιας αναγνωρισμένης κυρίαρχης οντότητας μεταξύ των μερών που υπόκεινται σε κοινή αρχή» και η χρονική διάσταση απευθύνεται «στην αρχή των εχθροπραξιών» με την οποία οριοθετεί το αρχικό χρονικό πλαίσιο του πολέμου. Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι στον ορισμό του Kalyvas (2006) όσο και των Gersovitz και Kriger (2013) δεν ορίζεται πουθενά συγκεκριμένα πως ο εμφύλιος πόλεμος διεξάγεται αποκλειστικά και μόνο από δύο μέρη, πράγμα το οποίο με απλά λόγια δηλώνει πως ο εμφύλιος πόλεμος είναι μία διαμάχη που αφορά πολλαπλά μέρη του ίδιου πληθυσμού. Στην εργασία αυτή διατείνεται πως τουλάχιστον στους δύο εμφυλίους που εξετάζονται, είναι τρία τα βασικά μέρη που εμπλέκονται και όχι δύο όπως θεωρείται συνήθως. Πιο συγκεκριμένα, εστιάζει σε μία «τρίτη πλευρά» που είτε μαχόμενη είτε άμαχη εκπροσωπεί την πλειοψηφία. Περαιτέρω διευκρινήσεις για τον όρο «τρίτη πλευρά» παρατίθενται στο επόμενο κεφάλαιο.

Ιδεολογία

Τόσο ο εμφύλιος όσο και η ιδεολογία είναι δύο έννοιες γύρω από τις οποίες δεν υπάρχει ομόφωνος ορισμός, στην πραγματικότητα η ιδεολογία θεωρείται «η πιο αόριστη έννοια των κοινωνικών επιστημών» (McLellan 1986, σ. 1). Στο εγχειρίδιο του Eagleton (1994 σ. 1) διαβάζουμε πως ανάμεσα σε τόσα άλλα, η ιδεολογία είναι «το παιδί του Διαφωτισμού» και η αρχική της ετυμολογία αφορούσε «τη μελέτη ή γνώση των ιδεών». Ο Destutt de Tracy είναι ο άνθρωπος που επινόησε την ιδεολογία ως έννοια, έχοντας σκοπό να μετατρέψει σε φιλοσοφικό όρο την «επιστήμη των ιδεών» και μέσω αυτής να ανακαλύψει την αλήθεια στον πυρήνα των ιδεών (Eagleton 1994, σ. 176; Geoghegan και

Wilford 2014, σ. 5). Η ιδεολογία του de Tracy ήταν εξ' αρχής επικριτική αλλά αργότερα στην εποχή του Διαφωτισμού απέκτησε πολιτική διάσταση και έχασε την αντικειμενικότητα που της είχε προσάψει ο δημιουργός της. Ενώ η ιδεολογία ως έννοια άλλαξε αρκετά από την αρχική της εκδοχή, αυτό το χαρακτηριστικό παρέμεινε ζωντανό ανά τα χρόνια. Ένα ακόμα χαρακτηριστικό που διατηρήθηκε ως την περίοδο που εξετάζει η εν λόγω έρευνα είναι αυτό που πολύ εύστοχα σημειώνει ο Mark Goldie (1989, σ. 270), δηλαδή, ότι η ιδεολογία από πολιτική στάση μετατράπηκε σε ένα κυριαρχικό καθεστώς που χρησιμοποιούσε την απάτη και την αμάθεια για να επιβληθεί και να εξαπλωθεί. Άλλωστε αυτό ήταν ένα φαινόμενο που συνέβαινε αρκετά συχνά τα χρόνια των δύο εμφυλίων στο επίκεντρο του οποίου ήταν συνήθως η «τρίτη πλευρά». Οι ιδεολογίες, όπως υποστηρίζει ο Eagleton (1994, σ. 8) είναι «σύνολα εκτενών στρατηγικών για την αποτροπή, την αναδιατύπωση ή την αποκατάσταση πραγματικοτήτων που αποδεικνύονται ενοχλητικές για μια κυρίαρχη δύναμη» και υπογραμμίζει πως «με αυτόν τον τρόπο συμβάλλουν στην αυτό-νομιμοποίηση αυτής της εξουσίας». Εξάλλου, κατά τον Μαρξ και τον Ένγκελς (1997, σ. 94) οι ιδέες της άρχουσας τάξης είναι πάντα οι κυρίαρχες ιδέες της εποχής, πράγμα που αυτόματα καθιστά δύσκολη την ιδεολογία ως ατομική στάση. Όπως θα δούμε παρακάτω, αυτή η εκδοχή της ιδεολογίας είναι μία από τις δύο πιο γενικές ερμηνείες του ορισμού που υιοθετεί η συγκεκριμένη εργασία.

Στις μέρες μας κατανοούμε τον όρο ιδεολογία ως «μια μορφή σκέψης που δημιουργείται ή αποκλίνει από τις ανάγκες της εξουσίας» (Eagleton 1994, σ. 8). Σε περίπτωση που πηγάζει μέσα από εντάσεις και ασυνέπειες, τότε αντιπροσωπεύει μια προσπάθεια κάλυψής τους, «είτε διά της άρνησης της ύπαρξής τους ή μέσω του ισχυρισμού πως είναι ασήμαντες ή αναπόφευκτες» (Eagleton 1994, σ. 8). Αυτό που καθορίζει ότι κάποιος εκφράζεται ιδεολογικά είναι ότι συνήθως η γενική του άποψη καθοδηγείται από ένα σύνολο άκαμπτων προκαταλήψεων (Eagleton 1994, σ. 1). Ο όρος στις μέρες μας υποδηλώνει κάτι υποτιμητικό που προκαλεί αρνητικές αντιλήψεις όπως «ψεύτικη συνείδηση», «φανατισμό», «ψυχικό αποκλεισμό» και «σύγχυση» (Eagleton 1994, σ. 1). Κατά τον Eagleton (1994, σ. 1), η ιδεολογία είναι ένας «ενοσιολογικός ζουρλομανδύας» που πρέπει να πεταχτεί για να μπορέσει ο άνθρωπος να δει τον κόσμο στην πραγματική του μορφή. Οι ιδεολόγοι που συμμετείχαν στους εμφυλίους της Ισπανίας και της Ελλάδας είναι φωτεινά παραδείγματα πολιτικά φανατισμένων ανθρώπων που ήταν επικριτικοί με την ιδεολογία των αντιπάλων και όχι την αντίπαλη ιδεολογία όπως πολλοί

υποστηρίζουν. Φυσικά η επικριτική αυτή νοοτροπία δεν εφαρμοζόταν στην πολιτική ιδεολογία των επικριτών, μονάχα σε αυτή των αντιπάλων.

Ο John Gerring (1997, σσ. 958-9) παραθέτει μέσα από την έρευνά του μία συλλογή από σύγχρονους ορισμούς του όρου. Μέσα από αυτές τις επεξηγήσεις διαφόρων ακαδημαϊκών ερευνητών παρατηρείται πως η ιδεολογία θεωρητικά τουλάχιστον εξελίχτηκε να είναι συνυφασμένη συνήθως με την πολιτική και την εξουσία. Οι ορισμοί που παρατίθενται παρακάτω χαρακτηρίζονται μέσα από δύο βασικά κριτήρια που ενισχύουν την προσπάθεια αυτής της εργασίας να εξηγήσει τον όρο με όσο δυνατόν ξεκάθαρο τρόπο. Αρχικά, οι ορισμοί οργανώνονται βάσει της αξιολογικής τους κατεύθυνσης, δηλαδή, εστιάζοντας στο αν ο τρόπος με τον οποίο περιγράφεται η ιδεολογία είναι καθαρά «αρνητικός» ή «ουδέτερος». Το δεύτερο κριτήριο αφορά σε τι βαθμό επικεντρώνεται ο ορισμός στην πολιτική, πιο συγκεκριμένα αν θεωρείται «αποκλειστικά πολιτικός» ή «πολιτικά ευέλικτος».

Ξεκινώντας με τους Adorno et al. από το 1950, η ιδεολογία εξηγείται ως «μια οργάνωση απόψεων, στάσεων και αξιών - ένας τρόπος σκέψης για τον άνθρωπο και την κοινωνία. Μπορούμε να μιλήσουμε για τη συνολική ιδεολογία ενός ατόμου ή για την ιδεολογία του σε σχέση με διαφορετικούς τομείς της κοινωνικής ζωής · την πολιτική, την οικονομία, τη θρησκεία, τις μειονότητες και ούτω καθεξής» (Gerring 1997, σ. 958). Τρία χρόνια αργότερα και με παρόμοιο τρόπο, ο Lowenstein (1953) ορίζει την έννοια ως «μία συνεπή ολοκληρωμένη διάταξη σκέψεων και πεποιθήσεων που εξηγεί τη στάση του ανθρώπου απέναντι στη ζωή και την ύπαρξή του στην κοινωνία και που υποστηρίζει ένα πρότυπο συμπεριφοράς και δράσης που ανταποκρίνεται ανάλογα με τις συγκεκριμένες σκέψεις και πεποιθήσεις» (Gerring 1997, σ. 958). Για τον Rejai (1991) η ιδεολογία είναι «ένα σύστημα πεποιθήσεων και αξιών για τους ανθρώπους και την κοινωνία, τη νομιμότητα και την εξουσία, που αποκτάται σε μεγάλο βαθμό μέσα από την πίστη και τη συνήθεια». Σημειώνει πως σε μεγάλο βαθμό αυτό το σύστημα βασίζεται στον μύθο ο οποίος μεταδίδεται αποτελεσματικά μέσω απλοποιημένων συμβόλων. Καταλήγει στο ότι «οι ιδεολογίες έχουν μεγάλες δυνατότητες μαζικής κινητοποίησης, χειραγώγησης και ελέγχου· υπό αυτήν την έννοια, είναι κινητοποιημένα συστήματα πεποιθήσεων» (Gerring 1997, σ. 959). Χρησιμοποιώντας τα προαναφερόμενα κριτήρια, οι ορισμοί των Adorno et al. (1950), του Lowenstein (1953) και του Rejai (1991) είναι «ουδέτεροι» και «πολιτικά ευέλικτοι». Η πιο πολιτικό-κεντρική έννοια για την ιδεολογία από αυτές που μας απαριθμεί ο Gerring (1997, σ. 958) είναι αυτή του Sartori (1969), ο οποίος την

περιγράφει ως «μια τυπικά δογματική, ήτοι, άκαμπτη και αδιαπέραστη προσέγγιση προς την πολιτική», μια «αποκλειστικά πολιτική» ερμηνεία με «αρνητικό» πρόσημο. Ο Lane (1962) είναι ο πρώτος ερευνητής στη λίστα του Gerring (1997, σ. 958) που επικεντρώνεται στη σχέση της ιδεολογίας με την εξουσία και το φαινόμενο του εμφυλίου όπως εξετάζεται κατά την εξέλιξη της έρευνας. Με άλλα λόγια, αναφέρεται σε ένα σύστημα που έχει σκοπό να ελέγχει ποιος κυβερνά και να ενεργεί ανάλογα σε περίπτωση που ηγείται κάποια αντίπαλη ή έστω διαφορετική πεποίθηση. Ο προσδιορισμός του Lane (1962) χαρακτηρίζεται «απόλυτα πολιτικός» ενώ διακρίνεται πως η προσέγγισή του είναι «ουδέτερη».

Εξερευνώντας τους παραπάνω ορισμούς, ο Gerring (1997, σ. 959) πολύ σωστά καταλήγει στο ότι υπάρχει «σημασιολογική σύγχυση» την οποία αιτιολογεί με πέντε διαφορετικές προσεγγίσεις. Η πρώτη και βασική από αυτές βασίζεται στη λειτουργικότητα και πιο συγκεκριμένα στη συμπεριφορά των ατόμων. Αυτή η προσέγγιση γεννά για τον Gerring (1997, σ. 959) το εύλογο ερώτημα: πόσο ιδεολόγος είναι ο μαζικός πληθυσμός σε σύγκριση με τους ανθρώπους της πολιτικής εξουσίας (Gerring 1997, σ. 959); Αυτό το ερώτημα διερευνάται παρακάτω μέσα από την «τρίτη πλευρά». Ο Gerring (1997, σ. 960) προσθέτει πως οι ήδη υπάρχοντες ορισμοί συχνά αδυνατούν να αναγνωρίσουν τα έμφυτα προβλήματα που παρουσιάζονται μέσα από την προσπάθειά τους να ετυμολογήσουν μία τέτοια έννοια. Συγκεκριμένα, εστιάζει στο αν ένας ιδεολογικός τρόπος σκέψης χαρακτηρίζεται από «χρήση αφηρημένων εννοιών, εσωτερική συνέπεια, εξωτερική αντίθεση, αντοχή στον χρόνο, ορθολογισμό, επιτήδευση, ιεραρχική σειρά ιδεών/στοιχείων, λιτότητα ή κάποιον συνδυασμό των προαναφερθέντων» (Gerring 1997, σ. 960). Επιπρόσθετα, εκτός από τα παραπάνω χαρακτηριστικά, ο Gerring (1997, σ. 960) σημειώνει ότι η εννοιολογική σημασία του όρου θα έπρεπε να εξηγεί και δεσμούς με ομάδες ή/και κόμματα. Άρα ο κοινωνικός περίγυρος επηρεάζει σε έναν βαθμό την ατομική συμπεριφορά, κομμάτι της οποίας είναι και η ιδεολογία. Λαμβάνοντας αυτά υπόψη συμπεραίνουμε πως η λειτουργικότητα του ορισμού εξαρτάται όχι μόνο από το άτομο αλλά επίσης και από το σύνολο. Η δεύτερη προσέγγιση του Gerring (1997, σ. 960) είναι η ορολογική αναδιάταξη. Κατά τον ίδιο, σε πολλές περιπτώσεις οι ερευνητές αποφεύγουν να χρησιμοποιούν τον όρο ιδεολογία επειδή θεωρούν πως είναι ανεπαρκής, κάποιες άλλες όμως διαφεύγουν στο να περιορίζουν τη χρήση του (Gerring 1997, σ. 960). Ο τρόπος περιορισμού περιλαμβάνει την αντικατάσταση του όρου με κάποια άλλη λέξη η συνήθως όπως σημειώνει με ένα σύνθετο ουσιαστικό όπως για παράδειγμα «σύστημα

πεποιθήσεων» (Gerring 1997, σ. 961). Παρόλα αυτά, το πρόβλημα που διακρίνει ο Gerring (1997) με αυτήν την προσέγγιση είναι πώς είναι σχεδόν αναγκαίο με κάθε αντικατάσταση της λέξης να προστίθεται το επίθετο «πολιτικός/ή/ό» για να αποδοθεί πιστά η ετυμολογία. Σαν αποτέλεσμα, παρατηρούμε πως η αντικατάσταση και ο περιορισμός του όρου δεν είναι πάντα επιτυχής και κατ' επέκταση πως οι έννοιές του «έχουν επεκταθεί υπερβολικά», σε σημείο που υποσκιάζουν συνώνυμες λέξεις, πράγμα που με τη σειρά του «θολώνει το σημασιολογικό φάσμα» (Gerring 1997, σ. 961). Η «πνευματική ιστορία» είναι η τρίτη προσέγγιση του Gerring (1997, σ. 962) και σχετίζεται με το πώς έχει καθιερωθεί η χρήση του όρου ανά τα χρόνια. Όπως ορθά δηλώνει ο ίδιος, αυτή η προσέγγιση δεν αποφέρει κάποια λύση στην ήδη υπάρχουσα εννοιολογική σύγχυση, κάθε άλλο, βασίζεται σε σημασιολογικές παραδόσεις που την ενισχύουν και συχνά παρουσιάζουν διφορούμενη χρήση του όρου. Ο Gerring (1997, σ. 963) ονομάζει την τέταρτη προσέγγιση «αιτιολογία» και επικεντρώνεται σε τρία βασικά ερωτήματα: πώς δημιουργείται μία ιδεολογία, τι τη διαμορφώνει και τη διατηρεί και τι επηρεάζει την μετατροπή της; Αυτά τα ερωτήματα επιχειρεί να τα απαντήσει μέσω μίας εκτεταμένης λίστας από αιτιολογικούς παράγοντες όπως η «πολιτική γνώση», η «κοινωνική πίεση», τα «σημαντικά ιστορικά γεγονότα» και πολλούς άλλους, οι οποίοι με τη σειρά τους προσφέρουν διαφορετικές προσεγγίσεις στον ορισμό της ιδεολογίας (Gerring 1997, σ. 964). Οι τρεις παραπάνω παράγοντες είναι ουσιαστικής σημασίας διότι αποτελούν τη βάση του ορισμού που προσπαθεί να συνθέσει η παρούσα εργασία αλλά ακόμη περισσότερο της χρήσης του όρου ιδεολογία όταν αναφερόμαστε στον ελληνικό και τον ισπανικό εμφύλιο. Η πέμπτη και τελευταία προσέγγιση του Gerring (1997, σ. 964) αφορά την αποδοχή πως η ιδεολογία είναι μία «πολύ-λειτουργική» και συγχρόνως «αντιφατική» έννοια με προβληματικό ορισμό και την αποδίδει ως «πολυ-εκτενής». Παρόλα αυτά, η αποδοχή πως δεν μπορεί να βρεθεί ο απόλυτος ορισμός της ιδεολογίας δεν πρέπει να αποτρέψει την έρευνα και την απόπειρα να επιτευχθεί ο στόχος, απεναντίας, όπως υπογραμμίζει ο ίδιος «είναι παράλογο για έναν ερευνητή να επιμένει ότι δεν έχει εννοιολογικές προτιμήσεις, ακόμη και αν αυτές οι προτιμήσεις θεωρητικά εφαρμόζονται μόνο για έναν σκοπό ή σε ένα μόνο πλαίσιο» (Gerring 1997, σ. 965).

Συνεπώς, ενώ όπως αποδεικνύεται είναι δύσκολο να οριστεί η έννοια της ιδεολογίας, αυτή η εργασία τη διαχωρίζει σε δύο κατατάξεις, εμπνευσμένες από τα βασικά κριτήρια αξιολόγησης που προαναφέραμε, την «πολιτικά ευέλικτη» και την «αποκλειστικά πολιτική», οι οποίες ανάλογα με την ερμηνεία είτε έχουν «αρνητικό» είτε «ουδέτερο»

πρόσημο. Η «πολιτικά ευέλικτη» κατάταξη υιοθετείται από τους Adorno et al (1950) οι οποίοι παρουσιάζουν μία έννοια που βασίζεται στην αλληλεπίδραση του ατόμου με την κοινωνία. Η συγκεκριμένη προσέγγιση είναι θα λέγαμε «ουδέτερη»· κρατά αρκετή απόσταση, αποφεύγοντας τυχόν συσχετισμούς με πολιτικές ιδέες και παρατάξεις, όπως ακριβώς την εννοεί και η παρούσα έρευνα. Παρόλα αυτά, ενώ σαν όρος μπορεί να θεωρηθεί «ασθενής», αυτό δεν σημαίνει πως δεν εκπροσωπεί κάποια ατομική ή και συλλογική στάση ή πως αφαιρεί την δυνατότητα της προσωπικής επιλογής στο πλαίσιο ενός ιδεολογικού εμφύλιου. Τουναντίον, ο ορισμός των Adorno et al (1950) αποδεικνύει πως η προσωπική ιδεολογία επηρεάζεται και διαμορφώνεται από την κοινωνία χωρίς να είναι αναγκασμένη να φοράει πολιτικό χρώμα. Έτσι καταλήγουμε στο ότι η ιδεολογία πέρα από το σύνολο απόψεων και σκέψεων σε σχέση με το δίπτυχο άνθρωπος-κοινωνία είναι επίσης στάση. Στο πλαίσιο του ισπανικού και του ελληνικού εμφύλιου αυτή η στάση μεταφράζεται στην προσωπική επιλογή του καθενός να αντιταχθεί ή αντιθέτως να εμπλακεί στην διεξαγωγή του πολέμου. Όπως θα δούμε στα επόμενα κεφάλαια, η προσωπική επιλογή πολλές φορές απαγορεύεται σε τέτοιες καταστάσεις, οπότε για λόγους ευστοχίας στην επεξήγηση του όρου θα μπορούσαμε να αντικαταστήσουμε την «προσωπική επιλογή» με κομματικά/πολιτικά ανεπηρέαστα «προσωπικά πιστεύω». Στις συνθήκες ενός εμφύλιου μιας τέτοιας εποχής όπως αυτής της δεκαετίας του 1930 και του 1940, αυτά τα προσωπικά πιστεύω διαμορφώνονται πρωτίστως μέσα από ατομικές και συλλογικές εμπειρίες και μετέπειτα από γνώσεις. Κάτι παρόμοιο με αυτό μας παραθέτουν οι Jost, Federico και Napier (2009, σ. 310), οι οποίοι εξηγούν ότι για να θεωρηθεί ιδεολογική η στάση των ανθρώπων προαπαιτείται να κρατούν μία «σταθερή, λογική, συνεκτική, συνεπής και σχετικά προχωρημένη και ενημερωμένη» θέση. Εν μέρει, έχουν δίκιο στην διατύπωσή τους αλλά όπως τονίζεται παραπάνω η στάση αυτών των ανθρώπων πρώτα διαμορφώθηκε από εμπειρίες και μετά, αν και εφόσον ήταν εφικτό, από πολιτικές γνώσεις. Ωστόσο, εάν η στάση του κόσμου ήταν «σταθερή, λογική, συνεκτική, συνεπής» όπως αναφέρουν στο πρώτο κομμάτι της εξήγησής τους τότε σαφέστατα μπορεί να θεωρηθεί ιδεολογική αφού σηματοδοτεί ατομική αντίληψη η οποία πηγάζει από κοινωνικές συναναστροφές και σκέψη. Η γνώση πολιτικών ιδεολογιών, πόσω μάλλον η υιοθέτησή τους είναι δευτερευούσης σημασίας· όπως θα δούμε παρακάτω ήταν πολλοί αυτοί που απέκτησαν πολιτικές πεποιθήσεις αναγκαστικά, είτε αυτό συμφωνούσε είτε διαφωνούσε με την επιθυμητή προσωπική ιδεολογική τους στάση.

Η δεύτερη κατάταξη του όρου ιδεολογία είναι η «αποκλειστικά πολιτική», η οποία πηγάζει από δύο εκ των πολλών ερμηνειών που παραθέτει ο Μαρξ στην *Γερμανική Ιδεολογία*. Η «αποκλειστικά πολιτική» μαρξιστική αντίληψη θεωρεί την ιδεολογία ένα συνονθύλευμα ιδεών και ψευδαισθήσεων που παράγεται από την κυρίαρχη τάξη (Μαρξ και Ένγκελς 1997, σ. 94). Η πολιτική ηγεσία ή αλλιώς τα άτομα που την απαρτίζουν, «κυριαρχούν [...] σαν στοχαστές, σαν παραγωγοί ιδεών, και ρυθμίζουν την παραγωγή και διανομή των ιδεών της εποχής τους» (Μαρξ και Ένγκελς 1997, σ. 94). Έπεται να διευκρινιστεί πως κυρίαρχη τάξη δεν είναι αναγκαίο να είναι η εξουσία του κράτους, στο παρόν πλαίσιο αρκεί να είναι η ηγεσία παράταξης. Εμβαθύνοντας στο θέμα συναντάμε τον λόγο για τον οποίο αυτή η περιγραφή της ιδεολογίας φέρει αρνητική φόρτιση. Συγκεκριμένα, στην *Γερμανική Ιδεολογία* διαβάζουμε πως ένα μέρος της κυρίαρχης τάξης ή της παραταξιακής ηγεσίας «εμφανίζονται σαν οι σκεπτόμενοι αυτής της τάξης (οι δραστήριοι ιδεολόγοι αντιλήψεων, που κάνουν κύρια πηγή των εσόδων τους την επεξεργασία της ψευδαίσθησης που έχει αυτή η τάξη για τον εαυτό της), ενώ η στάση των άλλων απέναντι σ' αυτές τις ιδέες και ψευδαισθήσεις είναι πιο παθητική και δεκτική, διότι αυτοί στην πραγματικότητα είναι τα δραστήρια μέλη αυτής της τάξης και έχουν λιγότερο χρόνο για να κατασκευάζουν ψευδαισθήσεις και ιδέες για τους εαυτούς τους» (Μαρξ και Ένγκελς 1997, σ. 94). Άρα, σύμφωνα με αυτήν την εκδοχή του Μαρξ κατανοούμε πως σκοπός της ιδεολογίας είναι να δημιουργήσει ψευδή συνείδηση, πεποιθήσεις που ασυνείδητα ο λαός τις αντιλαμβάνεται ως φυσικές ενώ στην πραγματικότητα είναι εμφυτεύματα της κυρίαρχης τάξης που αποσκοπούν στον κοινωνικό έλεγχο.

Γενικά μιλώντας η πολιτική αντιπαράθεση που αναζωπύρωσε τον εμφύλιο στις δύο χώρες πραγματοποιήθηκε ανάμεσα στην αριστερά και τη δεξιά ή αλλιώς, μεταξύ κομμουνιστών και εθνικιστών. Στο λεξικό της Σύγχρονης Παγκόσμιας Ιστορίας (Riches και Palmowski, 2016), ο κομμουνισμός ορίζεται ως «μια πολιτική ιδεολογία που στοχεύει σε μια ιδανική κοινωνία που χαρακτηρίζεται από κοινή ιδιοκτησία και κοινή ζωή». Το όραμα του κομμουνισμού ήταν η κατάργηση του καπιταλισμού και των κοινωνικών τάξεων μέσω επανάστασης η οποία με τη σειρά της θα δημιουργούσε μία κοινωνία όπου δεν θα υπήρχε ιδιοκτησία, όπου ο καθένας θα προσέφερε ανάλογα με τις δυνατότητές του και θα λάμβανε ανάλογα με τις ανάγκες του (Riches και Palmowski, 2016). Αυτή είναι η βασική έννοια του κομμουνισμού όπως την διαμόρφωσαν ο Μάρξ και ο Ένγκελς και αυτή που υιοθετήθηκε και εξελίχθηκε μετέπειτα από άλλους

ακόλουθους όπως ο Λένιν, ο Στάλιν, ο Μάο και ο Τίτο (Riches και Palmowski, 2016). Ενώ όλοι τους βάσισαν τον κομμουνισμό τους στο όραμα του Μαρξ για επανάσταση και μια αταξική κοινωνία, «ο καθένας τους ανέπτυξε ατομικές ιδεολογικές παραλλαγές του κομμουνισμού για να προσαρμόσουν τον μαρξισμό στην κοινωνία και την οικονομία μέσα στην οποία λειτουργούσαν» (Riches και Palmowski, 2016). Η κομμουνιστική ηγεσία στην Ελλάδα για παράδειγμα, δεν ακολούθησε τη γραμμή της κοινοκτημοσύνης, καθώς κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου το 70% του ελληνικού πληθυσμού ήταν αγρότες· έτσι η κομμουνιστική ιδεολογία προσαρμόστηκε στις ανάγκες και τα χαρακτηριστικά του ελληνικού πληθυσμού για να συγκροτήσει το μεγαλύτερο μέρος του (Ιστορικοί Περίπατοι, 2019). Κατά παρόμοιο τρόπο στην Ισπανία, σύμφωνα με τον Pinta (2012, σ. 117) «οι πολιτικοί σκοποί και στόχοι όλων σχεδόν των εμπλεκόμενων πολιτικών παραγόντων υπόκεινται σε αναθεώρηση: ορισμένοι αναρχικοί συμμετείχαν στην κυβέρνηση, οι σταλινικοί υπερασπίστηκαν ενεργά τη φιλελεύθερη δημοκρατία και την ατομική ιδιοκτησία, και τμήματα της φιλελεύθερης μπουρζουαζίας ένωσαν τις δυνάμεις τους με τους αυτοαποκαλούμενους σοσιαλιστές». Συνεπώς, η Ισπανία και η Ελλάδα ήταν δύο χώρες με μεγάλο κομμουνιστικό ρεύμα που ως επί το πλείστον οι εσωτερικές τους αριστερές ηγεσίες δεν ακολούθησαν πιστά τον μαρξιστικό ορισμό, αντιθέτως, τον διεύρυναν για να φέρουν εις πέρας τα πολιτικά τους σχέδια.

Όπως προαναφέρθηκε, η ιδεολογία που αντιπροσωπεύει την πολιτική δεξιά είχε εθνικιστικό χαρακτήρα που όμως στις δύο χώρες εφαρμόστηκε από διαφορετικές «ιδεολογίες». Στην Ελλάδα της δεκαετίας του 1940, η συντηρητική δεξιά εκπροσωπείται από τον μοναρχισμό, μια ιδεολογία που βασίζεται στην άποψη πως η μοναρχία είναι αναγκαία ή επιθυμητή (Brown, Mclean, και McMilan, 2018). Η βασιλεία εγκαταστάθηκε στην Ελλάδα με δύο διαφορετικές αποτυχημένες προσπάθειες αφού δεν κατάφερε να εδραιωθεί μακροπρόθεσμα. Ο εμφύλιος ξέσπασε κατά τη διάρκεια της δεύτερης βασιλείας υπό την κυριαρχία του Βασιλιά Γεώργιου Β΄ και μετέπειτα του Βασιλιά Παύλου Α΄. Η μοναρχία επέστρεψε καθολικά με δημοψήφισμα το 1935, ποσοστό του οποίου ήταν 97.88% (Έθνος 4 Νοεμβρίου 1935, σ. 6). Το 1946 και λίγο αφότου ξεσπάσει ο εμφύλιος πραγματοποιήθηκε ακόμα ένα δημοψήφισμα για την επαναφορά του βασιλιά ως αρχή του κράτους αφού ο Γεώργιος Β΄ εγκατέλειψε τη χώρα κατά την εξέλιξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Το ποσοστό υπέρ της μοναρχίας αναδείχτηκε στο 68.8% (Ελευθερία 5 Σεπτεμβρίου 1946, σ. 4) πράγμα που υποδεικνύει πως η απήχηση της μοναρχίας μειώθηκε αλλά ταυτόχρονα ότι ακόμα υπήρχε σημαντικό ρεύμα προς αυτήν

την κατεύθυνση. Στην Ισπανία, η κυρίαρχη ιδεολογία της δεξιάς του πολιτικού χάρτη ήταν ο φασισμός, ο οποίος είναι μία ολοκληρωτική ιδεολογία που αντιτίθεται στον κομμουνισμό, τον φιλελευθερισμό και τη δημοκρατία (Riches και Palmowski, 2016). Η φασιστική ιδεολογία εμπνευσμένη από την ιταλική εκδοχή του Μουσολίνι εγκαταστάθηκε στην Ισπανία με το πραξικόπημα των ηγετών του φασιστικού κινήματος, των Μόλα και Φράνκο. Το ισπανικό φασιστικό κίνημα ήταν μια ακραία μορφή εθνικισμού με παράλογα, προκλητικά και προκαλυπτικά επιχειρήματα, όπως ο διαχωρισμός του «εθνικού» πληθυσμού από τις όποιες μειονότητες εντός των γεωγραφικών συνόρων του κράτους (Riches και Palmowski, 2016). Παρόλα αυτά, ο φασισμός στην Ισπανία και ο μοναρχισμός στην Ελλάδα δεν είναι παρά μόνο μία ιδεολογική προσωπίδα που κρύβει μία άλλη, τον εθνικισμό.

Σύμφωνα με το Λεξικό Σύγχρονης Παγκόσμιας Ιστορίας (Riches και Palmowski, 2016), υπάρχουν δύο σύγχρονες μορφές εθνικισμού. Η πρώτη αφορά έναν οργανικό, πολιτισμικό εθνικισμό όπου το κράτος αυτό-προσδιορίζεται βάσει μίας κοινής καταγωγής, θρησκείας ή/και γλώσσας. Η δεύτερη μορφή σχετίζεται με την απόλυτη ταύτιση του έθνους με το κράτος (Riches και Palmowski, 2016). Το κοινό χαρακτηριστικό μεταξύ των δύο μορφών είναι «η πίστη στο μεγαλείο του έθνους υποστηριζόμενο από ένα δοξασμένο, μυθικό παρελθόν», με θεία αποστολή την απελευθέρωση (Riches και Palmowski, 2016). Με τα χρόνια, η έννοια του εθνικισμού έχει μεταβληθεί και η σημερινή απόδοση απέχει από την αρχική του ερμηνεία. Όπως διαβάζουμε σε επίσημο εκπαιδευτικό φυλλάδιο του Ιδρύματος της Βουλής των Ελλήνων, ο εθνικισμός στην αρχική του εμφάνιση κατά τον 18^ο αιώνα «υπήρξε δημοκρατικός και έδινε βαρύτητα όχι μόνο στα κοινά πολιτιστικά χαρακτηριστικά των εθνών [...] αλλά και στην ιδιότητα του πολίτη και την επιθυμία του να ανήκει στο έθνος-λαό» (Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2013). «Στην ουσία πρότεινε ως βάση της πολιτικής ενότητας, όχι τη φυλή, τη θρησκεία ή τον μονάρχη, αλλά το έθνος ως λαό-δήμο» (Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2013). Σαφέστατα, η έννοια του εθνικισμού της δεξιάς που επικράτησε στις δύο χώρες κατά τον εμφύλιο πόλεμο είναι η σύγχρονη απόδοσή του και όχι η αρχική.

Συνοπτικά, όπως είδαμε και παραπάνω, σε σχέση με την «τρίτη πλευρά» και τους ανθρώπους που τη διαμορφώνουν διαπιστώνεται ότι υπάρχουν δύο είδη ιδεολογιών που την εκπροσωπούν, η πολιτικά καθορισμένη και η πολιτικά ακαθόριστη. Αυτοί που ταυτίζονται με την πολιτικά ακαθόριστη ιδεολογία εκφράζονται από το δημοκρατικό πολίτευμα και διαθέτουν γενικές απόψεις σχετικά με θέματα που αφορούν την κοινωνία.

Από την άλλη, υπάρχουν εκείνοι που διαθέτουν πολιτικά καθορισμένη ιδεολογία, όπως τα μέλη των δύο παρατάξεων αλλά και ο κόσμος της «τρίτης πλευράς» που είχε ισχυρές πολιτικές απόψεις. Η πολιτικά καθορισμένη ιδεολογία της «τρίτης πλευράς» αποπνέει μία αίσθηση πλουραλισμού σε αντίθεση με την πολιτικά καθορισμένη ιδεολογία των μαχόμενων πλευρών που τον απορρίπτουν. Ο πλουραλισμός συστήνει την αναγνώριση και τη συνύπαρξη ανθρώπων με διαφορετικές ιδέες και απόψεις εντός ενός ενιαίου πολιτικού φάσματος. Με απλά λόγια, ο πλουραλισμός σχετίζεται με το να έχει κανείς τη δυνατότητα και την ευκαιρία να υποστηρίζει ενεργά και ελεύθερα οποιαδήποτε δημοκρατικά πολιτικά, κοινωνικά, θρησκευτικά κ.ο.κ πιστεύω. Απεναντίας, τα ακραία ολοκληρωτικά καθεστώτα που διαμορφώνουν τις δύο μαχόμενες πλευρές του εμφυλίου αντιτάσσονται σε αυτό διότι αποτρέπει τον απώτερό τους στόχο για εξουσία, τον οποίο επιδιώκουν μέσω του πολιτικού φανατισμού και της διαίρεσης.

Βία

Με μία πρώτη ματιά στη σύγκριση των όρων «εμφύλιος πόλεμος», «ιδεολογία» και «βία» όπου εξετάζει το παρόν κεφάλαιο διαπιστώνουμε πως η βία είναι ο πιο ευκολονόητος εκ των τριών, εννοώντας βέβαια στο πώς την αντιλαμβάνεται ο μέσος άνθρωπος.

Ερευνώντας σε βάθος τον ορισμό όμως συναντάμε αυτό που ο Kalyvas (2006, σ. 19) αποκαλεί «εννοιολογικό ναρκοπέδιο» ενός «πολύπλευρου κοινωνικού φαινομένου» που ξεπερνά τα όρια της απλουστευμένης σωματικής βίας. Η διεύρυνση του ορισμού αν και επιθυμητή για λόγους ευστοχίας και κατανόησης «μπορεί να αποδειχθεί περίπλοκη» (Nordstrom και Martin 1992, σ. 8). Ο Kalyvas (2006, σ. 19) προσδιορίζει τον όρο τόσο απλά και συγχρόνως τόσο εύστοχα· για εκείνον «η βία είναι η εσκεμμένη πρόκληση κακού στους ανθρώπους». Με παρόμοιο τρόπο, η βία όπως την ορίζει το Λεξικό της Πολιτισμικής Ανθρωπολογίας (Vivanco, 2018) είναι η χρήση δύναμης για να βλάψει κάποιον ή κάτι. Είναι μια επιβολή δύναμης με την ικανότητα να αλλάξει άμεσα το κοινωνικό περιβάλλον και να μεταδώσει κάποιο ιδεολογικό μήνυμα (Vivanco, 2018). Σύμφωνα με τους Nordstrom και Martin (1992, σ. 7), «ο όρος βία, όπως η τρομοκρατία, έχει σε μεγάλο βαθμό πολιτικό προσδιορισμό» και η χρήση του αποφεύγεται από τους δράστες, σε αντίθεση με τα θύματα που τον χρησιμοποιούν λόγω των βίαιων συνεπειών που υπέστησαν. Οι πολιτικοί ανθρωπολόγοι υποστηρίζουν πως η βία είναι μια συλλογική κοινωνική πράξη και έτσι διαμορφώνεται από πολιτισμικούς κανόνες και ιδεολογίες,

όπως επίσης και ότι οι απόψεις για το τι αποτελεί μία βίαιη πράξη, ή τι ξεχωρίζει τη βία από τη μη-βία διαφέρουν διαπολιτισμικά και ανάλογα με την κοινωνική τάξη (Vivanco, 2018). Η παρακάτω εξερεύνηση του όρου γίνεται με γνώμονα τον εμφύλιο πόλεμο και τις μορφές βίας που συναντάμε σε μία τέτοια συνθήκη. Επομένως, η πολιτική βία είναι το είδος στο οποίο δίνεται η μεγαλύτερη έμφαση καθ' όλη την εξέλιξη της διατριβής. Στο πλαίσιο μίας εμφύλιας διαμάχης η βία σκορπίζεται αδιάκριτα και ανεξέλεγκτα καταδικάζοντας το σύνολο των ανθρώπων σε μια κατάσταση ψυχικής και σωματικής καταστολής επιβεβλημένη από τον φόβο, τον πόνο, την οδύνη, τον τρόμο και τον θάνατο, αδιαμφισβήτητη «την απόλυτη μορφή βίας» (Kalyvas 2006, σ. 20). Αυτή η επεξήγηση αποδίδεται από τον Νορβηγό κοινωνιολόγο Johan Galtung ως «διαρθρωτική βία», όρος που αναφέρεται στις «πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες που βλάπτουν τους ανθρώπους και προκαλούν πόνο και οδύνη στο σώμα τους» (Vivanco, 2018). Μετέπειτα, ο Scheper-Hughes εξέλιξε τον όρο σε «βία της καθημερινότητας», η οποία μπορεί να διακριθεί «στο πώς ενσωματώνονται [στους ανθρώπους] οι κοινωνικές ανισότητες, η φτώχεια, οι διακρίσεις και η πολιτική καταπίεση μέσω του πόνου, της νοσηρότητας και του θανάτου» (Vivanco, 2018). Η πιο ακραία εκδήλωση τέτοιου είδους βίας παρατηρείται στην ένοπλη σύγκρουση με τη μορφή του εμφυλίου πολέμου (Beasley και Persson 2010, σ. 2).

Ένα βασικό χαρακτηριστικό του εμφυλίου είναι η αμφίδρομη βία μεταξύ ανταρτών και κράτους (Beasley και Persson 2010, σ. 2). Η εμφυλιακή βία «περιγράφεται και κατατάσσεται ως πολιτική βία» (Kalyvas 2003, σ. 484). «Η πολιτική βία είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα των ασθενώς θεσμοθετημένων πολιτευμάτων» (Beasley και Persson 2010, σ. 2). Κατά τους Gutiérrez Sanín και Wood (2014, σ. 213), η οργανωμένη βία εκτός από δύναμη χρειάζεται και ιδέες και «σπάνια υποκαθιστά τη φωνή», σε αντίθεση με τους Nordstrom και Martin (1992, σ. 7) οι οποίοι θεωρούν ότι «η βία μπορεί να χρησιμεύσει ως μεταγλώσσα που γίνεται κατανοητή –και πολύ συχνά χρησιμοποιείται [...] όταν οι κοινές μέθοδοι επικοινωνίας δεν είναι αποτελεσματικές». «Επομένως, η πολιτική βία είναι πιθανόν να μεταδώσει το μήνυμα ότι η συμμετοχή στην πολιτική είναι επικίνδυνη» (Oto-Peralías 2015, σ. 416). «Όλες οι ένοπλες ομάδες που εξασκούν πολιτική βία [...], το κάνουν βάσει μιας ιδεολογίας» (Gutiérrez Sanín και Wood 2014, σ. 214). Η βία ενορχηστρώνεται από τους πολιτικούς ηγέτες ως «το καλύτερο μέσο για να επέλθει κάποιο ουσιαστικό τέλος», είτε αυτό είναι «μια νέα κοινωνία, η ομαδική άμυνα [ή] η οριστική ήττα ενός εχθρού» (Gutiérrez Sanín και Wood 2014, σ. 217). Επιπλέον, η

πολιτική εξουσία είναι αυτή που νομιμοποιεί την εξάπλωση της βίας και πιο συγκεκριμένα τις μαζικές δολοφονίες καθιστώντας τες «απαραίτητη απάντηση στις απειλές» κατά της όποιας παράταξης (Gutiérrez Sanín και Wood 2014, σ. 217). Η διακύμανση της θανάσιμης βίας κυρίως κατά αθώων πολιτών δεν δύναται να αιτιολογηθεί δίχως τη σύνδεσή της με την πολιτική ιδεολογία (Gutiérrez Sanín και Wood 2014, σ. 222). Οι περισσότεροι ερευνητές συσχετίζουν την πολιτική βία με δράστες/παραγωγούς της τους ιδεολογικά εμπλεκόμενους σε μία εκ των δύο μαχόμενων πλευρών και αποδέκτες τους άμαχους της «τρίτης πλευράς». Όντως, οι άμαχοι πολίτες είναι αυτοί που υφίστανται το μεγαλύτερο μέρος της μονόπλευρης πολιτικής βίας που ασκείται για λόγους κυβερνητικής καταπίεσης (Beasley και Persson 2010, σ. 2). Η Balcells (2017, σ. 5) υποστηρίζει πως «οι πολιτικοί παράγοντες είναι ζωτικής σημασίας για την κατανόηση της βίας κατά των αμάχων». Η πολιτική κινητοποίηση σε εθνικό επίπεδο κάνει τις ένοπλες ομάδες να είναι επιφυλακτικές απέναντι στους άμαχους με ισχυρές ιδεολογικές θέσεις και να πυροδοτεί τη δίωξή τους (Balcells 2017, σ. 5). Οι ιδεολογικές θέσεις που αναφέρει η Balcells (2017) αφορούν την ατομική στάση των ανθρώπων της «τρίτης πλευράς» σε σχέση με την εμφύλια διαμάχη, όπως εξηγήθηκε παραπάνω.

Κατά τον ισπανικό και τον ελληνικό εμφύλιο, η βία είχε κυρίως ιδεολογικά κίνητρα και εξασκούσαν και από τις δύο μαχόμενες παρατάξεις. Οι ιδεολογικά ορμώμενοι σκοποί της άσκησης βίας ενάντια τόσο στους αντιπάλους όσο και την «τρίτη πλευρά», περιλαμβάνουν «τον εκφοβισμό», «τον παραδειγματισμό», «την αποθάρρυνση», «την πόλωση», «τη βελτίωση του ηθικού του συνόλου», «τη ριζοσπαστικοποίηση των πολιτών», «την επιβολή ή τη διακοπή του ελέγχου», «την εξάλειψη των αντίπαλων δυνάμεων» και «την καταστολή» (Kalyvas 2006, σ. 23). Ένα σημαντικό ποσοστό της βίας ενός εμφυλίου δεν εκτελείται πάντα με στρατιωτική συμμετοχή και δεν λαμβάνει χώρα απαραίτητα στο πεδίο της μάχης (Kalyvas 2006, σ. 20). Σε αυτήν την εργασία η πολιτική βία ορίζεται και διαχωρίζεται σε δύο κατηγορίες, οι οποίες καταρτίζονται ανάλογα με τον αποδέκτη· εννοώντας δηλαδή τη βία που ασκείται κατά του αντίπαλου στρατοπέδου και αυτή κατά του άμαχου πληθυσμού που σχηματίζει την «τρίτη πλευρά». Αυτή η διχοτομία μπορεί να παρουσιαστεί διαφορετικά ως: αυτή του θύτη και του θύματος. Παρόμοια διαφοροποίηση πραγματοποιεί και η Laia Balcells (2017, σ. 20), ενώ καθιστά δύσκολο τον διαχωρισμό μαχόμενων και άμαχων στο πλαίσιο ενός εμφυλίου λόγω του ότι οι δύο αποδέκτες αναμειγνύονται μεταξύ τους και ενίοτε αλλάζουν πλευρά.

Σε πολλά κρούσματα εμφύλιας βίας, ο αποδέκτης τυχαίνει να είναι στόχος ενώ άλλες φορές είναι παράπλευρη απώλεια. Συμπεραίνουμε λοιπόν πως σε οποιαδήποτε περίπτωση ο σκοπός και ο τρόπος με τους οποίους προκαλείται η βία διαφέρουν, ωστόσο, το αποτέλεσμα δεν παύει να είναι το ίδιο για το θύμα. Οι δύο βασικές μορφές βίας που εξετάζονται, σχετίζονται με τον παραγωγό αυτής και πιο συγκεκριμένα τους λόγους που τον ωθούν στην πράξη αυτή καθεαυτή. Επίσης, πέρα από τους όποιους λόγους ή σκοπούς κρύβονται πίσω από τη βιαιότητα διερευνούνται και οι μηχανισμοί ή τρόποι κατά τους οποίους ασκείται η βία στους αποδέκτες.

Υπάρχουν τέσσερις μηχανισμοί, όπως τους αποκαλεί ο Kalyvas (2006, σ. 55), οι οποίοι εξηγούν την κατάρρευση της κοινωνικής τάξης και οδηγούν στην βαρβαρότητα. Αρχικά, «η κατάρρευση σηματοδοτεί ή δημιουργεί μια κουλτούρα γενικευμένης αποκτήνωσης» (Kalyvas 2006, σ. 55). Εν συνεχεία, «η απουσία θεσμοθετημένης δικαιοσύνης οδηγεί σε μια ασταμάτητη δίνη αντίποινων» (Kalyvas 2006, σ. 55). Ο τρίτος μηχανισμός του Kalyvas (2006, σ. 55) εξηγεί πως η κατάρρευση της πολιτικής τάξης δημιουργεί διλήμματα ασφαλείας, καταλήγοντας έτσι σε «μαζική προληπτική βία». Τέλος, πυροδοτεί τη δημιουργία απείθαρχων ένοπλων ομάδων που κατασπαράζουν τους πολίτες (Kalyvas 2006, σ. 55). Από εκεί ακριβώς πηγάζει η βαρβαρότητα και η αποκτήνωση της εμφύλιας βίας, από το ότι κυρίως στοχεύει στους αθώους πολίτες που απαρτίζουν την «τρίτη πλευρά». Επιπλέον, ο λόγος για τον οποίο ένας εμφύλιος θεωρείται πιο βίαιος από έναν διεθνή πόλεμο έγκειται στην ιδέα πως γενικά ο πόλεμος κακοποιεί μαχόμενους στρατιώτες ενώ ο εμφύλιος εκτός από τους μαχόμενους, κακοποιεί εσκεμμένα αμέτοχους πολίτες (Kalyvas 2006, σ. 56).

«Για τον Burke, οι εμφύλιοι χτυπούν βαθύτερα από κάθε άλλο είδος πολέμου τις συνήθειες των ανθρώπων. Καταρρίπτουν την πολιτική τους, αλλοιώνουν την ηθική τους, αποτρέπουν ακόμα και τις προσωπικές τους προτιμήσεις» (Kalyvas 2006, σ. 55). Σύμφωνα με τον Kalyvas (2006, σ. 55), ένας εμφύλιος παράγει βία μέσω της αποκτήνωσης. Για την υλοποίηση αυτής της διαδικασίας απαιτείται οι πολίτες να εκτίθενται στη βία και να καταργείται κάθε είδους κοινωνικού ελέγχου (Kalyvas 2006, σ. 55). Επίσης, είναι απαραίτητη η μείωση των επιπτώσεων βίαιων δραστηριοτήτων και η αύξηση της προβολής των ατόμων που έχουν τάση στη βία (Kalyvas 2006, σσ. 55-6). Τέλος, επιβάλλεται η συλλογική διαγραφή ειρηνικών τάσεων και η συνέχεια ή εκ νέου εκμάθηση βίαιων τακτικών με αποτέλεσμα τη δημιουργία κεκτημένων συμφερόντων στην ευρύτερη χρήση της βίας (Kalyvas 2006, σ. 56). Αναφορικά, η βία μπορεί να

χρησιμοποιηθεί είτε για να εξοντώσει, είτε για να ελέγξει μια ομάδα (Kalyvas 2006, σ. 26). Παρόλα αυτά, η παραγωγή βίας σε έναν εμφύλιο πόλεμο δεν κρύβει πάντα έναν σκοπό· είναι φορές που η βία διαπράττεται άνευ λόγου και χρησιμότητας.

Ουσιαστικά, σχετικά με αυτούς τους τρεις όρους, αυτό που παρατηρείται και πρόκειται να παρουσιαστεί παρακάτω είναι πώς ο καθένας από αυτούς είναι απόλυτα συνυφασμένος με τον άλλον. Τι εννοείται με αυτό; Η πολιτική ηγεσία και από τις δύο πλευρές χρησιμοποιεί τον εμφύλιο πόλεμο ως τρόπο να ανατρέψει τα πράγματα και να αποκτήσει ή να διατηρήσει την εξουσία. Για να επιτευχθεί ο συγκεκριμένος στόχος επιχειρείται η μαζική εξάπλωση της ιδεολογίας με χρήση της βίας ως την κοινή και πιο δραστική μέθοδο εφαρμογής της. Εξάλλου, όπως υπογραμμίζει και ο Stathis Kalyvas (2006, σ. 26), «όταν η βία κατά κύριο λόγο χρησιμοποιείται για να ελέγξει τον κόσμο καθίσταται μέσο αντί για αποτέλεσμα».

1.3 Η «τρίτη πλευρά» του εμφυλίου

Το βασικό στοιχείο, που προσπαθεί να αναδείξει αυτή η εργασία είναι η έννοια της «τρίτης πλευράς» στο πλαίσιο του εμφυλίου. Αν θα χρειαζόταν να την τοποθετήσουμε κάπου στον ιδεολογικό χάρτη, τότε αναμφίβολα η θέση της θα ήταν στο κέντρο ή πιο συγκεκριμένα, στη μέση. Αναφερόμενος στον ελληνικό εμφύλιο, ο Στάθης Καλύβας (Εξιστορείν και Ιστορείν, 2012) εξηγεί πως υπήρχε μία «τεράστια γκάμα συμπεριφορών» σε σχέση με τον διαχωρισμό του πληθυσμού. Οι γενικές συζητήσεις και η έρευνα γύρω από το θέμα τείνουν να διαχωρίζουν το πόσοι πραγματικά υποστηρίζουν τη μία ή την άλλη πλευρά. Συγκεκριμένα, ο Καλύβας θεωρεί πως «αναλωνόμαστε» σε αυτό, «αγνοώντας το γεγονός ότι παρότι υπήρχαν άνθρωποι με πολύ ισχυρές ταυτίσεις και πολύ ισχυρές συνειδητοποιήσεις, ένα μεγάλο μέρος [...] η πλειοψηφία ενδεχομένως του κόσμου προσπαθούσε να αποφύγει τον κίνδυνο» (Εξιστορείν και Ιστορείν, 2012). Συνεπώς, αυτή η πλειοψηφία αντικατοπτρίζει τον όρο «τρίτη πλευρά» που επιχειρεί να καθιερώσει η παρούσα έρευνα.

Οι κατηγορίες που συγκροτούν την «τρίτη πλευρά» είναι τρεις. Η πρώτη, αφορά το κομμάτι του πληθυσμού που είναι αντίθετο σε έναν ιδεολογικό εμφύλιο και αντιτάσσεται στη διεξαγωγή του. Η δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνει πολίτες των οποίων η προσωπική ιδεολογία ήταν διαμορφωμένη ενάντια σε ολοκληρωτικά καθεστώτα όπως αυτά που εκπροσωπούσαν τις δύο πλευρές του εκάστοτε εμφυλίου. Όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο αλλά και μέσα από την ανάλυση των δύο έργων που ακολουθεί παρακάτω, ο Νίκος Καζαντζάκης και ο Manuel Chaves Nogales ανήκαν σε αυτήν την κατηγορία. Το μεγαλύτερο ποσοστό της «τρίτης πλευράς» καταλαμβάνει η τελευταία κατηγορία η οποία απαρτίζεται από ανθρώπους που αφομοιώθηκαν σε μία από τις μαχόμενες πλευρές εξαιτίας της ψυχολογικής και σωματικής βίας που τους ασκήθηκε. Πρόκειται για μία «ευκαιριακή ταύτιση» η οποία εξαρτάται από το «ποιος έχει την ισχυρότερη εξουσία σε τοπικό επίπεδο» (Εξιστορείν και Ιστορείν, 2012). Σε αυτό ακριβώς το χαρακτηριστικό βασίζεται η τρίτη κατηγορία της «τρίτης πλευράς» όπως παρουσιάζεται παρακάτω.

Μαχόμενοι και Άμαχοι Πολίτες

Σύμφωνα με τον Stathis Kalyvas (2012, σ. 415), ο εμφύλιος πόλεμος όχι μόνο «θολώνει τη διαχωριστική γραμμή μεταξύ μαχόμενων και άμαχων» αλλά τους καθιστά «εναλλάξιμες ταυτότητες». Το να τους αντιμετωπίζεις κατά τον ίδιο τρόπο είναι τάση του πολέμου· «η λεγόμενη θεμελιώδης διάκριση μεταξύ τους έχει τουλάχιστον χαθεί» (Nurick 1945, σ. 680).

Στην Αρχαιότητα, ο πόλεμος δεν περιοριζόταν από διαχωρισμούς πολιτών στις δύο προαναφερόμενες κατηγορίες. Τουναντίον, ένοπλοι και άοπλοι αντιμετωπίζονταν ισότιμα. Η Beatrice Heuser (2012, σ. 15) εξηγεί πως στην Ελληνική και Ρωμαϊκή ιστοριογραφία της εποχής παρατηρείται ένας γενικός κανόνας που ήθελε τους άντρες να σκοτώνονται και τις γυναίκες και τα παιδιά να αιχμαλωτίζονται και να μετατρέπονται σε λάφυρα πολέμου. Με την πάροδο του χρόνου και την ανάπτυξη συμφωνιών και συνθηκών διεθνούς δικαίου, αυτό το είδος ολικού πολέμου εξασθένησε. Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και ο Ισπανικός Εμφύλιος αναβίωσαν την αρχαία σύλληψη του ολικού πολέμου, ο οποίος δεν περιορίζεται από διεθνείς νόμους ή διαχωρισμούς πολιτών σε άμαχους και μάχιμους (Nurick 1945, σ. 682).

Η Balcells (2017, σ. 20) εξηγεί πως «μάχιμος» είναι «ένας στρατιώτης υπεύθυνος ενός όπλου ή/και που ασκεί οποιαδήποτε ενέργεια που σχετίζεται με κάποιο στρατιωτικό εγχείρημα». Το διεθνές δίκαιο ορίζει τον «άμαχο» ως κάποιον που δεν μάχεται ενεργά όσο εξελίσσεται η ένοπλη σύγκρουση (Gade 2010, σ. 220). Κατά τον ίδιο τρόπο, ο Kalyvas (2012, σ. 415) χρησιμοποιεί έναν ευρύ προσδιορισμό για τον «άμαχο» χαρακτηρίζοντάς τον ως «κάποιον που δεν είναι ένοπλο μέλος μιας παράταξης». Ο διαχωρισμός του πληθυσμού που πραγματοποιεί η Balcells (2017) γίνεται ανάμεσα σε «μάχιμους» και «πολίτες», όχι «άμαχους». Ο Kalyvas (2012, σ. 19) αντιμετωπίζει ως «πολίτες» όσους δεν είναι συνεχόμενα μέλη κάποιας ένοπλης ομάδας, συμπεριλαμβανομένων όλων των μερικώς εμπλεκόμενων και των συνεργατών τους. Ωστόσο, όπως υποστηρίζει η Emily Gade (2010, σ. 220), ο «άμαχος» έχει εξισωθεί ανακριβώς με τον όρο «πολίτης». Παρόλο που η έννοια του «πολίτη» αφορά τους μη εμπλεκόμενους στρατιωτικά ή μαχητικά, ο συνειρμός που γίνεται συνήθως συνιστά πως ο «πολίτης» είναι «κάποιος που είναι αθώος, ευάλωτος και χρειάζεται προστασία» (Gade 2010, σ. 220). Υπάρχουν διαφορετικές τάξεις πολιτών που κατά την Gade (2010, σ. 220) δεν ταιριάζουν με τον δημοφιλή συνειρμό που παρατέθηκε προηγουμένως. Αυτές περιλαμβάνουν «εκείνους που δεν είναι αθώοι και παίρνουν μέρος στη διεξαγωγή του

πολέμου», «κατασκόπους», «εκείνους που είναι μάχιμοι συμπεριλαμβανομένων των παιδιών που πολεμούν χωρίς τη θέλησή τους», «εκείνους που ανήκουν στην πολιτοφυλακή ή σε αντάρτικες ομάδες» (Gade 2010, σ. 220). Εν ολίγοις, η έννοια «πολίτης» αν και σηματοδοτεί μη συμμετοχή στη διαμάχη περικλείει ορισμένες τάξεις του πληθυσμού που θεωρητικά δεν εντάσσονται σε αυτό που γενικευμένα εκπροσωπεί αυτή η ιδέα. Επομένως, για να γίνεται σωστή χρήση της λέξης «πολίτης» πρέπει να συνοδεύεται από τη λέξη «άμαχος» ή «αθώος» έτσι ώστε να ταιριάζει στον όρο «τρίτη πλευρά». Παρόλα αυτά, όπως παρατηρείται στην παραπάνω κατηγοριοποίηση της «τρίτης πλευράς», ο πληθυσμός της αποτελούνταν εν μέρει από μάχιμους και άμαχους ανεξάρτητα από το αν η επιλογή αυτή ασκείτο συνειδητά ή όχι. Συνεπώς, καταλήγουμε στο ότι η «τρίτη πλευρά» διαμορφώνεται απλά και γενικευμένα από πολίτες, είτε αυτοί είναι «μάχιμοι» κινητοποιημένοι από τη βία, είτε «άμαχοι», «ανυποψίαστοι και ως εκ τούτου αθώοι» (Kalyvas 2003, σ. 482).

Όσον αφορά την κατανόηση της εμφύλιας σύγκρουσης, η Ισπανία έχει προχωρήσει πολύ περισσότερο από την Ελλάδα, ειδικότερα σε σχέση με την «τρίτη πλευρά». Η Ισπανία ήταν πολύ πιο επιμελής στη σύλληψη ορολογίας που θα βοηθούσε να εξηγήσει τον εμφύλιο πόλεμο ή μάλλον τα επακόλουθα που χώρισαν την ισπανική κοινωνία. Ως εκ τούτου, υπάρχει ήδη ορολογία που εξηγεί μερικώς τις πλευρές του εμφυλίου και πώς ερμηνεύονται σε σχέση με τη διαίρεση του πληθυσμού τότε και τώρα.

Η «τρίτη Ισπανία»: Η φιμωμένη πλευρά του εμφυλίου

Ο πολιτικός Niceto Alcalá Zamora (2000, σ. 40), ο πρώτος πρόεδρος της Δεύτερης Δημοκρατίας, εξέφρασε τη δική του άποψη το 1937, λέγοντας πως η «τρίτη Ισπανία» ήταν «η μόνη ελπίδα για την αναγέννηση της χώρας».

Για να γίνει κατανοητή η ιδέα αυτή, είναι σημαντικό να εξεταστεί πρώτα η έννοια: «Δύο Ισπανίες», από την οποία προέκυψε ο όρος. Αυτές οι «Δύο Ισπανίες» αναφέρονται στον διαχωρισμό του ισπανικού λαού σε δύο στρατόπεδα πριν και κατά τη διάρκεια του εμφυλίου, που είναι επίσης το πλαίσιο του έργου του Chaves. Αυτός ο διαχωρισμός ιδεολογίας είναι υπεύθυνος για τον διαχωρισμό των Ισπανών, ο οποίος με τη σειρά του

είναι ο λόγος για τον οποίο έλαβε χώρα ο εμφύλιος. Αυτή η ιδέα εξακολουθεί να υπάρχει και συνεχίζει να είναι σχετική ακόμα και σήμερα.

Ο Andrés Trapiello (2019, σ. 21) υποστηρίζει πως η «τρίτη Ισπανία» αποτελούνταν από άτομα κάθε «ηλικίας, τάξης και ιδεολογίας» εκτός των εμπλεκομένων δυνάμεων του εμφυλίου, μιλώντας «αφενός μεν για τους φασίστες, και αφετέρου δε για τους αναρχικούς, κομμουνιστές, τροτσκιστές ή ριζοσπαστικούς σοσιαλιστές, που προσπαθούσαν με κάθε κόστος να επαναλάβουν [στην Ισπανία] επαναστάσεις που είχαν ήδη αναδειχθεί θριαμβευτικές στη Σοβιετική Ένωση, στη Γερμανία ή στην Ιταλία». Ο Javier Sánchez Zapatero (2015, σ. 83) ορίζει την «τρίτη Ισπανία» ως «το σύνολο που διατήρησε την ουδετερότητα κατά τη διάρκεια του πολέμου, χωρίς να επιλέξει καμία από τις δύο πλευρές, παρά το γεγονός ότι η ιδεολογία ή οι πολιτικές πεποιθήσεις του συνέπιπταν με εκείνες των δύο πλευρών».

Ο ιστορικός Joaquín Riera (2016, σ. 20) αποκαλεί την «τρίτη Ισπανία» ένα θέμα που «αγνοείται ή θεωρείται ταμπού από την ισπανική ιστοριογραφία». «Οι δύο επίσημες Ισπανίες» (Riera 2016, σ. 19) ήταν όπως λέει ο υπότιτλος του βιβλίου του, «δύο ακραίες μειοψηφίες που οδήγησαν [τη χώρα] στον πόλεμο». Κατά τον Riera (2016, σ. 19), ο Chaves ήταν παράδειγμα αυτής της πλειοψηφίας, αναφέροντας πως τα ιστορικά βιβλία κλείδωσαν δημοσιογράφους όπως ο Chaves, «στο συρτάρι της αμνησίας».

Όπως υποδεικνύει ο Trapiello, ο Manuel Chaves Nogales είναι η ουσία της «Τρίτης Ισπανίας», μιας ιδέας για την οποία υποστηρίζει ο Espinosa (2014, σ. 10) πως «δεν υφίσταται». Συνεχίζει λέγοντας ότι η ιδέα ήταν «μια εφεύρεση για όσους δεν τους ήταν σαφής η επιλογή πλευράς» (Espinosa 2014, σ. 10). Με αυτό, ο Espinosa κάνει μία μεγάλη δήλωση ενώ είναι επικριτικός απέναντι στον Trapiello λέγοντας ότι επιχειρεί το ίδιο. Κατά την άποψή του, «η αλήθεια είναι απλούστερη» (Espinosa 2014, σ. 11) από αυτήν του Trapiello. Ισχυρίζεται ότι «το 1936 υπήρχαν μόνο δύο Ισπανίες, η μία εκπροσωπημένη από την εκλεγμένη κυβέρνηση της Δεύτερης Δημοκρατίας τον Φεβρουάριο και η άλλη που αντιπροσώπευε το πραξικόπημα της 18ης Ιουλίου» του ίδιου έτους. Ο Espinosa φαίνεται να είναι πιο επιεικής με την «αριστερή» Ισπανία και πιο επικριτικός με τη «δεξιά». Παρόλα αυτά, ο Espinosa παραλείπει να αναφέρει ότι τα αποτελέσματα των εκλογών του 1936 ήταν παραποιημένα από την Δημοκρατική πλευρά η οποία ήθελε να διασφαλίσει ότι θα παραμείνει στην εξουσία (Moradiellos 2017, σ. 2). Αναμφίβολα, ακριβώς όπως η παραποίηση των εκλογών δε δικαιολογεί τη στρατιωτική επιβολή, ταυτόχρονα δεν νομιμοποιεί τη «δημοκρατική» νίκη.

Η Maria Lana Martinez (2016) αντιτάσσεται στην άποψη του Espinosa, δηλώνοντας ότι «υπήρξε πραγματικά μια τρίτη Ισπανία» (Martinez 2016, σ. 193), «μια αδύνατη ιδέα, όπου επικρατούσε η φωνή της λογικής πάνω από τον ήχο των όπλων» (Martinez 2016, σ. 197). Πράγματι, αυτή η περιγραφή είναι η ουσία του έργου του Chaves. Η Martinez μιλάει για την τρίτη πλευρά που ρίχτηκε στο πεδίο της μάχης και ήταν υποχρεωμένη να επιλέξει ένα στρατόπεδο, μια πλευρά που δεν καθοριζόταν από το κόκκινο ή το μαύρο, μια πλευρά της οποίας «η ιδεολογία ήταν να επιβιώσει χωρίς να βλάψει κανέναν», θέλοντας μόνο να φροντίσει την οικογένειά της και να συνεχίσει ειρηνικά τη ζωή της (Martinez 2016, σ. 194). Στη συνέχεια εξηγεί ότι πολλοί από τους Ισπανούς της «τρίτης Ισπανίας» αγωνίστηκαν αλλά δεν επέλεξαν πλευρά συνειδητά. Η επιλογή γινόταν ανάλογα με τη γεωγραφική τοποθεσία ή το χρονολογικό πλαίσιο (Martinez 2016, σ. 194). Η γεωγραφική τοποθεσία αναφέρεται στην περιοχή στην οποία βρισκόταν κάποιος κατά τη διάρκεια της σύγκρουσης: ορισμένες περιοχές βρίσκονταν υπό φασιστικό έλεγχο και άλλες υπό Δημοκρατικό. Για παράδειγμα, η πόλη του Μπούργκος βρισκόταν στη φασιστική ζώνη επιρροής, ενώ η Βαλένθια ήταν η έδρα της επανασταθείσας κυβέρνησης της Δημοκρατίας. Το χρονολογικό πλαίσιο, όπως εξηγεί και η Martinez (2016, σ. 194), αναφέρεται στην υποχρεωτική στρατολόγηση που δεν άφηνε άλλη επιλογή σε πολλούς από το να διαλέξουν την πλευρά που τους ασκούσε πίεση.

Η Martinez (2016) περιγράφει ουσιαστικά την ιδέα της «τρίτης Ισπανίας» του Chaves, αυτή που ο Trapiello (2019) και ο Riera (2016) χαρακτήρισαν ως «πλειοψηφία» και ο Espinosa (2014) ως ανύπαρκτη.

Η «τρίτη Ελλάδα»;

Οι περισσότεροι που ασχολούνται με τον ελληνικό εμφύλιο, μιλούν για τις δύο αντιμαχόμενες πλευρές, ελάχιστοι όμως εστιάζουν στην «τρίτη πλευρά». Ένας από αυτούς τους ελάχιστους είναι ο Stathis Kalyvas (2006, σ. 21), ο οποίος μιλά για μια «μεγάλη γκρίζα ζώνη» που συνήθως παραβλέπεται. Συνεχίζει εξηγώντας πως οι άνθρωποι που τη διαμορφώνουν «συμμετέχουν μερικώς στη διαδικασία της βίας, χωρίς όμως να εμπλέκονται άμεσα στην έκβασή της, ούτε ως δράστες ούτε ως θύματα» (Kalyvas 2006, σ. 21). Ωστόσο, η συγκεκριμένη αναφορά αν και ακριβής δεν είναι επαρκής για να ταυτιστεί απόλυτα με την «τρίτη πλευρά» και κατ' επέκταση να θεωρηθεί αντιπροσωπευτικός όρος. Η απουσία της ορολογίας, όπως στην περίπτωση της «τρίτης

Ισπανίας» ή έστω η παρουσίαση της «τρίτης πλευράς» ως σημείο αναφοράς στην ιστορική αποτύπωση παραπέμπει σε ένα λυπηρό συμπέρασμα. Ο Γιώργος Παπαθανασόπουλος (2016, σ. 10) αποτύπωσε απόλυτα αυτό το συμπέρασμα λέγοντας πως «η ιδεολογία νοθεύει την ιστορική αλήθεια, η μνήμη λειτουργεί επιλεκτικά και το απαραίτητο στη ζωή μας «ζωτικό ψεύδος», δεν επιτρέπει να δούμε ακόμη και σήμερα αντικειμενικά την πραγματικότητα». Ουσιαστικά, όπως πολύ εύστοχα καταλήγει η Ελευθερία Αλεξανδρή (2016, σ. 17), «αντικειμενική ιστοριογραφία δεν υπάρχει, παρά μόνο ιστορικοί που μας συστήνουν τον εμφύλιο με το δικό τους τρόπο, γράφοντας με την πένα της ιδεολογίας τους, κάθε φορά, και της προσωπικής επιθυμίας».

Η γραπτή αποτύπωση ιστορικών γεγονότων θεωρείται ευρέως πιο έγκυρη και αξιόπιστη από την προφορική μαρτυρία. Η «τρίτη Ελλάδα» δεν αποτυπώθηκε γραπτώς στα βιβλία της ιστορίας ή δεν αποτελεί κομμάτι της συλλογικής μας μνήμης διότι απλούστατα, η ιστορία του εμφυλίου γράφτηκε δύο φορές, πρώτα από τους νικητές που παρουσίασαν τη δική τους εκδοχή ως ιστορικό γεγονός και έπειτα από τους ηττημένους που αντέκρουσαν την προγενέστερη ως ανταπόδειξη και όχι ως αντικειμενική απόδοση. Αν λοιπόν αποδεχτούμε την περισσότερο πολιτική και όχι τόσο βιωματική αποτύπωση των νικητών και ηττημένων ως τη μόνη ιστορική πηγή, ακυρώνουμε αυτόματα την αναγνώριση της ύπαρξης της «τρίτης πλευράς». Παρόλα αυτά, η «τρίτη πλευρά» αναβίωσε στις προσωπικές μαρτυρίες των ανθρώπων που έζησαν τον εμφύλιο. Η Αλεξανδρή (2016, σ. 8) υποστηρίζει πως «οι προφορικές πηγές μπορούν να συμπληρώσουν τα κενά και να λειτουργήσουν ως πηγή ιστορικών πληροφοριών, να φέρουν στο προσκήνιο ζητήματα που η «εθνική» ιστοριογραφία αγνοούσε ή αποσιωπούσε». Στη συνέχεια αναφέρει πως η προφορική μαρτυρία «φέρνει στο φως εμπειρίες ανθρώπων που έμεναν στην αφάνεια, και στην περίπτωση του εμφυλίου η προφορική ιστορία έχει το προβάδισμα έναντι της παραδοσιακής ιστοριογραφίας» (Αλεξανδρή 2016, σ. 8). Δυστυχώς όμως, «όσοι βίωσαν τον εμφύλιο αισθάνονται φόβο και μένουν σιωπηλοί λόγω των θλιβερών αναμνήσεών τους» (Αλεξανδρή 2016, σ. 10). Ο Νίκος Δεμερτζής (2011-2012, σ. 85) τοποθετείται σχετικά λέγοντας πως «η και από τις δύο πλευρές αναληθσία και κτηνωδία σημάδεψαν συλλογικές μνήμες και σφυρηλάτησαν προσωπικές πολιτικές ταυτότητες και βιογραφίες». Ο φόβος ήταν αυτός που απέτρεψε την ανάδυση της «τρίτης Ελλάδας» τότε γιατί δεν μπορούσαν να ξεφύγουν από την εμφύλια κατάσταση και τώρα από τον φόβο των ίδιων τους των αναμνήσεων.

Ο φόβος ήταν το πιο αποτελεσματικό όπλο των δύο πλευρών. Ο καταγισμός βίας και εκφοβισμού ανάγκασαν τους ανθρώπους που πραγματικά ανήκαν στην «τρίτη πλευρά» και δεν είχαν καμία σχέση με την ιδεολογική πολιτική να σωπάσουν και να επιλέξουν σε ποια μεριά θα παραταχθούν. Πολλές φορές αυτό εξαρτιόταν από την γεωγραφική τοποθεσία, όπως αναφέρθηκε και νωρίτερα ή το χρονολογικό πλαίσιο. Αυτό συνέβαινε κυρίως στην επαρχία και στις περιοχές όπου δεν υπήρχε ισχυρή επιρροή της μίας από τις δύο πλευρές. Ο στόχος ήταν ίδιος, μονάχα οι τακτικές διέφεραν μεταξύ δεξιών και αριστερών. Αναμφισβήτητα βέβαια, αυτός που βρισκόταν από την μεριά της κήνης ήταν αυτός που σιωπούσε και αυτός από την πλευρά της σκανδάλης όριζε το μέλλον, «αφού ήταν γνωστό ότι η διαφωνία έφερνε κυρώσεις που κυμαίνονταν από την κατάσχεση υλικών αγαθών ως τον προσωπικό θάνατο» (Καλλιανιώτης 2006, σ. 71). Η Τασούλα Βερβενιώτη (2002) σημειώνει κάτι πολύ σημαντικό σε σχέση με τη γεωγραφική μετακίνηση των ανθρώπων της επαρχίας που βίωναν τον εκφοβισμό των δύο πλευρών. Συγκεκριμένα αναφέρει «ότι το 1/3, ίσως και ο μισός πληθυσμός της χώρας -για λίγο ή για πάντα-, άλλαξε τόπο διαμονής» (Βερβενιώτη 2002, σ. 166). Ο φόβος που σκορπούσε η μαύρη και η κόκκινη τρομοκρατία είχε ως φυσικό επακόλουθο, πέρα από την υποταγή και τη φυγή. Όσοι δεν ήθελαν να υποταχθούν έφευγαν από την επαρχία και πήγαιναν στα αστικά κέντρα όπου η κατάσταση ήταν περισσότερο ελεγχόμενη. Άρα, συνδέεται αυτόματα η πολιτική επιρροή που ασκήθηκε διαμέσου της βίας στον Έλληνα της επαρχίας με τον εκβιασμό στην επιλογή πλευράς. Μπορούμε να πούμε πως αυτοί που τράπηκαν σε φυγή για να αποφύγουν την υποταγή ή ακόμα και τον θάνατο ανήκαν στην ανύπαρκτη «τρίτη Ελλάδα». Ταυτόχρονα, όλοι όσοι τελικά επέλεξαν να ταχθούν είτε δεξιά είτε αριστερά από φόβο όπως προαναφέρθηκε, ανήκαν και αυτοί στην «τρίτη πλευρά».

Εφόσον τα ιστορικά βιβλία και οι περισσότερες προσωπικές μαρτυρίες δεν αναφέρθηκαν ουδέποτε σε αυτήν διαπιστώνεται θεωρητικά πως η Ελλάδα (όπως και η Ισπανία), στα χρόνια του εμφυλίου αποτελούνταν από έναν πληθυσμό χωρισμένο ακριβώς στα δύο. Έστω βάσει πιθανοτήτων είναι αδύνατο ένας ολόκληρος λαός να επιλέγει να είναι είτε με τους μαύρους είτε με τους κόκκινους, συνειδητά τουλάχιστον. «Η έρευνα για τη μνήμη του εμφυλίου θέτει επιτακτικά την ανάγκη να έρθουν στο ιστορικό προσκήνιο οι μέχρι τώρα «αφανείς» και να τους αποδοθεί ο ρόλος που τους αναλογεί στην Ιστορία και τη μνήμη» όπως πολύ σωστά τονίζει η Βερβενιώτη (2008, σ. 15).

Αυτή η αφανής «τρίτη πλευρά» είναι το επίκεντρο στο έργο του Καζαντζάκη. Οι *Αδερφοφάδες* προβάλλουν την «τρίτη Ελλάδα» που δεν έγραψε τα ιστορικά βιβλία αλλά ούτε αναφέρθηκε σε αυτά, αυτήν που εκβιάστηκε και θυσιάστηκε στον βωμό της πολιτικής εξουσίας. Ο Καζαντζάκης αναφέρεται σε έναν τρίτο δρόμο που δεν υπάρχει και όπως εξηγεί ο Δημήτρης Τζιόβας δεν είναι σαφές στο μυθιστόρημα «αν ο τρίτος αυτός δρόμος είναι η συμφιλίωση των αντιθέτων ή συμβολική υπέρβασή τους μέσω της ιδέας της ελευθερίας» (Τζιόβας 2015, σ. 521). Η συμβολική επιτυχία του Καζαντζάκη βρίσκεται στην ειρωνεία του ότι τονίζει την ύπαρξη της «τρίτης πλευράς» δηλώνοντας πως δεν υφίσταται:

«Ποιος τρίτος δρόμος; Δεν έχει τρίτο δρόμο! Δεν έχει ακόμα ανοίξει να γίνει δρόμος. Πρέπει εμείς μοχτώντας, προχωρώντας, να τον ανοίγουμε, να γίνει δρόμος. Ποιοι εμείς; Ο λαός. Από το λαό αρχίζει ο δρόμος αυτός, με το λαό προχωράει και στο λαό τελειώνει»
(Καζαντζάκης 1973, σ. 157).

Σε κάθε περίπτωση, η αλήθεια βρίσκεται κάπου στη μέση, εκεί ακριβώς που βρισκόταν η «τρίτη πλευρά». Σαφώς, η αλήθεια δεν είναι ποτέ εύκολη, αλλά αν θέλαμε να εξηγήσουμε με εξαιρετικά απλά λόγια, αυτό που συνέβη στις δύο χώρες σε σχέση με την αποτύπωση του εμφυλίου, θα ήταν ότι οι δύο δυνατοί διηγήθηκαν την ιστορία του τρίτου χωρίς να τον συμπεριλάβουν στην μονόπλευρη αφήγησή τους.

1.4 Οι Συγγραφείς

Σε αυτό το κεφάλαιο αναλύεται η πολιτική επιρροή των δύο συγγραφέων σχετικά με τις δύο ιδεολογικές πλευρές των εμφυλίων. Επιπλέον, επισημαίνεται η προσωπική τους ιδεολογία έτσι όπως οι ίδιοι την παρουσίασαν στη ζωή και την πρέσβευσαν στα έργα τους.

Ο Νίκος Καζαντζάκης είναι ευρύτερα γνωστός στο διεθνή λογοτεχνικό χώρο σε σύγκριση με τον Manuel Chaves Nogales και έτσι υπερτερεί σε αριθμό η βιβλιογραφία που αναφέρεται σε αυτόν και το έργο του. Επιπρόσθετα, αν και το βιβλίο του Chaves εκδόθηκε το 1937, δεν είχε γίνει γνωστό στο ισπανικό κοινό μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '90.

Ο Chaves δεν είναι τόσο αόριστος όσο ο Καζαντζάκης σε σχέση με την πολιτική ιδεολογία. Ήταν πρωτίστως δημοκράτης και υποστήριζε τον κοινοβουλευτισμό. Εξετάζοντας τον πρόλογο του *A Sangre y Fuego*, ανακαλύπτει κανείς την προσωπική πολιτική ιδεολογία του Chaves, η οποία απείχε πολύ από το σύνηθες εκείνης της εποχής. Σύμφωνα με τον Arturo Pérez-Reverte, το βιβλίο του Chaves θα έπρεπε να μελετάται υποχρεωτικά στα σχολεία για να μπορέσουν να καταλάβουν πραγματικά οι νεότερες γενιές τον εμφύλιο και να κατανοήσουν καλύτερα την κοινωνία του σήμερα (La hora de Chaves Nogales 2018).

Ο Chaves ανοίγει τον πρόλογο γράφοντας «εγώ ήμουν αυτό που οι κοινωνιολόγοι αποκαλούν «φιλελεύθερος μεσοαστός», πολίτης μίας κοινοβουλευτικής δημοκρατίας» που είναι τόσο «αντιφασίστας όσο αντεπαναστάτης» (Chaves Nogales, 2018, σ. 3). Συγκεκριμένα, παρομοιάζει τις ιδεολογίες των δύο πλευρών με λοίμωξη από την οποία προσβλήθηκαν οι Ισπανοί:

«Αλλά η βλακεία και η αγριότητα κυριάρχησαν στην Ισπανία. Από πού ξεκίνησε η λοίμωξη; Οι κατάλληλες συνθήκες για την ανάπτυξη αυτής της νέας επιδημίας, που άνθησε σε αυτή τη μεγάλη χωματερή της Ασίας, μας την παρουσίασαν τα εργαστήρια της Μόσχας, της Ρώμης και του Βερολίνου, με τις ετικέτες του κομμουνισμού, του φασισμού ή του εθνικού σοσιαλισμού, και οι ανυποψίαστοι Κελτίβηρες (Ισπανοί) τις επωμίστηκαν με ενθουσιασμό»
(Chaves Nogales, 2018, σσ. 4-5).

Δε χρειάζεται ιδιαίτερη ερμηνεία στα λόγια του για να καταλάβουμε πως αντιτάσσεται και στις δύο ιδεολογίες κατά τον ίδιο βαθμό. Η κριτική του δεν είναι μονόπλευρη,

πράγμα το οποίο τον καθιστούσε εχθρό και των δύο στρατοπέδων. Για περαιτέρω εξήγηση μπορούμε να δανειστούμε την άποψη του Salvador de Madariaga η οποία ταυτίζεται με αυτή του Chaves. Ο Madariaga εκφράζει πως δεν μπορούσε να μιλήσει ούτε για τους Επαναστάτες επειδή ήταν ενάντια σε ό,τι πίστευε, μα ούτε και για τους Αναρχικούς διότι δεν πίστευε στις μεθόδους τους ή ακόμα και σε ορισμένες περιπτώσεις λόγω του ότι δεν υπερασπίστηκαν αυτά που είχαν υποσχεθεί πως θα υπερασπιστούν, παρά μόνο «γέμισαν το στόμα τους δημοκρατία και ελευθερία και απέτρεψαν την ύπαρξη και των δύο» (στον Preston 2010, σ. 334).

Η ιδεολογία του Chaves ήταν απόλυτα ενάντια στα ολοκληρωτικά καθεστώτα. Στη βιογραφία του συγγραφέα, γραμμένη από την María Isabel Cintas, διαβάζουμε πως «ποτέ δεν υποστήριξε κάποιο πολιτικό κόμμα. Πίστευε στη δημοκρατία και την πολιτική ελευθερία καθώς και αποδοκίμαζε κάθε είδους δικτατορίας, τόσο τη φασιστική όσο και την κομμουνιστική» (Cintas 2011, σ. 241). Στον πρόλογό του ο ίδιος αναφέρει πως επιστρέφοντας από τη Ρωσία έγραψε πως «οι Ρώσοι εργάτες ζούνε άσχημα και υπομένουν μία δικτατορία που δημιουργεί την ψευδαίσθηση ότι λειτουργεί» (Chaves Nogales 2018, σ. 3). Όπως δηλώνει η Cintas, ο Chaves «ήταν από τους πρώτους, αν όχι ο πρώτος, που έκανε κριτική στον Λένιν και τον Στάλιν» (Hispanglia, 2018). Η παρατηρητική του φύση τον βοήθησε να καταλάβει πόσο μεγάλη επιρροή είχε η ρωσική επανάσταση στην Ισπανία και ειδικότερα στους Ισπανούς διανοούμενους. Κατήγγειλε έτσι το μολσεβικικό καθεστώς, πιστεύοντας ότι δεν ταιριάζει στα ισπανικά ιδανικά. Η Cintas (2017) υποστηρίζει ότι ο Chaves είχε δημοσιογραφικό ένστικτο, δηλαδή, δε μετέδιδε μόνο την είδηση, την επεξεργαζόταν και την ανέλυε σε κοινωνικοπολιτικό επίπεδο, με σκοπό να φτάσει στη βάση της.

Προς το τέλος του εμφυλίου, ο Chaves μαζί με άλλους εξόριστους και υπερασπιστές της δημοκρατίας δημιούργησε την «Comité por la paz civil» (Επιτροπή Κοινωνικής Ειρήνης) (Cintas 2011, σ. 248). Σκοπός της επιτροπής ήταν η αποκατάσταση της ειρήνης και η επαναφορά της δημοκρατίας στην Ισπανία. Μαζί με ένα γράμμα του, ο συγγραφέας επισυνάπτει το «Manifiesto por la paz» (Μανιφέστο Ειρήνης) που υπογραμμίζει ότι είναι «αμέτρητοι οι νεκροί» όπως και «οι άρρωστοι στο σώμα και οι αρρωστημένοι στο μυαλό» (Cintas 2011, σ. 249). Μεταξύ άλλων επισήμανε πως είναι απαραίτητο η χώρα «να ανακτήσει την ενότητά της» και να επικρατήσει η ειρήνη έτσι ώστε «να μην πεθάνει η Ισπανία» (Cintas 2011, σσ. 249-250). Ο πρόλογος του βιβλίου και το «Μανιφέστο Ειρήνης» μας δείχνουν πως ο Chaves δεν ακολουθούσε κομματική ιδεολογία. Ήταν

φανατικός υποστηρικτής της δημοκρατίας και του κοινοβουλευτισμού. Ο Manuel Chaves Nogales ήταν η φωνή «της τεράστιας πλειοψηφίας των Ισπανών» (Cintas 2011, σ. 249) που αναφέρει στο μανιφέστο του και αυτής που μετέπειτα διαμόρφωσε την «τρίτη Ισπανία» .

Η πλειοψηφία της βιβλιογραφίας για τον Chaves, αναφέρεται σε αυτόν ως τον πιο σημαντικό πρεσβευτή της «τρίτης Ισπανίας». Κατά τον Trapiello (Letras en Sevilla II 2017), ήταν ο πρώτος που εκπροσώπησε αυτήν την ιδέα, διότι κατανοούσε όσο κανένας τι συνέβαινε στην Ισπανία κατά τη διάρκεια του εμφυλίου. Ο Chaves ήθελε να παρουσιάσει τα γεγονότα έτσι όπως ακριβώς συνέβησαν, χωρίς ιδεολογικές προσθήκες γιατί όπως περιγράφει και ο Trapiello (Letras en Sevilla II 2017) «τα γεγονότα είναι γεγονότα», δεν μπορούν να παραποιηθούν. Αυτό βέβαια τον στιγματίσει ως συγγραφέα και επηρέασε τη δημοτικότητα του αφού το όνομά του ήταν πια αυτόματα συνυφασμένο με την «τρίτη Ισπανία». Στα μάτια των τυφλών ιδεολόγων, η απαξίωση του Chaves προς τον ολοκληρωτισμό φαινόταν πιο επικίνδυνη από κάποιον που βρισκόταν στο αντίπαλο στρατόπεδο. Κατ' επέκταση, σκοπός τους ήταν να εξαφανίσουν κάθε εκπροσώπηση αυτής της ιδέας καθώς θα αποδυνάμωνε το σύνολο. Ο Trapiello (Letras en Sevilla II 2017) εκφράζει πως «ενώ υπήρξε επιτυχημένος στον χώρο της δημοσιογραφίας, με τα χρόνια κατέληξε άγνωστος», το οποίο επιβεβαιώνει η Cintas (Hispanglia, 2018) λέγοντας ότι διαγράφηκε σκόπιμα από την ιστορική μνήμη των Ισπανών.

Κατά τη διάρκεια της ζωής του, ο Καζαντζάκης επηρεάστηκε από ιδεολογίες, πολιτικά κινήματα, θρησκείες, ιστορικά πρόσωπα και πνευματικές φιγούρες, αλλά ουδέποτε κάποιο από αυτά τον εκπροσώπησε στο σημείο όπου μπορούμε να πούμε ότι τον χαρακτηρίζει. Αντιθέτως, όπως υπογραμμίζει ο Σήφης Μιχελογιάννης (2019, σ. 83), αυτό που χαρακτηρίζει τον ίδιο και το έργο του είναι «το αιώνιο και ακαταμάχητο, αγωνιστικό και αντιστασιακό [του] πνεύμα». Είναι ταυτισμένος με τρία πολύ συγκεκριμένα θέματα, τη θρησκεία, τον άνθρωπο και την πολιτική. Στην παρούσα φάση θα εξετάσουμε την πολιτική αφού συνδέεται με το γενικό θέμα της διατριβής. Είναι εξαιρετικά δύσκολο να κατηγοριοποιηθεί πολιτικά ένας τέτοιος συγγραφέας, αν και θεωρείται από πολλούς, πολιτικός συγγραφέας. Αρχικά, πρέπει να επισημανθεί ότι η έννοια «πολιτικός συγγραφέας» μπορεί να εκληφθεί με δύο διαφορετικούς τρόπους. Ο ένας, να εννοεί την άμεση συσχέτιση με κάποια παράταξη η οποία εκφράζεται μέσα από τη γραφή του δημιουργού και ο άλλος να εννοεί την εμφανή απασχόληση του συγγραφέα με τα πολιτικά δρώμενα χωρίς να υποστηρίζει κάποια πλευρά ή κόμμα. Ο Καζαντζάκης

«μισούσε την προπαγανδιστική τέχνη» και «παρόλη την εξωτερική πίεση που δεχόταν», αρνούνταν να γράψει υπέρ της αριστεράς στα έργα του (Bien 1989, σ. 6). Επομένως, αυτή του η προσωπική στάση στην πολιτική προπαγάνδα δείχνει ότι χαρακτηρίζεται από τον δεύτερο ορισμό.

Ο Καζαντζάκης είναι πολιτικός συγγραφέας που ασχολείται με την πολιτική, αλλά σε κοινωνικό επίπεδο, όχι κομματικό. Σύμφωνα με τον Peter Bien (1989, σ. 3) είναι «μεταπολιτικός» συγγραφέας, που σημαίνει ότι «εμπλέκεται στην πολιτική λόγω βασικών ανησυχιών που φτάνουν πέρα από αυτήν σε κάτι πιο σημαντικό» (Bien 1989, σ. 3). Μέσω αυτής της δήλωσης, ο Bien (1989) σκιαγραφεί την ουσία του πολιτικού ακτιβισμού του συγγραφέα.

Η ζωή του Καζαντζάκη, οι σπουδές και τα ταξίδια του έδωσαν τα εφόδια για την ανεξάντλητη ιδεολογική του αναζήτηση. Ο Savvas (1971-1972) και ο Bien (1989) παρουσιάζουν μια πολύ εμπεριστατωμένη ανάλυση των ιδεολογικών σταδίων που εξερεύνησε ο δημιουργός. Για τις ανάγκες της διατριβής, θα ερευνηθούν η φάση του εθνικισμού και αυτή του κουμμουνισμού διότι αντιπροσωπεύουν τις δύο πλευρές του ελληνικού εμφυλίου που επικρίνει στο μυθιστόρημά του. Ο όρος που χρησιμοποιείται για να εκφραστεί η ερμηνεία του εθνικισμού του Καζαντζάκη, είναι ο πατριωτισμός και η φιλοπατρία, «η οποία δηλώνει ένα συναίσθημα αγάπης για την πατρίδα χωρίς καμιά αρνητική αξιολόγηση για τις πατρίδες των άλλων και απέχει πολύ από την οργανωμένη ιδεολογία και το πολιτικό πρόγραμμα που είναι ο εθνικισμός σε οποιαδήποτε εκδοχή του» (Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2013).

Στη Γαλλία, τον Οκτώβριο του 1907 ο Καζαντζάκης εισέρχεται στο πρώτο στάδιο της πολιτικής του εξερεύνησης. Γίνεται «σφοδρός εθνικιστής» (Bien 1989, σ. 11). Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, γράφει άρθρα στα οποία εκφράζει τους φόβους του ότι οι Έλληνες φοιτητές που σπουδάζουν στο Παρίσι υιοθετούν γαλλικές διεθνιστικές και σοσιαλιστικές ιδέες. Η άποψή του ήταν πως οι φοιτητές πρέπει να επιστρέφουν στην Ελλάδα ως «νέοι που έχουν μάθει πόσο σκληρή είναι η μάχη της ζωής» (Bien 1989, σ. 13) και όχι ως «φαφλατάδες του σοσιαλισμού ή του διεθνισμού» (Bien 1989, σ. 13). Την εποχή εκείνη αρχίζει να ασχολείται με την ιδέα της «Μεγάλης Ελλάδας», «μιας αναγεννημένης ελληνικής αυτοκρατορίας με την Κωνσταντινούπολη για άλλη μια φορά πρωτεύουσα» (Bien 1989, σ. 13). Το στάδιο του εθνικισμού «άρχισε να εξασθενεί το 1920 όταν δολοφονήθηκε ο Ίων Δραγούμης» (Bien 1989, σ. 19), το εθνικιστικό του

πρότυπο. Η μετάβαση του Καζαντζάκη από τον εθνικισμό στον κομμουνισμό ήταν απότομη αφού το 1919 μιλούσε για το «μικρόβιον του Μπολσεβικισμού» και δύο χρόνια αργότερα «αναφέρεται ένθερμα στη «νέα μας θρησκεία», τον «κομμουνισμό»» (Πάτσης 2019, σ. 100).

Στις αρχές της δεκαετίας του 1920 εισήλθε στο στάδιο του μαρξισμού (Savvas 1971-1972, σ. 285). Ο Bien το αποκαλεί «Μπολσεβικικό στάδιο» (Bien 1989, σ. 6). Ο Καζαντζάκης έζησε πολύ καιρό στη Ρωσία, μαθαίνοντας για την ιδεολογία και σχηματίζοντας τα δικά του συμπεράσματα. Έγινε διεθνιστής, θέλοντας να καταργήσει τα εθνικά σύνορα και αφοσιώθηκε στην «υπονόμευση του ελληνικού σοβινισμού» (Savvas 1971-1972, σ. 288). Θα μπορούσε να ειπωθεί πως αυτή η αλλαγή ιδεολογίας, αν και δεν την ασπάστηκε ολοκληρωτικά, δημιουργεί ένα κλίμα ειρωνείας, εφόσον είχε ήδη περάσει το στάδιο του εθνικισμού. Όμως, ο Καζαντζάκης πήρε από τον κομμουνισμό, όπως και από τις υπόλοιπες ιδεολογίες, μόνο αυτό που ήθελε για να εμπλουτίσει την άποψή του και κατ' επέκταση να διαμορφώσει τη δική του προσωπική ιδεολογία. Μια σειρά γεγονότων όπως «η εισβολή της Ιταλίας στην Ελλάδα στις 28 Οκτωβρίου του 1940» και «η Γερμανική Κατοχή», «αναβίωσαν τον εθνικισμό του» (Bien 1989, σ. 20).

Όπως ορθά ισχυρίζεται ο Savvas (1971-1972 σ. 291), «ο Καζαντζάκης δεν θα επέτρεπε στον εαυτό του να φυλακιστεί σε οποιοδήποτε δόγμα», αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι δεν τον απασχολούσε η πολιτική, αντιθέτως, τον ενδιέφερε και τον ανησυχούσε ιδιαίτερα. Το επίκεντρο της αναζήτησης του Καζαντζάκη ήταν ο άνθρωπος και κατά συνέπεια η κοινωνία. Η πολιτική είναι απόλυτα συνυφασμένη με τις δύο αυτές έννοιες, άρα είναι απόλυτα συνυφασμένη με το έργο του Καζαντζάκη. Ο Bien (1989, σ. 9) υποστηρίζει ότι υπάρχει ένα στοιχείο συνέχειας στην ιδεολογική σκέψη του, καθώς κάθε ιδεολογία προέρχεται από μια προσωπική του φιλοσοφική αναζήτηση.

Όσον αφορά τον εμφύλιο, η θέση του συγγραφέα δεν τείνει ούτε προς τα δεξιά ούτε προς τα αριστερά. Ο Καζαντζάκης εκφράζει την ουδέτερη φωνή του ελληνικού λαού, αυτήν που δεν ανήκε σε κανένα από τα δύο στρατόπεδα. Δηλώνει: «δεν υπάρχει κανένα καθεστώς που να μπορεί να με ανεχθεί - και πολύ σωστά, αφού δεν υπάρχει κανένα καθεστώς που να μπορώ να ανεχτώ εγώ» (Bien 1989, σ. 6). Με αυτά του τα λόγια καταλαβαίνουμε για τη θέση του πως ήταν αντίθετος στον ολοκληρωτισμό, όπως ο Chaves. Βάσει των προσωπικών τους δηλώσεων και όχι των έργων τους, παρατηρούμε πως η βασική διαφορά μεταξύ τους είναι ότι η κριτική του Chaves είναι πιο άμεση ενώ

του Καζαντζάκη πιο φιλοσοφικά ποιητική. Ο Καζαντζάκης χαρακτηρίζει τον ελληνικό εμφύλιο ως «τραγωδία» και δηλώνει ότι νιώθει «τον πόνο ολόκληρης της φυλής» (Bien 2012, σ. 600) ενώ ο Chaves περιγράφει την περίοδο του ισπανικού εμφυλίου ως μια περίοδο «βλακειάς και αγριότητας» (Chaves Nogales 2018, σ. 4), μια περίοδο που «όλα ήταν χαμένα» και που δεν υπήρχε «τίποτα που να μπορεί να σωθεί» (Chaves Nogales 2018, σ. 6). Το κοινό χαρακτηριστικό που εντοπίζουμε στις δηλώσεις αμοτέρων είναι ο πόνος για τον εμφύλιο όλεθρο.

Ο Chaves έζησε εξόριστος, διωγμένος από τον εμφύλιο και πέθανε δίχως να προλάβει να επιστρέψει στην πατρίδα του καθώς και τα γραπτά του εξαφανίστηκαν από τον ισπανικό ορίζοντα. Το ίδιο όμως δεν συνέβη στον Καζαντζάκη διότι το καλλιτεχνικό του εκτόπισμα ήταν σαφώς μεγαλύτερο, παρόλο που πολεμήθηκε όσο κανένας άλλος από τις δύο παρατάξεις. Σε αντίθεση με τον Chaves, ο Καζαντζάκης έφυγε από την Ελλάδα πολύ πριν τον εμφύλιο για να σπουδάσει, να ταξιδέψει και να γράψει. Σε ένα από αυτά τα ταξίδια επισκέφτηκε την Ισπανία ως πολεμικός ανταποκριτής της εφημερίδας «Καθημερινή» το 1936 για να καλύψει τον ισπανικό εμφύλιο (Χαλκιαδάκης 2017, σ. 367). Αυτή ήταν η τρίτη στη σειρά επίσκεψη του συγγραφέα ενώ είχαν προηγηθεί άλλες δύο, η πρώτη το 1926 και η δεύτερη μεταξύ του 1932 και του 1933 (Μαθιουδάκης 2013, σσ. 6-7). Μεταξύ πολλών γνωριμιών και συνεντεύξεων που πραγματοποίησε ο Καζαντζάκης στα ταξίδια του στην Ισπανία δεν μπορεί κανείς παρά να αναρωτηθεί αν κάποια στιγμή συναντήθηκαν οι δύο δημιουργοί. Ο Καζαντζάκης ανέπτυξε φιλίες με τεράστιες μορφές της ισπανικής λογοτεχνίας όπως ο Juan Ramón Jiménez, ο García Lorca, ο Valle Inclán και ο Unamuno (Litvak de Kravzon 1967, σ. 40). Όντας ανταποκριτής και διανοούμενος είναι αναμενόμενο να είχε αναμιχθεί σε τέτοιους κύκλους ο Καζαντζάκης. Ο Chaves ήταν ένας διακεκριμένος δημοσιογράφος και υποδιευθυντής της εφημερίδας *Ahora* από το 1930 ως τον Ιούνιο του 1936 και διευθυντής από τον Ιούνιο μέχρι τον Νοέμβριο του ίδιου χρόνου (Gobbo 2010-2011, σ. 14), συνεπώς το ενδεχόμενο όντως να συνέβη αυτή η συνάντηση φαντάζει πολύ πιθανό. Βέβαια, αυτό είναι κάτι που μάλλον δεν θα μπορούσαμε να εξακριβώσουμε ποτέ.

Ανακεφαλαιώνοντας το πολιτικό σκέλος της έρευνας, συμπεραίνουμε ότι οι δύο συγγραφείς ήταν πάνω από όλα δημοκράτες με έμφυτο πατριωτικό ένστικτο και κάθετα αντίθετοι με τα ολοκληρωτικά καθεστώτα που προσπάθησαν να εξουσιάσουν τη χώρα τους.

Οι δύο συγγραφείς στο σήμερα

Ερευνώντας τον Manuel Chaves Nogales, τον Νίκο Καζαντζάκη και το έργο τους είναι αδύνατο να αγνοήσεις ότι οι δυο τους είναι εξαιρετικά σημαντικές φιγούρες των δύο χωρών. Η σημαντικότητα του έργου και της προσφοράς τους υπερβαίνει τα όρια της λογοτεχνικής τους δεξιοτεχνίας, αν μη τι άλλο, η συμβολή τους στα κοινωνικά, πολιτικά, πολιτισμικά και ιστορικά δρώμενα είναι αδιαμφισβήτητη. Η σπουδαιότητά τους στο σήμερα αξιολογείται βάσει δύο διαφορετικών παραγόντων, τη σύγχρονη αλλά και ανά τα χρόνια αναφορά της κοινωνίας και του ακαδημαϊκού κόσμου στους δύο δημιουργούς και επίσης κατά πόσο οι ίδιοι και το έργο τους παραμένουν επίκαιροι.

Συγκριτικά, ο Chaves Nogales δεν έχει ερευνηθεί ή διαβαστεί όσο ο Καζαντζάκης και αυτό βασίζεται στο ότι για πολλά χρόνια, η φιγούρα και το έργο του παρέμειναν στην αφάνεια. Στην πραγματικότητα πέθανε χωρίς καν να γνωρίζει το ευρύ ισπανικό κοινό την ύπαρξή του (La Memoria, 2021). Για τον Bien (2015, σ. 695) «είναι σύνηθες διάσημοι συγγραφείς να βρίσκονται στο περιθώριο κάποια στιγμή, και αργότερα να επανέρχονται στο προσκήνιο», πράγμα που συνέβη και με τους δύο συγγραφείς αλλά σε διαφορετικό βαθμό. Παραδείγματος χάριν, ο Καζαντζάκης ήταν εξαιρετικά δημοφιλής στο αναγνωστικό κοινό της δεκαετίας του '60, μόλις μερικά χρόνια μετά τον θάνατό του· αντιθέτως στα Πανεπιστήμια συχνά θεωρούνταν «δευτέρας κατηγορίας συγγραφέας» (Bien 2015, σσ. 695-6). Από την άλλη, ο Chaves άρχισε να κάνει την εμφάνισή του στα τέλη του 20^{ου} αιώνα, όταν περίπου πενήντα χρόνια μετά τον θάνατό του, η María Isabel Cintas τον ανακάλυψε και ξεκίνησε την πολυετή έρευνά της (La Memoria, 2021). Ωστόσο, η δημοτικότητα και των δύο, ειδικά σε επίπεδο έρευνας, άνθισε στις αρχές του 21^{ου} αιώνα. Παρόλα αυτά, το έργο και των δύο είτε λογοτεχνικό είτε δημοσιογραφικό είχε δεχθεί αναγνώριση ενώ βρίσκονταν εν ζωή. Ο Νίκος Καζαντζάκης είχε προταθεί εννέα φορές για το βραβείο Νόμπελ Λογοτεχνίας (The Nobel Prize Outreach 2021), ενώ ο Chaves έλαβε το βραβείο δημοσιογραφίας Mariano de Cavia (Gobbo 2010-2011, σ. 17). Η αναγνώριση του Καζαντζάκη από τον Αλμπέρ Καμύ σε σχέση με την υποψηφιότητά του είναι ένα μόνο παράδειγμα της σπουδαιότητάς του. Συγκεκριμένα, ο Γάλλος συγγραφέας κέρδισε το βραβείο Νόμπελ Λογοτεχνίας το 1957, χρονιά που ήταν υποψήφιος και ο Καζαντζάκης· σε γράμμα του στην Ελένη Καζαντζάκη εξέφρασε πώς το Νόμπελ ήταν «μια διάκριση, που ο Καζαντζάκης άξιζε εκατό φορές περισσότερο»

(Καζαντζάκη 1983, σ. 652). Η αναγνώριση του συγγραφέα ήταν σαφώς μεγαλύτερη στο εξωτερικό και επήλθε την τελευταία δεκαετία της ζωής του· εντός Ελλάδας, παραμένει αγαπητός από τον κόσμο αλλά πολεμάται από το κατεστημένο (Βασιλειάδη 2017, σ. 154). Η στέρηση διακρίσεων όπως αυτή του Νόμπελ είναι ένας από τους τρόπους που τον πολέμησε το ελληνικό κράτος λόγω του ότι εθεωρείτο «άθεος, κομμουνιστής και διέφθειρε τους νέους», ένας σύγχρονος Σωκράτης όπως πολύ εύστοχα υποστηρίζει ο Αρκουδέας (Βασιλειάδη 2017, σ. 154).

Ο Chaves έχει προβάλει στο ισπανικό προσκήνιο με αρκετά ηχηρό τρόπο την τελευταία δεκαετία. Είναι εξαιρετικά μεγάλος ο αριθμός των αφιερωμάτων κάθε είδους στον συγγραφέα, ειδικότερα αν λάβουμε υπόψη όπως προαναφέρθηκε ότι το όνομα και το έργο του παρέμειναν στο σκοτάδι για πολλές δεκαετίες. Ειδικά τα τελευταία πέντε χρόνια, ο συγγραφέας αποτελεί μέγα ενδιαφέρον στον κόσμο της επιστημονικής έρευνας αφού οι μελέτες γύρω από αυτόν και το έργο του όλο και πληθαίνουν.

Ο Chaves, εκτός από έμπνευση ακαδημαϊκής έρευνας έχει γίνει κεντρικό θέμα διαλέξεων, εκθέσεων, έντυπων, τηλεοπτικών και ραδιοφωνικών αφιερωμάτων. Αναλυτικά, έχουν οργανώσει διαλέξεις το Ινστιτούτο Θερβάντες του Μάντσεστερ (Hispanglia, 2018), τα ιδρύματα Cajasol (Letras en Sevilla II 2017) και Casa Árabe (Homenaje a Manuel Chaves Nogales 2013), το Κέντρο Γραμμάτων της Ανδαλουσίας (Homenaje a Manuel Chaves Nogales en Sevilla 2020) και η Περιφερειακή Κυβέρνηση της Καστίλης και Λεόν (Escritores o periodistas, valga la redundancia, Delibes, Umbral y Chaves Nogales 2021), αυτά είναι μόνο κάποια από τα παραδείγματα. Τα οπτικοακουστικά μέσα έχουν κερδίσει σημαντικό έδαφος προσφέροντας τηλεοπτικά και ραδιοφωνικά αφιερώματα σε ενημερωτικές εκπομπές όπως η *Al Sur* (2017) και η *La memoria* (2021) του τηλεοπτικού καναλιού Canal Sur της Ανδαλουσίας ή και μέσω ραδιοφωνικών προγραμμάτων όπως το *La hora de Chaves Nogales* (2018) στον σταθμό Onda Cero και το *Manuel Chaves Nogales, un periodista independiente en una España enfrentada* (2018) της Εθνικής Ισπανικής Ραδιοφωνίας (RNE). Ο δημιουργός έχει τιμηθεί επίσης με εκθέσεις όπως η *Cuadernos y lugares* (2021) του Υπουργείου Πολιτισμού και Ιστορικής Κληρονομιάς της Ανδαλουσίας και η *Europe at war: Chaves Nogales, Spanish journalists and exile* του Ινστιτούτου Θερβάντες του Λονδίνου. Επιπρόσθετα, κηρύχτηκε Autor Clásico Andaluz (Επίτιμος Ανδαλουσιανός Συγγραφέας) για τη χρονιά 2020 από το Υπουργείο Πολιτισμού και Ιστορικής Κληρονομιάς της Ανδαλουσίας, μια πράξη φόρο τιμής για «μία προσωπικότητα με μία ματιά ξεκάθαρη, διορατική, ευκρινή» (Homenaje a Manuel

Chaves Nogales en Sevilla 2020). Η πιο πρόσφατη ένδειξη της σπουδαιότητάς του στον κόσμο των γραμμάτων είναι η δημιουργία του Διεθνούς Βραβείου Δημοσιογραφίας Manuel Chaves Nogales (Premio Internacional de Periodismo Manuel Chaves Nogales) από το Δημοτικό Συμβούλιο (Diputación de Sevilla) σε συνεργασία με τον Σύνδεσμο Τύπου της Σεβίλλης (Asociación de la Prensa de Sevilla) ((Diputación de Sevilla 2021). Όπως καταθέτει ο Rafael Rodriguez (2021) αυτό το βραβείο «είναι ένας τρόπος να δικαιωθεί επίσης η αληθινή πληροφορία, αυτή που απαιτείται να έχουμε σήμερα και που πρέπει να αναπτύσσεται με απόλυτη ειλικρίνεια και να πολεμά το ψέμα στο έπακρο» (Diputación de Sevilla 2021), δηλαδή αυτό το είδος της δημοσιογραφίας που εξασκούσε ο Chaves. Άρα, όπως πολύ εύστοχα διαπιστώνουμε, ο Ισπανός συγγραφέας παραμένει σημαντικός και επίκαιρος, «όχι μόνο για τη λογοτεχνική του αξία, αλλά και επειδή ήταν άμεσος μάρτυρας μιας μακράς και θλιβερής περιόδου στην ισπανική και ευρωπαϊκή ιστορία του 20^{ου} αιώνα» (Febbrari 2011-2012, σ. 22).

Ο Νίκος Καζαντζάκης, ο πιο μεταφρασμένος από τους Έλληνες λογοτέχνες, πράγμα που από μόνο του πιστοποιεί τη σπουδαιότητά του, συνεχίζει να απασχολεί μελετητές, από όλον τον κόσμο. Οι μορφές της έρευνας που έχει προκύψει τα τελευταία χρόνια ποικίλουν και εξερευνούν ένα τεράστιο φάσμα πτυχών του ίδιου αλλά και του έργου του. Πέρα από πολλές διατριβές, επιστημονικά άρθρα και αρκετά βιβλία έχουν οργανωθεί συνέδρια, διαλέξεις, εκθέσεις, τηλεοπτικά, ραδιοφωνικά και κινηματογραφικά αφιερώματα. «[Ε]δώ και χρόνια [δρουν] στην Ελλάδα και το εξωτερικό φορείς που έχουν ως αποκλειστική τους αποστολή την προβολή της ζωής και του έργου του σπουδαίου δημιουργού» (Βασιλειάδη 2017, σ. 172). Μεγάλη συμβολή σε αυτό πραγματοποιεί το Μουσείο Καζαντζάκη, το οποίο εκτός από το ότι έχει συγκεντρώσει ως μέρος της μόνιμης έκθεσης ένα εξαιρετικά σημαντικό αρχείο για τον βίο και το έργο του δημιουργού, έχει επίσης οργανώσει φεστιβάλ (Ταξιδεύοντας 2016-2019), συνέδρια (Εκθέσεις. Νέες Προσεγγίσεις 2017), ντοκιμαντέρ (Ο Νίκος που γνώρισα 2007) κ. ά. (Μουσείο Καζαντζάκη 2021). Εξίσου σημαντική συνεισφορά προσφέρουν οι Εκδόσεις Καζαντζάκη, η «πνευματική εστία του έργου και του βίου του Νίκου Καζαντζάκη και της συζύγου του Ελένης» (Εκδόσεις Καζαντζάκη 2021). Παράδειγμα αυτής της προσφοράς σηματοδοτεί η οργάνωση του διεθνούς συνεδρίου *Νίκος Καζαντζάκης (1883-1957): Το φωτεινό μεσοδιάστημα* (2013) στην επέτειο των 130 χρόνων από τη γέννησή του (Μουσείο Καζαντζάκη 2021). Η Διεθνής Εταιρεία Φίλων Νίκου Καζαντζάκη είναι ένας ακόμη φορέας που εδώ και τριάντα τρία χρόνια προωθεί το έργο του σε παγκόσμιο

επίπεδο (Βασιλειάδη 2017, σ. 172). Το 2017, η χρονιά που συμπληρώθηκαν εξήντα έτη από τον θάνατό του ανακηρύχτηκε από το Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού «Έτος Καζαντζάκη» (Κανάκη 2017, σ. 13). Αυτό, όπως ορθά υπογραμμίζει η Βούλα Βασιλειάδη (2017, σ. 138), «αποτελεί κίνηση ιστορικής σημασίας, αφού πρόκειται για την πρώτη επίσημη αναγνώριση εκ μέρους της ελληνικής πολιτείας της προσωπικότητας και του έργου του».

Τόσο η μικρή όσο και η μεγάλη οθόνη έγιναν μέσα που φιλοξένησαν αφιερώματα στον Κρητικό συγγραφέα. Ο Νίκος Καζαντζάκης απασχόλησε τον κινηματογράφο σε βαθμό που τρία από τα μυθιστορήματά του έγιναν κινηματογραφικά έργα. Πιο συγκεκριμένα, ο Γάλλος Jules Dassin το 1957 επέλεξε το μυθιστόρημα *Ο Χριστός Ξανασταυρώνεται* (1954), γυρίζοντας την ταινία *Celui qui doit mourir* (*Αυτός που πρέπει να πεθάνει*). Το συγκεκριμένο έργο του Καζαντζάκη μεταφέρθηκε και στην μικρή οθόνη το 1975 από την ελληνική κρατική τηλεόραση (ΕΡΤ). Η δεύτερη κινηματογραφική απόδοση έργου του Καζαντζάκη έγινε από τον Μιχάλη Κακογιάννη, ο οποίος σκηνοθέτησε την ταινία *Zorba the Greek* (1964) που είναι βασισμένη στο βιβλίο *Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά* (1946), πιθανόν το γνωστότερο και για πολλούς το καλύτερο από τα μυθιστορήματά του. Η τρίτη κινηματογραφική μεταφορά ήταν μία παραγωγή του Χόλυγουντ σε σκηνοθεσία του Martin Scorsese. Ο Scorsese γύρισε την ταινία *The Last Temptation of Christ* (1988) που βασίζεται στο ομώνυμο βιβλίο του Καζαντζάκη, *Ο Τελευταίος Πειρασμός* (1955). Εκτός από τα μυθιστορήματά του, έμπνευση αποτέλεσε και η ζωή του συγγραφέα, η οποία έγινε ταινία το 2017 από τον Έλληνα σκηνοθέτη Γιάννη Σμαραγδή και είχε τίτλο *Καζαντζάκης*. Την επόμενη χρονιά προβλήθηκε το ντοκιμαντέρ *Αναζητώντας τον Καζαντζάκη* (2018) για τη ζωή και το έργο του στο Διεθνές Φεστιβάλ Κινηματογράφου της Αθήνας. Ο δημιουργός υπήρξε επίσης κεντρικό θέμα σε εκπομπές της μικρής οθόνης· αναφορικά κάποια αφιερώματα περιλαμβάνουν εκπομπές όπως αυτή του τηλεοπτικού σταθμού Skai, *Έλληνες του Πνεύματος και της Τέχνης* (2013) και τις *Πάνω απ' όλα το έργο* (2017) και *Εποχές και Συγγραφείς* (2002) της κρατικής τηλεόρασης. Ο Καζαντζάκης έκανε το πέρασμά του και από το ραδιόφωνο παλιότερα μέσα από τις ραδιοφωνικές μεταφορές των θεατρικών του έργων στο Τρίτο Πρόγραμμα της ΕΡΤ ή και πιο πρόσφατα, πάλι στον ίδιο σταθμό από την εκπομπή αφιέρωμα *Τιμής Ένεκεν* (2017).

Είναι πολλά αυτά που μπορούν να συμβάλλουν στη σπουδαιότητα ενός συγγραφέα. Γενικά μιλώντας όμως χωρίζονται σε δύο απλές κατηγορίες, σε αυτά που γράφουν και στον τρόπο που τα γράφουν. Δηλαδή, η έμφαση της αξιολόγησης μοιράζεται μεταξύ

περιεχομένου και αφηγηματικών τεχνικών. Στην παρούσα φάση, θα εστιάσουμε στο περιεχόμενο του έργου των δύο συγγραφέων. Ένα ουσιαστικό κομμάτι αυτής της έρευνας επικεντρώνεται στα μηνύματα που επιθυμούν να περάσουν ο Καζαντζάκης και ο Chaves Nogales μέσα από τα δύο εξεταζόμενα έργα. Αυτά τα μηνύματα και κατ' επέκταση «τα μαθήματα» όπως τονίζει ο Bien (2015, σ. 700) ενισχύουν τη σπουδαιότητα του καλλιτέχνη και εφόσον έχουν γνώμονα τον άνθρωπο καθίστανται επίκαιρα ακόμα και τόσα χρόνια μετά από τη σύλληψή τους. Παραδείγματος χάριν:

«Τα μαθήματα [...] που παίρνουμε από τον Ζορμπά για τη ματαιότητα του εθνικισμού και του πολέμου, από τον παπα-Φώτη για την αντοχή σε πείσμα της ήττας, απ' τον Ιησού στον Τελευταίο Πειρασμό για το πώς η πνευματική ζωή έχει ανάγκη να εξελιχθεί όπως και όλα τα άλλα πράγματα, από τον Οδυσσέα για την πιθανότητα μιας μετάβασης από τη ζωή μέσω των αισθημάτων στην ηθική ζωή και τελικά στη θρησκευτική ζωή ολοένα και περισσότερο συνδεδεμένη με τη Μηδαμινότητα, απ' την Ασκητική για την ανάγκη κάθε τόσο μιας σιωπής που θα δρα σαν βόμβα για να ανατινάξει την ανούσια πολυπλοκότητα που έχει προηγηθεί, από τον Άγιο Φραγκίσκο για τον τρόπο με τον οποίο μπορούμε να αντέξουμε την καταβαράθρωση των οραμάτων μας από την τετριμμένη καθημερινότητα της ζωής, από κάθε χαρακτήρα των μυθιστορημάτων και των θεατρικών του για τη συνεχή παρουσία της δαρβινικής εξέλιξης – όλα αυτά, αλίμονο, είναι απολύτως απαραίτητα στον 21ο αιώνα που περνάμε...» (Bien 2015, σ. 700).

Σε αυτά τα τόσο σημαντικά και επίκαιρα μαθήματα που μας παρέθεσε ο Bien παρέλειψε να συμπεριλάβει, και επακριβώς προσθέτεται εδώ, αυτό που μας μαθαίνει ο κεντρικός χαρακτήρας στους *Αδερφοφάδες*, τον εξίσου σημαντικό αγώνα του ανθρώπου που επιθυμεί να ζει ελεύθερος, μακριά από εξτρεμιστικές πολιτικές διχασμού. Το ίδιο ακριβώς μας προτείνει ο Chaves Nogales, ο οποίος μεταδίδει την πρωτοπόρα για την τότε περίοδο άποψή του για τη διαμάχη μέσα από το *A Sangre y Fuego*. Η άποψή του εξέφραζε πως:

«Αν ήταν μόνο στο χέρι των Ισπανών, θα είχε τελειώσει πολύ καιρό. Οι Ισπανοί, είτε είναι από τη μία πλευρά είτε από την άλλη του οδοφράγματος, γνωρίζουν ήδη, ακόμη και αν δεν το παραδεχτούν, ότι δεν θα είναι σε θέση να νικήσουν με κανένα τρόπο τα υπερβολικά και ουτοπικά ιδανικά της Επανάστασης και της Αυτοκρατορίας, αφού η σύγκρουσή τους προκάλεσε τον πόλεμο» (Ahora qué leo, 2020).

Το μόνο σίγουρο είναι πως το περιεχόμενο του *A Sangre y Fuego* και των *Αδερφοφάδων*, αντανακλά τη ματαιότητα του εμφυλίου πολέμου και αυτό που αναδεικνύει τη σπουδαιότητα των δύο έργων είναι το γεγονός ότι δίνουν φωνή στην «τρίτη πλευρά». Το *A Sangre y Fuego* είναι «έργο μεγίστης ιστορικής σημασίας, πάνω από όλα χάρη της ευφυΐας του συγγραφέα» (Gobbo 2010-2011, σ. 32). Όσον αφορά τους *Αδερφοφάδες*, στον πρόλογο του Μαθιουδάκη (2013, σ. 14) διαβάζουμε πως η εφημερίδα *New York Times* της εποχής που εκδόθηκε το βιβλίο, στην κριτική που δημοσίευσε έγραψε πως αυτό το έργο είναι ένδειξη «ότι ο Νίκος Καζαντζάκης ήταν ένας από τους γίγαντες της εποχής μας». Κατ' ουσίαν, το ολοφάνερα αντιπροσωπευτικό περιεχόμενο των έργων τους έμπρακτα αποτελεί τροφή και έμπνευση για μελέτη και έρευνα.

Το έργο του Chaves θα μπορούσε πολύ εύκολα να προσαρμοστεί σαφώς στην ισπανική πραγματικότητα του χθες αλλά σίγουρα και του σήμερα διότι ο ίδιος είναι «μία αναφορά στη δημοκρατία, ένας ορίζοντας ηθικής που υποστηρίζει τη διαύγεια και την ειρήνη» (Homenaje a Manuel Chaves Nogales en Sevilla 2020). Σύμφωνα με την Patricia del Pozo (2020), ο Ανδαλουσιανός συγγραφέας σήμερα είναι σαν μία «πυξίδα [που μας βοηθά] να επιβιώσουμε σε αυτήν την τόσο δύσκολη περίοδο» (Homenaje a Manuel Chaves Nogales en Sevilla 2020). Η σπουδαιότητά του πηγάζει από το ότι ήταν ένας «μεγαλειώδης και ταπεινός» δημιουργός με επίγνωση του τι συνέβαινε γύρω του, διαθέτοντας πάντα εμπεριστατωμένη αντίληψη και παράγοντας ένα «διαφωτιστικό» έργο «ιστορικής μαρτυρίας» (Homenaje a Manuel Chaves Nogales en Sevilla 2020).

Το να ερευνά κανείς τον Καζαντζάκη στον 21^ο αιώνα είναι αναγκαίο διότι πρώτον, «το έργο του συνεχίζει να επιβιώνει και να αντέχει απέναντι στη φθορά του χρόνου, να διαβάζεται και να εμπνέει αναγνώστες του σε όλο τον κόσμο» (Βασιλειάδη 2017, σ. 172) και δεύτερον, όπως πολύ ορθά υποστηρίζει ο Bien (2015, σ. 698), «οι ανησυχίες του [...] είναι ακόμα ζωντανές και παραμένουν αναπάντητες». Ο Cupitt (2005, σ. ix) τον παρομοιάζει με τον Νίτσε, τον Ντοστογιέφσκι και τον Ουναμούνο και τον συγκαταλέγει σε «μία απ' αυτές τις αντιπροσωπευτικές μορφές η οποία αγωνίστηκε, εκ μέρους μας να βγάλει κάποιο νόημα μέσα από τις αντικρουόμενες τάσεις στον σύγχρονο Δυτικό πολιτισμό». Ο Νίκος Καζαντζάκης θα είναι πάντα επίκαιρος διότι ήταν ένας δημιουργός που είχε μια ξεχωριστή ταύτιση με την ανθρώπινη φύση, «κατόρθωσε να μεταγγίσει το έργο του στα ζωντανά κύτταρα των ανθρώπων, σε αυτούς που πίστευε περισσότερο», αμφισβητώντας το προφανές βρισκόταν σε μία συνεχόμενη αναζήτηση για να ανακαλύψει την αλήθεια και να αποκτήσει ελευθερία. Όσο και να αλλάξουν τα χρονικά

και ιστορικά πλαίσια, αυτός ο αγώνας θα παραμένει πάντα επίκαιρος και ίσως «του [εξασφαλίσει] [...] μια θέση στην αθανασία» (Βασιλειάδη 2017, σ. 172). Οικειοποιώντας τα λόγια του Bien (2015, σ. 700), «ο Καζαντζάκης θα εξακολουθήσει να είναι απαραίτητος και να διαβάζεται όχι μόνο κατά τον 21^ο αιώνα αλλά και στον 22^ο».

Υπάρχουν πολλά ανεξερεύνητα μονοπάτια στο συλλογικό έργο τους και για αυτόν τον λόγο είναι εξαιρετικά σημαντικό να συνεχίσουν οι δύο συγγραφείς να ερευνούνται, να διαβάζονται και να υπάρχουν στις βιβλιοθήκες κάθε σχολείου, κάθε πανεπιστημίου και κάθε σπιτιού.

2. Βιβλιογραφική Ανασκόπηση

Η βιβλιογραφική ανασκόπηση περιλαμβάνει ανάλυση της ήδη υπάρχουσας βιβλιογραφίας που αφορά τα έργα των δύο συγγραφέων, ως προς το περιεχόμενο και το ύφος της γραφής τους. Επιπλέον, εξηγείται ο λόγος για τον οποίο επιλέχθηκαν τα δύο βιβλία δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στο λογοτεχνικό είδος και τη σχέση της μυθοπλαστικής αποτύπωσης με την αφήγηση πραγματικών ιστορικών γεγονότων.

Manuel Chaves Nogales, *A Sangre y Fuego*

Το *A Sangre y Fuego* δεν είναι ένα από τα πιο γνωστά έργα για τον ισπανικό εμφύλιο πόλεμο, αλλά είναι σίγουρα «ό,τι καλύτερο έχει γραφτεί για τον εμφύλιο» (Valls 2018, σ. 152). Υπάρχουν δύο λόγοι για τους οποίους το αναφέρω αυτό. Πρώτον, για να επισημάνω ότι δεν έχει διεξαχθεί τεράστια έρευνα σε σχέση με το έργο και τον δημιουργό του. Αυτή η έλλειψη γνώσης από τη μία περιορίζει και από την άλλη προσφέρει έδαφος για νέα έρευνα. Δεύτερον, η πλειοψηφία των λογοτεχνικών κειμένων που είναι γραμμένα κατά τη διάρκεια του πολέμου και μετά από αυτόν αντιπροσώπευαν μια συγκεκριμένη ιδεολογία, κάτι που δεν ισχύει με το *A Sangre y Fuego*. Οι περισσότεροι συγγραφείς ήταν συνυφασμένοι με την αριστερόστροφη Δημοκρατία, άλλοι με τους δεξιούς Επαναστάτες, αλλά όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, ο Manuel Chaves Nogales ανήκε σε μια «τρίτη πλευρά», η οποία είχε στόχο τη δημοκρατία και την ενότητα του ισπανικού λαού. Σύμφωνα με τον Sánchez Zapatero (2015, σ. 86), το *A Sangre y Fuego* απέδειξε πως «ήταν δυνατόν να ξεπεραστεί το αδελφικό μίσος μέσω της ύπαρξης μιας τρίτης Ισπανίας - η οποία στην πραγματικότητα ήταν η συγκέντρωση πολλών Ισπανιών - που ανταποκρίθηκε στην πολυεδρική πολυπλοκότητα της χώρας».

Ο Valls (2018) υποστηρίζει ότι τα θηρία και οι ήρωες της Ισπανίας παρουσιάζουν μια ισορροπημένη εκπροσώπηση των δύο πλευρών του εμφυλίου. Στη βιογραφία του συγγραφέα διαβάζουμε πως ο ίδιος «απεικόνισε τον πόλεμο ακριβώς όπως ήταν» (Cintas 2011, σ. 241). Η βιογράφος του μας λέει ότι όλα όσα μας αφηγείται ο Chaves «πηγάζουν από την πραγματικότητα, τη δική του πραγματικότητα, αυτήν που είδε και άκουσε τις τελευταίες μέρες στην Ισπανία» (Cintas 2011, σ. 236). Για την Cintas (2011, σ. 241), ο τρόπος με τον οποίο αποτύπωσε την αλήθεια στο χαρτί είναι «αξέχαστος». Η αλήθεια του συγγραφέα ήταν ο λόγος για τη δημοσίευση του *A Sangre y Fuego* στα περιοδικά και τις εφημερίδες όλου του κόσμου. Κατά τη διάρκεια του εμφυλίου, αυτά τα μέσα έψαχναν να

δημοσιεύσουν την πραγματική διάσταση του πολέμου (Cintas 2011, σ. 236). Η Cintas υπογραμμίζει πως το *A Sangre y Fuego* είναι έργο μεγάλης σημασίας εφόσον δεν υπάρχει καταγεγραμμένη κάποια άλλη συλλογή διηγημάτων που ταξίδεψε και έφτασε τόσο μακριά όσο αυτή (Cintas 2011, σ. 240). Ουσιαστικά, το *A Sangre y Fuego* ήταν το πρώτο μέσο μέσα από το οποίο ο κόσμος ανά την υφήλιο γνώρισε την πραγματικότητα για τα πρώτα γεγονότα του εμφυλίου (Cintas 2011, σ. 240; Febbrari 2011 – 2012, σ. 24). Σχετικά με την ιστορική πραγματικότητα η Febbrari (2011 – 2012, σσ. 127-8) αναφέρει πως το έργο του Chaves ανήκει στο είδος «μαρτυρικού ρεαλισμού» ο οποίος ενώνει τη δημοσιογραφία με τη μυθοπλασία.

Ο Chaves ήταν ένας αδιάλλακτος παρατηρητής που δεν ωραιοποίησε τον πόλεμο για να βολέψει τον οποιονδήποτε στο συγκεκριμένο έργο (Cintas 2011, σ. 241). Αφιερώνει ισόποσα τα διηγήματά του κατακρίνοντας τις δύο πλευρές επισημαίνοντας τη δυσaráσκειά του για αυτές. Στον πρόλογο αναφέρει επίσης ότι είναι «ιδεολογικά αντίθετος με τον ρωσικό κομμουνισμό όσο είναι με τον ιταλικό φασισμό» (Martinez 2016, σ. 195). Η Martinez (2016, σ. 195) χαρακτήρισε παραδειγματική την πολιτική στάση του Chaves και επισήμανε ότι το βιβλίο «αποτελεί μια ισχυρή κατηγορία κατά της βιαιότητας του πολέμου από τις δύο πλευρές».

Τεχνικά, το εξαιρετικό του *A Sangre y Fuego* κρύβεται «σε μία καθαρή πρόζα, σύντομη και περιεκτική» (Cintas 2011, σ. 240; Febbrari 2011 – 2012, σ. 26). Η αμεροληψία και η αντικειμενικότητα του Chaves «φανερώνει τη δημοσιογραφική ιδιότητα η οποία με τη σειρά της καθιστά το έργο διαχρονικό και το τοποθετεί πάνω από αντικρουόμενα πάθη» (Cintas 2011, σ. 240). Κατά τον Valls (2018, σ. 160), οι χαρακτήρες ή ακόμη τα πρόσωπα, που ως επί το πλείστον οι χαρακτήρες που εμφανίζονται στα διηγήματά του ήταν πραγματικά πρόσωπα των οποίων άλλαξε τα ονόματα, χρησιμοποιούν «τη ρητορική και το λεξιλόγιο που ταιριάζουν στην πλευρά την οποία εκπροσωπούν». Παρόλα αυτά, η γενική αφήγηση ξεχειλίζει από πεποιθήσεις και γλωσσικές συνήθειες του Chaves (Valls 2018, σ. 160). Σύμφωνα με την Febbrari (2011 – 2012, σ. 23), η γλώσσα που χρησιμοποιεί ο συγγραφέας κατά την εξέλιξη των διηγημάτων είναι «λιτή και άμεση», σε αντίθεση με αυτή του τίτλου «που δείχνει την επείγουσα ανάγκη αφήγησης που απαιτούσαν τα γεγονότα».

Ο Valls (2018) υπογραμμίζει τη σημασία του τίτλου και υπότιτλου του βιβλίου. Στα ισπανικά, ο τίτλος είναι *A Sangre y Fuego*, που σημαίνει Αίμα και Πυρ. Ο υπότιτλος στο

ισπανικά είναι *Héroes, Bestias y Mártires de España* το οποίο μεταφράζεται ως *Ηρώες, Τέρατα και Μάρτυρες της Ισπανίας*. Ορθώς προτείνει ο Valls (2018, σ. 151) ότι «ο φρικιαστικός υπότιτλος προδιαθέτει τη θέση του συγγραφέα για τον εμφύλιο πόλεμο». Οι ήρωες, τα τέρατα και οι μάρτυρες του υπότιτλου είναι οι χαρακτήρες στις ιστορίες του (Valls 2017, σ. 151). Η Cintas (2011, σ. 242) εξηγεί πως τα τέρατα έκαναν αναφορά στα απάνθρωπα εγκλήματα που λάμβαναν χώρα στην Ισπανία. Τόσο ο τίτλος όσο και ο υπότιτλος υπηρετούσαν έναν σκοπό (Valls 2017, σ. 151). Ο σκοπός αυτός ήταν να ανησυχήσει το κοινό για την τραγική κατάσταση στην οποία βρισκόταν η Ισπανία και να μας τονίσει πως οι ήρωες, τα τέρατα και οι μάρτυρες υπήρχαν και στις δύο πλευρές (Valls 2017, σ. 151-2; Sánchez Zapatero 2015, σ. 86). Όπως και ο Valls (2018), πιστεύω πως ο τίτλος είναι αντιπροσωπευτικός του βιβλίου, εφόσον μεταδίδει την άποψη του συγγραφέα για τη διαμάχη. Με άλλα λόγια, το βιβλίο είναι η δική του μαρτυρική απόδοση της εμφύλιας διαμάχης. Τέλος, πιστεύω ότι πρέπει να δώσουμε ιδιαίτερη προσοχή στη λέξη «μάρτυρες», όρος ο οποίος μπορεί να εκπροσωπήσει πολλά από τα μέλη αυτής της «τρίτης Ισπανίας» του Chaves.

Νίκος Καζαντζάκης, *Οι Αδερφοφάδες*

Οι Αδερφοφάδες κατατάσσονται στην κατηγορία ιστορικού μυθιστορήματος. Παρόλα αυτά, το βιβλίο δεν εξιστορεί πραγματικά γεγονότα, απλά εμπνέεται από αυτά. Ο Καζαντζάκης εμπλουτίζει τις εξελίξεις που του μεταφέρουν οι φίλοι του με την περίτεχνη πένα του για να διαμαρτυρηθεί για τον εμφύλιο. Ενώ γράφτηκε κατά τη διάρκεια του πολέμου, το βιβλίο εκδόθηκε πρώτη φορά το 1963 αφού είχε δουλευτεί ξανά από τον συγγραφέα το 1954 (Τζιόβας 2015, σ. 515). Ο λόγος που αναφέρω αυτή τη λεπτομέρεια, είναι επειδή ο Bien (1984) υποστηρίζει ότι θα πρέπει να εκλάβουμε τους *Αδερφοφάδες* «ως ένα είδος προσωπικής άσκησης» (Bien 1984, σ. 21) και όχι ως ένα έργο που προοριζόταν για δημοσίευση. Ο Καζαντζάκης δεν άφηνε τίποτα στην τύχη σε σχέση με τα έργα του. Γνώριζε πολύ καλά τι έγραφε και γιατί το έγραφε. Στην αλληλογραφία του με τον φίλο του Παντελή Πρεβελάκη αναφέρεται σχετικά:

«Εδώ δουλεύω καλά το νέο μυθιστόρημα· ως τώρα το λέω: *Αδερφοφάδες*· αυτό σίγουρα δεν μπορεί τώρα να τυπωθεί στην Ελλάδα· ίσως μήτε αργότερα. Μα θα τυπωθεί γαλλικά» (Καζαντζάκης και Πρεβελάκης 1984, σ. 604).

Σύμφωνα με την Βασιλική Νικητοπούλου (2019, σ. 73) ο Νίκος Καζαντζάκης «έχει πλήρη συνείδηση του επίμαχου θέματος του βιβλίου». Γνώριζε πόσο λεπτό είναι το ζήτημα, παρόλα αυτά επέμενε στην έκδοσή του. Αυτό σημαίνει δύο πράγματα. Πρώτον, ότι για τον συγγραφέα ήταν άξιο έκδοσης, άποψη εκ διαμέτρου αντίθετη του Bien (1984) και δεύτερον, πως πρωταρχικό μέλημά του ήταν να καταγγείλει «τη διάσπαση της ενότητας» και «την επικράτηση ενός αδελφοκτόνου διχασμού» (Νικητοπούλου 2019, σ. 73), έστω στα γαλλικά. Ο Bien (1984) συνεχίζει λέγοντας πως «είναι ένας εκτεταμένος θρήνος που έπρεπε να εκφραστεί: μια κραυγή αυτό-λύπησης και εθνικής αγωνίας» (Bien 1984, σ. 21). Αν και συμφωνώ με αυτή τη δήλωση, διαφωνώ με την άποψή του ότι δεν θεωρεί τους *Αδερφοφάδες* ένα πραγματικό μυθιστόρημα, καθώς το υποτιμά. Στο ίδιο μήκος κύματος κινείται και ο Edmund Keeley διότι πιστεύει πως *οι Αδερφοφάδες* θα έπρεπε να θεωρούνται «ένα από τα λιγότερο σημαντικά έργα του» (Keeley 2015, σ. 513), άποψη με την οποία διαφωνώ κάθετα αφού η σπουδαιότητα ενός λογοτεχνικού έργου είναι ένα πολυδιάστατο θέμα.

Ο Κωνσταντίνος Δημάδης (2019) εξηγεί πως μετά το ξέσπασμα του εμφυλίου, το λογοτεχνικό έργο του Καζαντζάκη «ενσαρκώνει και αναδεικνύει το επίκαιρο πάντα πολιτικό ζήτημα της διαμαρτυρίας εναντίον της εκτέλεσης/δολοφονίας για ιδεολογικούς λόγους» (Δημάδης 2019, σ. 57). Ωστόσο, ο Bien (1984, σ. 2) δείχνει με ακρίβεια ότι ο Καζαντζάκης επηρεάστηκε βαθιά από τον εμφύλιο. Ο ίδιος υποστηρίζει ότι «η κυρίαρχη διάθεση [του βιβλίου] παρουσιάζει μία συντριπτική θλίψη» (Bien 1984, σ. 2) και ότι λόγω της κατάστασης στην Ελλάδα «έπεσε σε μια πολύ ασυνήθιστη απαισιοδοξία» (Bien 1984, σ. 2). Κατά την άποψη του Bien, αυτό συνέβη επειδή ο Καζαντζάκης, για πρώτη φορά, αφαίρεσε το μυθικό στοιχείο και έγραψε για ένα σύγχρονο ζήτημα, σε ρεαλιστικό ύφος (Bien 1984, σ. 1). Επίσης, υποστηρίζει ότι είναι αυτό το μυθικό στοιχείο που σηματοδοτεί την αισιοδοξία στα έργα του Καζαντζάκη (Bien 1984, σ. 2). Σε αυτό συμφωνεί και ο Δημήτρης Τζιόβας (2015, σ. 524), λέγοντας πως η αποτυχία του κρύβεται «στο γεγονός ότι απομακρύνθηκε από την προσφιλή σε αυτόν ιστορικομυθική μέθοδο». Ωστόσο, κατά τη γνώμη μου, *οι Αδερφοφάδες* δεν ήταν «μια στιγμή αδυναμίας – πιο συγκεκριμένα, απελπισίας» όπως ισχυρίζεται ο Bien (1984, σ. 1), αλλά μια διαπεραστική ματιά που εκφράζει την ισχύ του συγγραφέα. Επιπρόσθετα, αποτελεί αφύπνιση για τον ελληνικό λαό και την τραγωδία του να αλληλοσκοτώνεται.

Σε ολόκληρο το άρθρο του, ο Bien (1984) υποστηρίζει ότι *οι Αδερφοφάδες* είναι αισθητικά ελαττωματικό βιβλίο. Συγκρίνοντάς το με το προηγούμενο έργο του

Καζαντζάκη, στερείται καλλιτεχνικής αποδοτικότητας. Σε κάποιο βαθμό, αυτό ισχύει, ειδικά στα πρώτα κεφάλαια. Παρόλα αυτά, δεν μπορούμε να χαρακτηρίσουμε ένα ολόκληρο έργο με ένα μικρό απόσπασμα λιγότερο αποτελεσματικής γραφής. Ο Bien (1984, σ. 3) απαριθμεί «έναν κατάλογο ασυγχώρητων αποτυχιών» που συμπεριέλαβε ο Καζαντζάκης στο βιβλίο. Η περιγραφή του είναι μάλλον σκληρή αλλά στο σύνολό της ακριβής. Ο Edmund Keeley (2015, σ. 511) είναι της ίδιας άποψης αφού αναφέρει πως «ο Καζαντζάκης βρίσκει ακόμα γοητευτικές» τις «ξεπερασμένες λογοτεχνικές τεχνικές». Είναι πολλές οι αποτυχίες που απαριθμεί ο Τζιόβας (2015, σ. 523) καθώς σύμφωνα με την έρευνά του, δομικά, ο Καζαντζάκης έχει συνθέσει ένα μυθιστόρημα με «χαλαρά άκρα». Ο Τζιόβας (2015, σ. 523) εστιάζει περισσότερο στον συμβολισμό και ισχυρίζεται ότι οι *Αδερφοφάδες* «πάσχουν από έναν ελαττωματικό συμβολισμό» και «δυστυχώς» ο Καζαντζάκης «δεν ανέπτυξε τις μεταφορικές και συμβολικές πτυχές της ιστορίας του, όπως είχε κάνει στο *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται*». Ο ίδιος ο Τζιόβας (2015, σ. 515) όμως μας αναφέρει αρχικά ότι ο Καζαντζάκης «αποφάσισε να πραγματευτεί το θέμα του εμφυλίου συγκαλυμμένα στο έργο του *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται* (1948) και πιο ανοιχτά στους *Αδερφοφάδες*». Άλλωστε, είναι ξεκάθαρο το ότι «η αντανάκλαση του ελληνικού εμφυλίου πολέμου είναι άμεση» (Νικητοπούλου 2019, σ. 72) στους *Αδερφοφάδες*. Άρα, βάσει αυτού θα μπορούσε να ειπωθεί πως ο συμβολισμός στο *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται* είναι επιτηδευμένα πιο επεξεργασμένος προκειμένου να μην φανερώσει σε πρώτο πλάνο την εμφύλια διαμάχη. Θεωρώ ότι ο Καζαντζάκης έγραφε σκεπτόμενος αυτά που ήθελε να περάσει μέσα από το μυθιστόρημα και όχι μόνο τον τρόπο με τον οποίο θα τα αποτύπωνε στο χαρτί. Από την άλλη, το έργο δημοσιεύθηκε αφότου πέθανε ο Καζαντζάκης, συνεπώς όλες αυτές οι αποτυχίες θα μπορούσαν να έχουν δουλευτεί και να μετατραπούν σε επιτυχίες. Είναι πιθανό πως αυτός ήταν ο λόγος για τον οποίο δεν το είχε δημοσιεύσει όσο ζούσε. Μολαταύτα, το ουσιαστικό δεν είναι τι θα μπορούσε να είχε γίνει αλλά τι συνέβη πραγματικά και η αλήθεια είναι ότι ναι μεν οι λογοτεχνικές τεχνικές που χρησιμοποιεί είναι παλλαϊκές και μη ενδιαφέρουσες για κάποιους αλλά το ζητούμενο στους *Αδερφοφάδες* είναι ο σκοπός και όχι ο τρόπος, διότι ο σκοπός σε αυτό το βιβλίο είναι να παρουσιάσει ο Καζαντζάκης τη δική του φιλοσοφία κατά του εμφυλίου και υπέρ του τρίτου δρόμου της συμφιλίωσης.

Η Νικητοπούλου (2019, σ. 75) υποστηρίζει πως στους *Αδερφοφάδες* εντοπίζουμε «έναν βαθιά στοχαστικό φιλοσοφικό λόγο» και δηλώνει ότι «είναι βαθύτατα υπαρξιακό μυθιστόρημα». Το επίκεντρο της φιλοσοφίας του Καζαντζάκη είναι ο άνθρωπος και πιο

συγκεκριμένα «το χαρακτηριστικό γνώρισμα της ζωής, του έργου και της πολιτικής θεωρίας του είναι ο αγώνας για την ελευθερία» (Lea 1973, σ. 192). Στο ομώνυμο έργο, η ελευθερία σχετίζεται με την αποποίηση της κομματικής ιδεολογίας και τον αγώνα του ανθρώπου να παραμείνει μακριά από δογματικές εξουσίες. Η απόλυτη αποτύπωση αυτού του αγώνα για ελευθερία είναι ο υπότιτλος του βιβλίου, «-Θέλει, λέει, να 'ναι λεύτερος. Σκοτώστε τον!». Κατ' επέκταση, αυτός ο υπότιτλος είναι η κραυγή του Καζαντζάκη για την ανάδειξη της «τρίτης πλευράς» που όντας ελεύθερη από δογματικές ιδεολογίες έπρεπε να αφανιστεί μέσω της αναγκαστικής προσαρμογής σε μία από τις δύο αντιμαχόμενες πλευρές.

Ο Bien (1984, σ. 20) καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο Καζαντζάκης «απέτυχε [στο] να δημιουργήσει ένα επιτυχημένο έργο τέχνης» επειδή έγραφε με «αυτοβιογραφική δριμύτητα». Αυτό δείχνει ότι υπάρχει ένα αυτοβιογραφικό στοιχείο στο μυθιστόρημα. «Ο Καζαντζάκης ανήκει στην κατηγορία εκείνων των δημιουργών που βασανίζονται από ιδέες και αγωνίζονται να τις εκφράσουν σε λογοτεχνική μορφή και να τις μεταβάλλουν σε στάση και πράξη ζωής» (Αλεξίου 2015, σ. 593). Ο ίδιος ο Καζαντζάκης αναφέρεται στην αποστολή του συγγραφέα σε μία συνέντευξη στο γαλλικό ραδιόφωνο. Λέει:

«Ένας πραγματικός μυθιστοριογράφος δεν μπορεί παρά να ζει μέσα στην πραγματικότητα του καιρού του και, ζώντας αυτή την πραγματικότητα, συνειδητοποιεί την ευθύνη του. Προσπαθεί λοιπόν να βοηθά τους ομοίους του, ν' αντιμετωπίζει και να λύνει, κατά το δυνατόν, τα πιεστικά προβλήματα της εποχής του. Το λογοτεχνικό έργο σήμερα, αν καθρεφτίζει την εποχή μας, είναι αναγκαστικά μια από τις πιο λεπτές και πιο αποτελεσματικές μορφές δράσης. Ή μάλλον μπορεί το ίδιο να γίνει το σπέρμα της δράσης. Ο μυθιστοριογράφος εφόσον συνειδητοποιεί την αποστολή του, προσπαθεί να σπρώξει την πραγματικότητα να πάρει τη μορφή που κρίνει ως την πιο ταιριαστή στον άνθρωπο. Σε άλλες εποχές, πιο ισορροπημένες, με μεγαλύτερη αυτοπεποίθηση, η ομορφιά μπορούσε ν' αρκέσει για την ικανοποίηση του ιδεώδους του συγγραφέα. Σήμερα ο συγγραφέας, αν είναι πραγματικά ζωντανός είναι ένας άνθρωπος που υποφέρει κι ανησυχεί βλέποντας την πραγματικότητα. Οδηγείται να συνεργασθεί με όλες τις δυνάμεις του φωτός που επιζούν ακόμη για να προχωρήσει λίγο το βαρύ πεπρωμένο του ανθρώπου. Ο συγγραφέας σήμερα, εφόσον μένει πιστός στην αποστολή του, είναι ένας μαχητής» (Καζαντζάκης, 1955).

Ουσιαστικά, πρόθεσή του ήταν να δημιουργήσει φιλοσοφικά και υπαρξιακά διλήμματα, να «επηρεάσει τους άλλους, να δημιουργήσει μοντέλα που άλλοι θα ακολουθήσουν, να

ανοίξει δρόμους» (Bien 1984, σ. 21), το οποίο είναι ακριβώς αυτό που επιτυγχάνεται με τους *Αδερφοφάδες*. Υπό αυτή την έννοια, δεν θα περιέγραφα το μυθιστόρημα ως «ελαττωματικό», το «αποτελεσματικό» θα ήταν πιο ακριβές.

Γιατί η σύγκριση;

Ένας από τους κυριότερους λόγους που επέλεξα να ερευνήσω τους *Αδερφοφάδες* και το *A Sangre y Fuego* είναι η αμερόληπτη σκοπιά τους για ένα ιστορικό γεγονός που όχι μόνο επέφερε αλλά επέβαλε την πόλωση και την έχθρα. Μέσα από αυτήν την αμεροληψία του Νίκου Καζαντζάκη και του Manuel Chaves Nogales που γέμισε τις σελίδες των δύο βιβλίων αναδύθηκε με συγκλονιστικό τρόπο η «τρίτη πλευρά», μια ιδέα που θεώρησα αδύνατον να αγνοήσω, όπως τόσοι και τόσοι που ασχολήθηκαν με το θέμα.

Βάσει περιεχομένου, τα δύο συγκεκριμένα έργα μπορούν να τοποθετηθούν στην ευρεία κατηγορία του ιστορικού μυθιστορήματος αφού όπως προαναφέρθηκε, το κεντρικό θέμα και των δύο είναι ο σπαραχτικός εμφύλιος πόλεμος. Σε βαθύτερη ανάλυση και λαμβάνοντας υπόψη τις προσωπικές πινελιές που πρόσθεσαν στα έργα τους οι δύο δημιουργοί, θα μπορούσαμε να κατατάξουμε τους *Αδερφοφάδες* και το *A Sangre y Fuego* στο λογοτεχνικό είδος της αυτοβιογραφικής μυθοπλασίας (Autofiction). Ο συγκεκριμένος όρος δημιουργήθηκε από τον Serge Doubrovsky το 1977, έχοντας σκοπό να περιγράψει ένα λογοτεχνικό είδος στο οποίο «ο συγγραφέας, ο πρωταγωνιστής και ο αφηγητής μοιράζονται την ίδια ταυτότητα» (Pitcher McDonough 2011, σ. 7). Όπως θα δούμε παρακάτω στο αναλυτικό σκέλος της παρούσας εργασίας, αυτό είναι ένα χαρακτηριστικό που συναντάμε και στα δύο έργα. Ο Doubrovsky προσθέτει στον ορισμό του πως η αυτοβιογραφική μυθοπλασία είναι «μυθοπλασία που αφορά γεγονότα και δεδομένα αυστηρώς αληθινά» (Pitcher McDonough 2011, σσ. 7-8), περιγραφή δηλαδή που υπογραμμίζει το πάντρεμα της μυθοπλασίας με την πραγματικότητα που επιτυγχάνουν ο Καζαντζάκης και ο Chaves Nogales στα εξεταζόμενα έργα. Ωστόσο, σύμφωνα με την Pitcher McDonough (2011, σ. 8) αυτός ο προσδιορισμός είναι αντιφατικός. Ανέκαθεν, οι ιστορικοί υποστήριζαν πως τα λογοτεχνικά έργα και γενικά κάθε μορφή μυθοπλασίας που πραγματεύεται ένα ιστορικό γεγονός, παρουσιάζει μια αναξιόπιστη διαστρεβλωμένη πραγματικότητα (O'Donoghue 2016, σ. 322). Από τη μία πλευρά, η ιστοριογραφία, αν και επιρρεπής στην προκατάληψη, καταγράφει αληθινά

γεγονότα, πράγμα ανέφικτο στη λογοτεχνία. Από την άλλη, η λογοτεχνία δεν περιλαμβάνει την πιστή απεικόνιση της ιστορίας, αλλά σίγουρα την αντανακλά με τρόπο που η ιστοριογραφία δεν δύναται να την προσεγγίσει.

Σύμφωνα με τον Ankershmit (2010, σ. 45) «το ιστορικό μυθιστόρημα μάς δίνει εφαρμοσμένη γνώση του παρελθόντος» και λειτουργεί ως ιστορικό βιβλίο με την έννοια ότι παρουσιάζει στον αναγνώστη μια αναπαράσταση του παρελθόντος και του ζητά να επικεντρωθεί σε ορισμένες πτυχές του, το ιστορικό μυθιστόρημα δείχνει πώς πρέπει να ήταν το παρελθόν και σε ποιες πτυχές του πρέπει να επικεντρωθούμε. Έτσι, έχουμε δύο διαφορετικές προσεγγίσεις ως προς την παρουσίαση των ιστορικών γεγονότων, την αφήγηση και την αναπαράσταση. Από τη μία πλευρά, ο ιστορικός μας «λέει» ή αφηγείται τι συνέβη και από την άλλη, ο συγγραφέας του ιστορικού μυθιστορήματος μας το «δείχνει» ή αναπαριστά. Κατά τον Ankershmit (2010, σ. 45), ο ιστορικός δεν αφήνει περιθώρια στον αναγνώστη «να αμφισβητήσει τις συγγραφικές του προθέσεις», είναι ρητός και ξεκάθαρος στην αφήγησή του για το «τι θεωρεί ο ίδιος ότι συνέβη στο παρελθόν» (Ankershmit 2010, σ. 45). Ο συγγραφέας, γνωρίζοντας πως αυτό δεν είναι εφαρμόσιμο στο ιστορικό μυθιστόρημα επιχειρεί να συνθέσει ένα έργο «τόσο ανοιχτό και σε μεγάλο βαθμό ερμηνεύσιμο, όσο και η ίδια η πραγματικότητα» (Ankershmit 2010, σ. 45). Ως αποτέλεσμα, το ιστορικό μυθιστόρημα μας «δείχνει» πώς μπορεί να ήταν το παρελθόν, «αφήνοντας τον αναγνώστη να ανακαλύψει μόνος του» (Ankershmit 2010, σ. 45) κάθε δυνατή εκδοχή της προτεινόμενης ιστορικής πραγματικότητας. Άρα αυτό που καταφέρει η λογοτεχνία είναι να δίνει ζωή στο παρελθόν εξιστορώντας κάτι παραπάνω από αριθμητικά στοιχεία και χρονικές πληροφορίες που σπάνια συγκρατεί ο αναγνώστης. Ουσιαστικά, όσον αφορά τον εμφύλιο και κάθε άλλο ιστορικό γεγονός πρέπει να σημειωθεί πως η αφήγησή/αναπαράστασή του δεν είναι αποκλειστικό χρέος της ιστοριογραφίας. Το παρελθόν οφείλεται να διηγείται μέσα από τη λογοτεχνία διότι ο μύθος αφήνει χώρο στην ιστορία να κατανοηθεί, για τον ίδιο λόγο που οι Αρχαίοι Έλληνες χρησιμοποιούσαν τη μυθολογία για να εξηγήσουν τον κόσμο γύρω τους.

Κατά την *Ποιητική* του Αριστοτέλη (1451b, στ.1-2), «ο ιστορικός και ο ποιητής δεν διαφέρουν μεταξύ τους κατά το ότι ο ένας μιλάει έμμετρα και ο άλλος δίχως μέτρο». Στην προκειμένη περίπτωση, το μέτρο στο οποίο αναφέρεται αφορά την πραγματικότητα, η οποία τον ιστορικό τον δεσμεύει ενώ του ποιητή/λογοτέχνη τού δίνει ερέθισμα να εντυφήσει σε φιλοσοφικούς προβληματισμούς. Ο Αριστοτέλης (1451b, στ.6-9) καταλήγει στο ότι «η ποίηση έχει μέσα της σε μεγαλύτερο βαθμό φιλοσοφικά

χαρακτηριστικά, και είναι πιο σημαντική από την ιστορία· πώς αλλιώς, αφού η ποίηση μιλάει πιο πολύ για τα «καθόλου», ενώ η ιστορία για τα ατομικά και τα επιμέρους».

Όπως υποστηρίζει ο Ankershmit (2010, σ. 44) «στο πλαίσιο της ιστορικής αφήγησης, εμπλέκεται ένα στοιχείο ατομικότητας ή ιδιαιτερότητας» που βασίζεται στη «μοναδικότητα» κάθε ξεχωριστής απόδοσης που «προτείνει την οριοθέτηση μιας συγκεκριμένης όψης του παρελθόντος». Με άλλα λόγια, κάθε ιστορική απεικόνιση φέρνει στην επιφάνεια πτυχές της ιστορίας που κρίνει σχετικές ενώ αγνοεί αυτές που θεωρεί λιγότερο συναφείς. Έτσι συμπεραίνουμε πως «στην ιστορική αφήγηση η ατομικότητα και η γενικότητα πάνε πάντα μαζί» (Ankershmit 2010, σ. 44). Όσον αφορά τη γενικότητα παρατηρείται πως η εφαρμογή της έχει ως αποτέλεσμα να αφαιρεί τη μοναδικότητα της αποτύπωσης του εμφυλίου πολέμου. Το ίδιο συμβαίνει και με τη χρήση του οριστικού άρθρου, το οποίο μπορεί να αποτελέσει «παραπλανητικό» όπως τονίζει ο Ankershmit (2010, σ. 44) δίνοντας ως παραδείγματα «τον Μεσαίωνα», «την Αναγέννηση» και «τον Μεσοπόλεμο». Εν συνεχεία, βασιζόμενοι στο επιχείρημα του Ankershmit (2010) μπορούμε να επικαλεστούμε πως υπήρξε μόνο ένας εμφύλιος πόλεμος, πράγμα που είναι αλήθεια, αλλά από την άλλη είναι εφικτό να ισχυριστούμε ότι ο αριθμός των εμφυλίων αντιστοιχεί στον αριθμό των εκδοχών που υπάρχουν για αυτόν. Ασφαλώς και ο εμφύλιος είναι ένα ιστορικό γεγονός· παρόλα αυτά οι όψεις που τον συνθέτουν, η κάθε αφήγηση, η κάθε περιγραφή συμπίπτει με τη γενικότητα κάποιας διάστασης του παρελθόντος (Ankershmit 2010, σ. 44). Ως εκ τούτου, τα έργα του Chaves και του Καζαντζάκη τοποθετούνται εντός ενός ορίου ιστορικών πιθανοτήτων που από τη μία δεν πιστοποιεί την εγκυρότητά τους ως ιστορική πηγή και ταυτόχρονα δεν ακυρώνει, εξ αρχής, πως έχουν αξία ως ιστορική μαρτυρία από μόνα τους ή σε συνδυασμό με τα στοιχεία που μας παραθέτει η ιστοριογραφία της εν λόγω περιόδου.

Η πλειοψηφία των απόψεων γύρω από τη μυθοπλασία και την πραγματικότητα ισχυρίζεται πως η αναξιοπιστία της σχέσης αυτής οφείλεται στο ότι είναι «έργα μνήμης» (O'Donoghue 2016, σ. 323). Στην Ελλάδα, όπως και στην Ισπανία τα περισσότερα λογοτεχνικά έργα που μιλούν για τον εμφύλιο γράφτηκαν πολλά χρόνια μετά τη διεξαγωγή του πολέμου. Αντιθέτως, *Οι Αδερφοφάδες* και το *A Sangre y Fuego* γράφτηκαν όσο εξελισσόταν ο πόλεμος. Άρα, η χρονική απόσταση από το ιστορικό γεγονός είναι κάτι που στην προκειμένη περίπτωση δεν ισχύει. Με άλλα λόγια, *Οι Αδερφοφάδες* και το *A Sangre y Fuego* δεν μπορούν να ενταχθούν στην κατηγορία «έργα μνήμης» που προτείνει ο O'Donoghue (2016). Από την άλλη, η απόσταση των

συγγραφέων μπορεί να ήταν χιλιομετρική αλλά αυτό δε σημαίνει πως καθιστά τα έργα ως αναξιόπιστες αναπαραστάσεις της ανθρώπινης εμπειρίας του εμφυλίου.

Συμπερασματικά, αυτό που σίγουρα βοήθησε και τους δύο συγγραφείς στη διήγηση των γεγονότων του εμφυλίου στα δύο εξεταζόμενα έργα ήταν η απόστασή τους από τον πόλεμο. Ο Chaves και ο Καζαντζάκης παραθέτουν τα γεγονότα με κριτική ματιά, αποστασιοποιημένοι από τον πυρήνα της διαμάχης. Αναμφισβήτητα, αυτή η διάσταση συνέβαλε εξαιρετικά στην ξεκάθαρη υποστήριξή τους στην «τρίτη πλευρά».

3. Ανάλυση

3.1 Ιδεολογία και Εμφύλιος Πόλεμος

Ο Πολωνός συγγραφέας Stanislaw Jerzy Lec (1962, σ. 105) στο βιβλίο του *Unkempt Thoughts* γράφει πως «στον πόλεμο των ιδεών είναι οι άνθρωποι που σκοτώνονται». Αυτή είναι η ουσία που κρύβεται πίσω από τα έργα των δύο συγγραφέων. Μέσα από την παρουσίαση της κάθε ιδεολογίας, αυτό το κεφάλαιο υποδεικνύει πως στον βωμό της ισχύος η κάθε πλευρά χρησιμοποίησε οποιοδήποτε μέσο για να καταφέρει τον στόχο της. Αυτό που στο τέλος κατάφεραν οι ‘νικητές’ δεξιοί και οι ‘χαμένοι’ αριστεροί στις δύο χώρες είναι να γεμίσουν κάθε πόλη, χωριό και σπίτι με θάνατο.

Ανεπηρέαστος από την προπαγάνδα που εξαπέλυαν οι δύο πλευρές, ο Chaves ασκεί εξαιρετική κριτική στον προπαγανδιστικό λόγο τους διαμέσου των διηγημάτων του (Febbrari 2011-2012, σ. 151). Από την πρώτη ως και την τελευταία ιστορία γίνονται προπαγανδιστικά ορμώμενες αναφορές κυρίως μέσα από τον διάλογο. Στους διαλόγους, οι αριστεροί αποκαλούν τους δεξιούς «φασίστες», «προδότες» και οι δεξιοί τους αριστερούς «κόκκινους συμμορίτες» ή «κόκκινη σαπίλα». Αν εξαιρέσουμε αυτές τις αναφορές, ο προπαγανδιστικός λόγος δεν μονοπωλεί την αφήγηση, αντιθέτως, απουσιάζει εσκεμμένα.

Στην αξιολόγηση του, ο Trapiello (2019, σ. 198) δηλώνει απλά και κατηγορηματικά πως τα διηγήματα της συλλογής «δεν είναι προπαγάνδα» ούτε έργα υπέρ κάποιας ιδεολογίας. Σκοπός του συγγραφέα σε ρόλο αφηγητή παντογνώστη είναι να κρατά απόσταση από τα γεγονότα που αφηγείται (Soto del Rio 2013, σ. 22). Το *A Sangre y Fuego* δεν διηγείται την ιστορία από την οπτική των δύο πλευρών, εξού και η απουσία του προπαγανδιστικού τους λόγου στην αφήγηση. Η αποστασιοποιημένη μαρτυρία του Chaves αποπνέει τη συνεχή παρουσία της «τρίτης πλευράς» που ζούσε τα γεγονότα από το παρασκήνιο, όπως ο πανταχού παρών αφηγητής των ιστοριών του βιβλίου.

Ο Δημήτρης Τζιόβας (2015, σ. 518) υποστηρίζει πως «ο εμφύλιος δεν παρουσιάζεται ως ένας ιδεολογικός πόλεμος» στους *Αδερφοφάδες*. Εν μέρει έχει δίκιο αφού το έργο δεν περιέχει ιδεολογικές φανφάρες που εκθειάζουν κάποια παράταξη, κάθε άλλο, οποιαδήποτε αναφορά του σε αυτές είναι επικριτική. Παρόλα αυτά, ο Νίκος

Καζαντζάκης αγγίζει το ιδεολογικό κομμάτι του εμφυλίου, όχι μόνο μέσα από την κριτική του στις εμπόλεμες πλευρές αλλά και κατ' επέκταση μέσα από την αναζήτηση του για την αλήθεια. Στους *Αδερφοφάδες*, διακρίνουμε τη γνωστή εμμονή του Καζαντζάκη με τον Θεό που υφίσταται ως ένας παραλληλισμός, δηλαδή, η αναζήτηση του συγγραφέα για την αλήθεια στον Θεό ταυτίζεται με την αναζήτηση της αλήθειας στις αντίπαλες ιδεολογίες που οδήγησαν τη χώρα στον εμφύλιο. Ουσιαστικά, ο παραλληλισμός επισημαίνει πως ο άνθρωπος «δεν [είναι] συνεργάτης του Θεού» (σ. 87), αλλά «δούλος» (σ. 87) και δουλειά του είναι να ακολουθεί, ό,τι ακριβώς κατέκρινε ο συγγραφέας στις ιδεολογικές γραμμές της σύγκρουσης. Εξάλλου, ο Καζαντζάκης γράφει στους *Αδερφοφάδες* πως «η τυφλή υποταγή κάνει σκλάβους» (σ. 295). Η πιστή υποστήριξη σε οποιαδήποτε ιδέα, είτε πολιτική, είτε θρησκευτική, υποδουλώνει και κυριεύει αφού βέβαια τυφλώσει τους ακόλουθούς της με πάθος και μίσος.

Πώς παρουσιάζονται οι δύο ένοπλες πλευρές στο έργο:

Manuel Chaves Nogales, *A Sangre y Fuego*

Το έργο του Chaves επιδεικνύει την ιδεολογική εμμονή που επέφερε η προπαγάνδα των δύο πλευρών. Συγκεκριμένα στην αλληγορική ιστορία *Y a lo lejos, una lucecita* (*Ένα αχνό φως, στο βάθος*), ο Pedro βλέπει ένα αχνό φως στο βάθος που αναβόσβηνε στέλνοντας κάποιο μήνυμα με σήματα Μορς. Ακούγοντας στο ραδιόφωνο πως ήταν κατάσκοποι της αντίπαλης φασιστικής πλευράς, ο Pedro και ο Jiménez ακολουθούν το φως για να εντοπίσουν τον προδότη που αποκάλυπτε μέσω αυτού του σινιάλου πού κρύβονταν τα πυρομαχικά. Το φως που ακολουθούν τους οδηγεί σε μία ταράτσα όπου βρισκόταν ένας μηχανικός του στρατού (σ. 84), σε έναν νεαρό πιλότο σε ένα ξενοδοχείο (σ. 89), σε ένα σπίτι μίας κοπέλας (σ. 91), σε έναν ιερέα στο βουνό (σ. 98) και σε έναν φυματικό σε σανατόριο (σ. 100). Όλοι οι προδότες που στέλνουν σινιάλα με φως καταλήγουν δολοφονημένοι από τους πρωταγωνιστές. Στο τέλος της ιστορίας ο Chaves βάζει τον Pedro στο δίλημμα «ψευδαίσθηση ή πραγματικότητα» (σ. 102) για να υπογραμμίσει την πλάνη της κομμουνιστικής προπαγάνδας. Η Febbrari (2011-2012, σ. 152) υποστηρίζει πως το φως που είδε ο χαρακτήρας δεν είναι αληθινό παρά δημιουργήθηκε από την ιδεολογική εμμονή των πρωταγωνιστών. Το αχνό φως της ιστορίας συμβολίζει την ιδεολογία που διαμέσου της προπαγάνδας θάμπωνε τους Ισπανούς όπως θάμπωσε τον Pedro και τον Jiménez. Ο Chaves δημιουργεί έναν

παραλληλισμό ανάμεσα στους τυφλωμένους από το φως χαρακτήρες με τον τυφλωμένο ισπανικό λαό. «Το ψεύτικο φως που τους [τύφλωσε και τους] οδήγησε στον θάνατο» (σ. 102) είναι αυτό που παρέσυρε τους Ισπανούς στον αυτοκαταστροφικό εμφύλιο (Febbrari 2011-2012, σ. 152).

Παρουσιάζοντας την αριστερή πλευρά των Δημοκρατικών, ο Chaves αναφέρεται και στους ξένους που πήραν μέρος στον πόλεμο. Ο Ισπανικός εμφύλιος ήταν ο λόγος που δημιουργήθηκαν οι Διεθνείς Ταξιαρχίες από τη Σοβιετική Ένωση για την υποστήριξη της Δημοκρατικής Κυβέρνησης (Μουρουντζάκης 2013, σ. 20). Αυτοί οι άνθρωποι στο σύνολό τους ήταν ρομαντικοί κομμουνιστές που ήθελαν να πολεμήσουν για την ελευθερία των συντρόφων τους. Ένα τρανταχτό παράδειγμα αυτής της ρομαντικής άποψης της αριστεράς είναι ο Jorge, ο Άγγλος πιλότος από το διήγημα *La Columna de Hierro*. Η ιστορία ξεκινά με μια ομάδα αντρών ονόματι *Columna de Hierro* (Στήλη Σιδήρου) που εισβάλλει σε ένα μουσικό κέντρο της Βαλένθια και αρχίζει να πυροβολεί (σ. 109). Οι θαμώνες πέφτουν στο πάτωμα φοβισμένοι (σ. 110). Ένας από τους ένοπλους άντρες φωνάζει «Ζήτω η Στήλη Σιδήρου!» (σ. 110) και οι υπόλοιποι κραυγάζουν «Ζήτω!». Ο Άγγλος εθελοντής, μεθυσμένος και τελείως ανυποψίαστος για αυτό που συμβαίνει γύρω του, φωνάζει «Τρία Ζήτω για τον κύριο Azaña» (σ. 110). Ο Jorge πείθεται πολύ εύκολα και ακολουθεί τη Στήλη Σιδήρου πιστεύοντας ότι μαζί θα πολεμήσουν τους φασίστες (Febbrari 2011-2012, σ. 153). Η αφέλεια του Jorge αντιπροσωπεύει εκείνους που πείστηκαν εύκολα για τον ρομαντικό σκοπό της αριστεράς, που υποτίθεται μαχόταν για τα ιδανικά και την ελευθερία του λαού ενάντια στον φασισμό. Ουσιαστικά, ο Chaves παρομοιάζει το μεθύσι του Jorge με την κομμουνιστική ιδεολογία. Η μέθοδος στο βιβλίο είναι το αλκοόλ το οποίο συμβολίζει την προπαγάνδα και το αποτέλεσμα είναι το μεθύσι που απεικονίζει αρκετά καυστικά τον ιδεολογικό φανατισμό. Η Febbrari (2011-2012, σ. 153) αποκαλεί τον χαρακτήρα «μαριονέτα» που «κάνει ό,τι του λένε». Συνεχίζει λέγοντας πως το μίσος που είχε για την αντίπαλη πλευρά τον τύφλωσε χωρίς να έχει την αίσθηση του τι συμβαίνει γύρω του (Febbrari 2011-2012, σ. 153). Ο Άγγλος πιλότος, όπως και πολλοί ρομαντικοί ιδεολόγοι της αριστεράς, μπήκαν στον πόλεμο «με κλειστά τα μάτια» (σ. 127) και έδωσαν τη ζωή τους για έναν σκοπό μάταιο.

Στην έκτη ιστορία του *A Sangre y Fuego* με τίτλο *Los Guerreros Marroquíes*, (*Μαροκινοί Πολεμιστές*) διακρίνεται η εσωτερική διαμάχη της αριστεράς και ο διαχωρισμός της σε μικρότερες ομάδες. Η αριστερά ήταν πιο επιρρεπής από τη δεξιά στις

εσωτερικές διαμάχες· οι αναρχικοί είχαν προβλήματα με τους κομμουνιστές και οι δύο μαζί με τη Δημοκρατική Κυβέρνηση (Balcells 2017, σ. 50). Ο Mohamed, ο πρωταγωνιστής της ιστορίας είναι ένας μουσουλμάνος από το Μαρόκο που πολεμά με το στρατό των Μαυριτανών. Κάποιοι κτηνοτρόφοι τον τραυματίζουν και τον παίρνουν αιχμάλωτο στο αριστερο-κρατούμενο χωριό Μονρεάλ όπου δεν μπορούν να συμφωνήσουν πώς θα χειριστούν την κατάσταση.

«Οι Δημοκρατικοί αντιπρόσωποι υποστήριζαν ότι πρέπει να οδηγηθεί στη Μαδρίτη για να τον παραδώσουν στην κυβέρνηση· οι αναρχικοί πίστευαν ότι το λογικό ήταν να τον αφήσει εντελώς ελεύθερο, έτσι ώστε να λυτρωθεί από την σκλαβιά και να γίνει ένας ελεύθερος και αξιοπρεπής πολίτης της ελεύθερης Ιβηρίας· οι κομμουνιστές θεώρησαν ότι το πιο ικανοποιητικό θα ήταν πρώτα να τον θεραπεύσουν και μετά να τον εντάξουν στην πολιτοφυλακή και να τον στείλουν στην ύπαιθρο για να πολεμήσει τους Επαναστάτες υπό στενή παρακολούθηση φυσικά. Και τέλος, η φωνή του λαού...ζήτησε ομόφωνα να τους παραδώσουν τον κρατούμενο για να τους δοθεί η ικανοποίηση να τον σκοτώσουν» (σ. 168).

Η Laura Gobbo (2010-2011, σ. 45) υποδεικνύει ότι ο Chaves με όπλο την ειρωνεία κρίνει την τραγικότητα και ταυτόχρονα τη γελοιότητα «αυτών που συνέβαιναν εντός της αριστερής πλευράς όπως η έλλειψη οργάνωσης και ο εσωτερικός διχασμός που ουσιαστικά την οδήγησαν στην ήττα». Το παραπάνω απόσπασμα είναι απόδειξη της ειρωνικής πέννας του Chaves που με τόση μαεστρία κρίνει ή κατά την Gobbo (2010-2011, σ. 45) «γελοιοποιεί» την αριστερή πλευρά μέσα από τον ίδιο της τον λόγο.

Η φασιστική προπαγάνδα της Φάλαγγας αποτυπώνεται εμβληματικά στο διήγημα *¡Viva la Muerte! (Ζήτω ο Θάνατος!)*. Ο Campanario (2009, σ. 6) εξηγεί πως η προπαγάνδα της εποχής είχε τρεις βασικούς σκοπούς: να πείσει τους ανένταχτους, να τραβήξει τους αντιπάλους και να κρατήσει υψηλό το ηθικό των υποστηρικτών της. Ο Pulpillo Leiva (2014, σ. 116) μοιράζεται σχεδόν την ίδια άποψη μόνο που εκείνος διαχωρίζει το κομμάτι των υποστηρικτών σε δύο κατηγορίες, σε αυτούς της εμπροσθοφυλακής που χρειάζονται το υψηλό ηθικό και σε αυτούς της οπισθοφυλακής επειδή είναι αυτοί που ανυψώνουν το ηθικό των στρατιωτών. Ο Pulpillo Leiva (2014, σσ. 116-7) υποστηρίζει πως η ιδεολογική κατεύθυνση της προπαγάνδας προερχόταν κυρίως από τη Φάλλαγγα, την πιο ξεκάθαρη εκπροσώπηση της πολιτικής ιδεολογίας στο εθνικό μέτωπο.

Πριν αναφερθούμε στη γλώσσα που χρησιμοποιείται μέσα στο κείμενο, είναι σημαντικό να υπογραμμιστεί η δεξιά προπαγάνδα ως μορφή παραπλάνησης. Η σκηνή της παρέλασης στην πλατεία του Βαλιαδολίδ προβάλλει πολύ εύστοχα τις μεθόδους που χρησιμοποιούσε η δεξιά για να κατευθύνει τα πλήθη. Η προπαγανδιστική παρέλαση απαρτιζόταν από «κοριτσάκια που κουνούσαν σημαιάκια στα χρώματα της μοναρχίας» (σ. 201) έχοντας σκοπό την πλύση εγκεφάλου από μικρή ηλικία. Αυτό διακρίνεται ακόμα και από τα παιδιά της Φαλαγγιτικής Οργάνωσης Νέων που έκαναν πρώτα παρέλαση «φορώντας στολές του στυλ της Ρώμης ή του Βερολίνου ενώ έπαιζαν τους στρατιώτες» (σ. 201). Πίσω από την λεπτομέρεια της στολής κρύβεται η επιρροή των εξωτερικών δυνάμεων που υποστήριζαν τη Φάλαγγα και υπενθύμιζαν στον λαό ότι αυτό είναι το σωστό πρότυπο για τη χώρα. Επίσης, υπήρχαν «γυναίκες καλυμμένες με μαντίλα που επευφημούσαν τους σωτήρες της Ισπανίας» (σ. 201) για να παραδειγματίζεται ο κόσμος πρώτον από την υποστήριξή τους στο εθνικό μέτωπο και δεύτερον από την εκπροσώπηση των σεμνότυφων αρχών της φασιστικής δεξιάς. Επιπλέον παρέλασαν στρατιωτικά τάγματα της Φάλαγγας τα οποία απεικόνιζαν την υπεροχή της δεξιάς πλευράς. Ολόκληρη η σκηνή που περιγράφει ο Chaves περικλείει την ουσία της σκόπιμης προπαγάνδας.

Πέρα από τις παρελάσεις και τις συγκεντρώσεις, η δεξιά προπαγάνδα είχε και καλά οργανωμένο λόγο. Ξεκινώντας από τον τίτλο, ο αναγνώστης παίρνει την πρώτη δόση της φασιστικής φρασεολογίας της. Συγκεκριμένα, ο τίτλος *¡Viva la Muerte!* ήταν η επίσημη πολεμική ιαχή των φαλαγγιτών (Gobbo 2010-2011, σ. 50). Ο κος Τιρόν, «φιλοφασίστας» και «συνδεδεμένος με την ακροδεξιά του Βαλιαδολίδ» (σ. 192) είναι ο πιο αντιπροσωπευτικός χαρακτήρας της φασιστικής προπαγάνδας:

«Όρθιος, με ίσια την πλάτη, κεντημένο το έμβλημα της Φάλαγγας στο στήθος, το όπλο στη ζώνη του, ο κ. Τιρόν περιγράφει με εξαιρετική ευφράδεια ένα από τα πιο ένδοξα κατορθώματα του φασισμού του Βαλιαδολίδ: τον ηρωικό θάνατο του αρχηγού της επαρχιακής Φάλαγγας, που δολοφονήθηκε βίαια από ορδές μαρξιστών στο μικρό χωριό του Σανμπριάν» (σ. 202).

Η Gobbo (2010-2011, σ. 119) εκτιμά πως ο κος Τιρόν «δεν ενεργεί σε πρώτο πρόσωπο», απεναντίας ακολουθεί κατά γράμμα τις οδηγίες των ανωτέρων του, οι οποίες «μετατρέπονται σε αλήθεια ακόμα και αν ο ίδιος γνωρίζει πως δεν είναι». Η σημαντικά παραπλανητική ομιλία του κου Τιρόν για την κατάληψη του Σανμπριάν είναι απόδειξη των προπαγανδιστικών μεθόδων της Φάλαγγας. Η Febbrari (2011-2012, σ. 155) την

ορίζει ως «ρητορική του ψέματος». Ο πρωταγωνιστής αφοσιώνεται στο να περιγράψει πόσο ηρωικά έπεσε στη μάχη ο αρχηγός της επαρχιακής Φάλαγγας και παραλείπει πως αφάνισαν ένα ολόκληρο χωριό, πράγμα που ανακαλύπτουμε από την αφήγηση της τελευταίας διασωθείσας (Febbrari 2011-2012, σ. 156). Μέσω αυτής της σκηνής ο Chaves υπογραμμίζει τη διαφορά μεταξύ ψέματος και πραγματικότητας και πιο συγκεκριμένα τη διαφορά μεταξύ «τεράτων» και «μαρτύρων». Ο κος Τιρόν και οι όμοιοί του που τον περικλείουν ανάγονται στα «τέρατα» του τίτλου του βιβλίου.

«Όσο για το Σανμπριάν, όλα έγιναν όπως ακριβώς τα είπατε κ. Τιρόν. Εγώ ήμουν εκεί. Και αν δεν έγιναν έτσι, θα πρέπει να έρθει και να μας διορθώσει κάποιος κάτοικος του χωριού. Αλλά μην ανησυχείτε, κ. Τιρόν. Γι ' αυτό έχουμε αναλάβει να μην μείνει ούτε ένας που θα μπορούσε να πει κάτι διαφορετικό» (σ. 207).

Μέσα από την παραποίηση της αλήθειας αναδεικνύεται η φασιστική ιδεολογία που σκοπεύει να καθιερώσει στη σκέψη των ανθρώπων πως αυτή είναι η ισχυρή πλευρά. Αυτό που επιθυμεί να περάσει ο Chaves μέσα από το διήγημά του είναι αυτό που πολύ εύστοχα συμπεραίνει η Gobbo (2010-2011, σ. 119), ότι δηλαδή ο κος Τιρόν είναι ένας «αυτόματος» εκτελεστής εντολών χωρίς ατομική ελευθερία και συνείδηση. Η δεξιά ιδεολογία, έτσι όπως την παρουσιάζει ο Chaves χρησιμοποιεί την προπαγάνδα για να εξαφανίσει την προσωπική βούληση των Ισπανών και κατά συνέπεια αποσκοπεί στην παραπλάνησή τους στο ιδεολογικό δίλημμα της διαμάχης.

Νίκος Καζαντζάκης, *Οι Αδερφοφάδες*

«Μαυροσκούφηδες», «κοκκινοσκούφηδες» και «ξεσκούφωτοι»

Στο βιβλίο, ο Καζαντζάκης πραγματεύεται τον εμφύλιο δίνοντας έμφαση στον διχασμό των Ελλήνων. Φοράει λοιπόν κόκκινους σκούφους στους βαμμένους αριστερούς και μαύρους σκούφους στους ταγμένους δεξιούς. Εκείνους της «τρίτης πλευράς», όπως ο παπα-Γιάνναρος, ο κεντρικός χαρακτήρας της ιστορίας, τους αφήνει «ξεσκούφωτους» διότι πολύ απλά δεν τους εκπροσωπεί κάποια κομματική ιδεολογία.

Από τις πρώτες κιόλας σελίδες των *Αδερφοφάδων*, ο συγγραφέας αποτυπώνει την απέχθειά του για τον «αδερφοσκοτωμό» (σ. 10), όπως τον αποκαλεί. Ο Καζαντζάκης χρησιμοποιεί σκληρές λέξεις και έντονη γλώσσα που μερικές φορές είναι απλή και άλλες πιο σύνθετη. Το μήνυμα που θέλει να λάβει εξαρχής ο αναγνώστης είναι πως

κυριαρχούσε ένα αβυσσαλέο μίσος που τροφοδοτούνταν από την προπαγάνδα των δύο πλευρών. Η «προπαγάνδα κατά τον εμφύλιο δεν άφησε χώρο για συμφιλίωση ή δεύτερες σκέψεις» (Syllas 2014, σ. 28). Με απλά λόγια, ο Καζαντζάκης υποστηρίζει ότι αδέρφια, γείτονες και συντοπίτες εχθρεύονταν ο ένας τον άλλο ουσιαστικά χωρίς λόγο. Όσο απλοϊκό και απόλυτο και αν ακούγεται αυτό, αυτή ήταν η αποτυπωμένη άποψη του συγγραφέα η οποία κρύβει στη βάση της την άγνωστη «τρίτη πλευρά»:

«Καθένας είχε κι ένα γείτονα ή κι ένα φίλο ακόμα ή κι αδερφό, που τον μισούσε, χρόνια, χωρίς αφορμή, κάποτε χωρίς κι ο ίδιος να το ξέρει, στέρνιαζε χρόνια το μίσος και δεν έβρισκε κανάλι να βγει και τώρα, να, ξαφνικά τους μοίραζαν τουφέκια και χειροβομβίδες, ανέμιζαν απάνω από τα κεφάλια τους τρισεύγενες σημαίες, τους ξόρκιζαν οι παπάδες, οι γαλονάδες, οι γαζετατζήδες, να σκοτώσουν το γείτονα και το φίλο και τον αδερφό, έτσι μονάχα, τους φώναζαν, η πίστη κι η πατρίδα θα σωθούν» (σσ. 10-1).

Ο σκούφος που χρησιμοποιεί ο Καζαντζάκης συμβολίζει την ιδεολογία στην οποία ανήκει ο ενίοτε χαρακτήρας ή είναι απλά ο δέκτης της κριτικής των μεγάλων μονολόγων του παπα-Γιάνναρου. Ο σκούφος πότε είναι κόκκινος, πότε μαύρος, όπως η κριτική του Καζαντζάκη, πότε απευθύνεται στην αριστερά και πότε στη δεξιά. Για τον συγγραφέα, οι δύο μεριές είναι ίδιες, μόνο το χρώμα στον σκούφο αλλάζει και για αυτόν τον λόγο παρουσιάζει ισότιμα τις δύο πλευρές. Επίσης, τις κρίνει το ίδιο αυστηρά, πράγμα που ενισχύει την αποστασιοποίησή του από τις πολιτικές ιδεολογίες των δύο στρατοπέδων:

«Άλλοι κότσαραν κόκκινους σκούφους και πήραν τα βουνά, άλλοι, ταμπουρωμένοι στο χωριό, είχαν καρφωμένα τα μάτια τους αντίκρα στην κορφή του βουνού, στην Αετοράχη, όπου λημέριαζαν οι αντάρτες· πότε ροβολούσαν χουγιάζοντας οι κοκκινοσκούφηδες, πότε έκαναν γιουρούσι οι μαυροσκούφηδες και πιάνονταν μέση με μέση κι άρχιζε το γλυκό το αδερφοφάγωμα» (σ. 11).

Το χρονικό πλαίσιο στο οποίο εξελίσσονται οι *Αδερφοφάδες* είναι το τέλος του 1948 μέχρι την Άνοιξη του 1949 σύμφωνα με τον Bien (1984, σ. 6) ο οποίος βασίζει αυτήν την απόδοση στα πραγματικά γεγονότα που αναφέρονται στο βιβλίο. Η περίοδος που περιγράφει ο Καζαντζάκης ήταν μια περίοδος κακής ψυχολογίας και πεσμένου ηθικού για τους στρατιώτες και των δύο στρατοπέδων (Bien 1984, σ. 7). «Ο στρατός αποτελεί τον πρώτο μεγάλο κόμβο, όχι μόνο επειδή, μαχόμενος, εκφράζει συμβολικά το έθνος στον αγώνα κατά του κομμουνισμού, αλλά και ως κεντρικός οργανωτής της

αντικομμουνιστικής δράσης» (Μπουρνάζος 2009, σ. 23). Ο Καζαντζάκης μας παρουσιάζει το στρατόπεδο των κυβερνητικών δυνάμεων με μία επικριτική ματιά και βασίζεται σε δύο χαρακτήρες της πλοκής για να διαμορφώσει την εικόνα που ο ίδιος είχε για αυτήν την πλευρά. Αρχικά, χρησιμοποιεί τον Λευτέρη, έναν νεοσύλλεκτο φαντάρο που κρατάει ημερολόγιο ενώ πολεμά στα βουνά της Ηπείρου. Μέσα από το ημερολόγιό του, ο Καζαντζάκης παρουσιάζει τους στρατιώτες «αποθαρρυσμένους» (Bien 1984, σ. 10) και σε άθλια ψυχική και σωματική κατάσταση:

«Έχουμε πια λιώσει από την αγρύπνια κι από την τρομάρα· και να 'μασταν τουλάχιστο βέβαιοι πως πολεμούμε για καμιά μεγάλη ιδέα...

«Δε με νοιάζει, Λεωνίδα μου, να σκοτωθώ, δε με νοιάζει, σου ορκίζομαι· φτάνει να ξέρω για τι σκοτώνομαι· για ποιον σκοτώνομαι. Μα δεν ξέρω· ξέρεις εσύ;» Πού να ξέρω, τι να του αποκριθώ, αγαπημένη μου; Αυτό 'ναι το πιο μεγάλο μαρτύριο» (σ. 124).

Ο τρόπος που περιγράφει ο Καζαντζάκης την πλευρά των ανταρτών είναι παρόμοιος με αυτόν των κυβερνητικών στρατιωτών. Οι αντάρτες που κατεβαίνουν για επιδρομή στον Κάστελο είναι «άκουροι, άπλυτοι, με μακριές μαλλιαδούρες, με κατσαρές γενειάδες, φόβος και τρόμος. Από κάθε καρδιάς καρδί - εργάτες, χωριάτες, δάσκαλοι, φοιτητές, τσοπάνηδες. Άντρες και γυναίκες» (σ. 221). Στο έργο και στη ζωή διακρίνεται πως υπήρχαν κάποιες βασικές διαφορές, όπως ότι η δεξιά πλευρά απαρτιζόταν στην πλειοψηφία της από στρατιώτες ενώ η αριστερά από ανθρώπους χωρίς ιδιαίτερη εμπειρία στο πεδίο μάχης, ή ακόμα ότι μαζί με τους αντάρτες ανέβαιναν στα βουνά γυναίκες και παιδιά. Επιπλέον, οι συνθήκες ήταν διαφορετικές αφού οι αντάρτες έκαναν επιδρομές σε χωριά και έκλεβαν τις προμήθειες και τον πολεμικό ανεφοδιασμό που έστελναν οι Αμερικανοί στις δεξιές δυνάμεις:

«Κι αν ρωτάτε και για φαΐ, ζωή και κότα, βρε παιδιά, ας είναι καλά οι Αμερικάνοι, που σας στέλνουν караβιές τις κονσέρβες το κρέας και τσάγια και ζάχαρες και μαρμελάδες, και κάνουμε εμείς ρεσάλτο και σας τα παίρνουμε. Να μας έλειπαν οι Αμερικάνοι, κακά θα 'ταν τα χάλια μας, ας είν' καλά, ξέρει ο μπαρμπα-Τρούμαν τι κάνει. Σάς στέλνει, μάθαμε, και καινούριο θερινόν ίματισμό και κανόνια κι αυτοκίνητα· αμάν και πότε να 'ρθουν! Ν' αρματωθούμε, να ντυθούμε, καλοκαίρι μπαίνει» (σ. 132).

Το ημερολόγιο του Λευτέρη φανερώνει ακόμα ότι αφοσιωμένοι στην εθνικιστική ιδεολογία της δεξιάς ήταν μόνο εκείνοι στις θέσεις εξουσίας (Bien 1984, σ. 10), όπως ο Λοχαγός. Οι στρατιώτες πολεμούσαν διότι απλούστατα δεν είχαν περιθώριο επιλογής. Ο

Λοχαγός, ο δεύτερος χαρακτήρας που χρησιμοποιεί ο συγγραφέας, αντιπροσωπεύει τους αξιωματικούς που αναζωπύρωναν την εμφύλια διαμάχη μέσα από την προπαγάνδα. Αυτό το βλέπουμε ξεκάθαρα στους γεμάτους εθνικιστική ιδεολογία λόγους του:

«Τα χρώματα αυτά, φώναζε αγριεμένος, είναι ζυμωμένα, τώρα και χιλιάδες χρόνια, μ' ελληνικό αίμα και μ' ελληνικόν ιδρώτα και δάκρυο, είναι δικά μας, δε θ' αφήσουμε κανένα να τα πατήσει. Καλύτερα θάνατος! Γι αυτό, παιδιά, ανεβήκαμε εδώ στα ηπειρώτικα βουνά, και πολεμούμε· θάνατος στους προδότες! Κανένα έλεος! Κάθε αντάρτης που πέφτει στα χέρια μας, μαχαίρι! Ο σκοπός αγιάζει τα μέσα· σκοπός μας είναι η σωτηρία της Ελλάδας!»
(σ. 142).

Στα μάτια του Λευτέρη, ο Λοχαγός «ήταν γενναίος, τίμιος, φτωχός, πίστευε στον αγώνα του» (σ. 108). Αλλά αυτός ο Λοχαγός που μας παρουσιάζει ο Καζαντζάκης είναι εγκλωβισμένος στην προπαγάνδα που του κήρυξαν και που ο ίδιος τώρα κηρύττει. Είναι ένας λοχαγός που τον λυπάται ο παπα-Γιάνναρος επειδή η καρδιά του είναι γεμάτη φαρμάκι και θέλει να φαρμακώσει τον κόσμο (σ. 130). Το πιο θλιβερό είναι ότι ο παπα-Γιάνναρος μπαίνει στη διαδικασία να αναρωτηθεί αν είναι άνθρωπος, πράγμα που αποδεικνύει την κριτική του συγγραφέα στην τυφλή ιδεολογία που τόσο παθιασμένα εκπροσώπησαν αξιωματικοί του στρατού όπως ο Λοχαγός στον Κάστελο.

Σύμφωνα με τον Μπουρνάζο (2009, σ. 17), ο αντικουμμουνιστικός λόγος των κυβερνητικών δυνάμεων χωρίζεται σε «έξι βασικούς άξονες» οι οποίοι βασίζονται στην δεξιά αντίληψη της διαμάχης. Ο κάθε άξονας είχε διαφορετική κατεύθυνση αλλά όπως υποστηρίζει και ο Μπουρνάζος ο αντικουμμουνιστικός λόγος ήταν ενιαίος. Ο πρώτος άξονας, «ο εμφύλιος ως αγώνας Ελλήνων-Σλάβων», αφορά την αντίληψη των κυβερνητικών δυνάμεων πως ο εμφύλιος δεν ήταν εμφύλιος πόλεμος αλλά πόλεμος ενάντια του σλαβισμού (Μπουρνάζος 2009, σ. 17). Η δεξιά προπαγάνδα εστίαζε κυρίως στην παράδοση της Ελλάδας από τους κομμουνιστές στους «βόρειους γείτονες» (Syllas 2014, σ. 28) της χώρας. «Το «ξεπούλημα» της Μακεδονίας στους Βούλγαρους ή τους Γιουγκοσλάβους από το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ-ΚΚΕ θα αποτελέσει την αιχμή της προπαγάνδας – αντίθετα, το Βορειοηπειρωτικό θα παραμείνει σε εντελώς δευτερεύουσα θέση» (Μπουρνάζος 2009, σ. 17). Στους *Αδερφοφάδες*, αυτή η προπαγάνδα εφαρμόζεται από τον Λοχαγό και μας την περιγράφει ο Λευτέρης στο ημερολόγιο του:

«Σήμερα, εθνική γιορτή, ο λοχαγός μας έβγαλε λόγο· κρέμασε ένα χάρτη της Ελλάδας στον τοίχο του στρατώνα, μας έδειξε τα βόρεια σύνορα, μας ξήγησε πώς και γιατί θέλουν οι

αντάρτες να δώσουν τη Βόρεια Ήπειρο και τη Μακεδονία στους Αρβανίτες και στους Σλάβους. Τα μάτια του έκαιγαν έτρεμε το δάχτυλό του σημαδεύοντας τα σύνορα της Ελλάδας· πάτησε με δύναμη την απαλάμη του στην Ήπειρο, τη Μακεδονία και τη Θράκη, σα να 'κανε κατοχή» (σ. 142).

Ο δεύτερος άξονας, «ο εμφύλιος ως αγώνας χριστιανών-απίστων» (Μπουρνάζος 2009, σ. 18) είχε στόχο την παρουσίαση των αριστερών ως άπιστους για να τους στιγματίσει, αφού στις μικρές κοινωνίες της επαρχίας ήταν ιδιαίτερα κατακριτέο να είναι κάποιος άθεος. Η εκδοχή αυτής της προπαγάνδας στο βιβλίο φαίνεται από τη γενική εντύπωση πως οι κομμουνιστές «θέλουν να πουλήσουν, οι άτιμοι, την πατρίδα και το Χριστό» (σ. 176). Ο τρίτος άξονας, «ο εγκληματικός χαρακτήρας του κομμουνισμού» στόχευε στην ταύτιση της αριστεράς με τη βία και το έγκλημα (Μπουρνάζος 2009, σ. 18). Εξάλλου, το 1946 η ελληνική κυβέρνηση με τον νόμο 509/947 θέτει το ΚΚΕ εκτός νόμου και ξεκινά τις διώξεις κατά των οπαδών του κόμματος ισχυριζόμενη εγκληματικές κατηγορίες (Syllas 2014, σ. 32). Ο τέταρτος άξονας, «ο κομμουνισμός ως απάτη και ψέμα» υποστήριζε πως οι ηγέτες του εξαπάτησαν τους αθώους πολίτες και τους μετέτρεψαν σε εγκληματίες (Μπουρνάζος 2009, σ. 18). Χαρακτηρισμοί όπως «άτιμοι» (σσ. 98, 199, 227,) «προδότες» (σσ. 98, 128, 142, 170, 199, 282), «πουλημένοι» (σσ. 98, 128, 199) και «αιτονύχηδες» (σσ. 128, 217) συμβάλλουν σημαντικά στην ενίσχυση αυτής της μορφής προπαγάνδας διότι δημιουργούν ταύτιση της αριστεράς με την ανεντιμότητα και την κοροϊδία.

Ο προτελευταίος άξονας, «ο κομμουνισμός ως ασθένεια», τον περιγράφει «ως μικρόβιο, ως φοβερή μεταδοτική ασθένεια, που προσβάλλει το κοινωνικό σώμα, οδηγώντας στο θάνατο» (Μπουρνάζος 2009, σ. 19). Ο τελευταίος άξονας, «οι τρεις γύροι», αναφορικά η Αντίσταση, τα Δεκεμβριανά και ο εμφύλιος αποτελούν «διαδοχικές απόπειρες του ΚΚΕ να καταλάβει, με κάθε τρόπο, την εξουσία» (Μπουρνάζος 2009, σ. 19). Οι δύο τελευταίες μορφές που μας παρουσιάζει ο Μπουρνάζος δεν αποτυπώνονται στους *Αδερφοφάδες* μέσω του δεξιού προπαγανδιστικού λόγου. Αντιθέτως, εμφανίζονται μέσα από την απεικόνιση του αριστερού στρατοπέδου και της εσωτερικής διαμάχης ανάμεσα στον Λουκά και τον Δράκο, τους δύο βασικούς εκπρόσωπους της αριστερής πλευράς. Για τον Τζιόβα (2011, σσ. 523-524), αυτή η εσωτερική διαμάχη «δεν οδηγεί πουθενά», όμως, ο Καζαντζάκης απεικονίζει στοιχεία που παρεκκλίνουν στην πραγματικότητα. Η αριστερά είχε γενικά πολλά προβλήματα στο εσωτερικό της γιατί απαρτιζόταν από διαφορετικές ομάδες που αρκετά συχνά είχαν αντίθετες αντιλήψεις. Το πιο γνωστό από τα

παραδείγματα είναι η κόντρα του Μάρκου Βαφειάδη με τον Νίκο Ζαχαριάδη. Η ρίζη αποτυπώνεται στο έργο μέσω του Δράκου που θυμίζει τον Βαφειάδη και του Λουκά που θυμίζει τον Ζαχαριάδη (Bien 1984, σσ. 16-7). Ο Καπετάν Δράκος είναι ο αρχηγός της ομάδας ανταρτών που βρίσκονται στο βουνό πάνω από τον Κάστελο και ο Λουκάς, το «πρωτοπαλικάρο» (σ. 293) του. Ο «στραβοκάνης, κοντορεβιθούλης, ασούσουμος» (σ. 293) Λουκάς είναι η προσωποποίηση της αριστερής παραπλάνησης, μία από τις κεφαλές που κύριο μέλημά της ήταν να φανατίζει τους αντάρτες εξασφαλίζοντας ότι θα έκαναν και αυτοί τα πάντα, «όλα για το σκοπό, όλα για τη νίκη» (σ. 294)!

Αν και εκπροσωπεί την κομμουνιστική ιδεολογία των ανταρτών, ο Καπετάν Δράκος δεν είναι ιδεολόγος (Τζιόβας 2015, σ. 519). Θα λέγαμε πως είναι το λογοτεχνικό παράδειγμα της πραγματικής αντίληψης των κομμουνιστικών συμμάχων προς το τέλος του εμφυλίου. Οι Σοβιετικοί «έβλεπαν πως το κομμουνιστικό αντάρτικο όχι μόνο δεν μπορούσε να ανταποκριθεί στις προσδοκίες που η ηγεσία του είχε δημιουργήσει αλλά επιπλέον αποτελούσε έναν παράγοντα που μπορούσε να αποσταθεροποιήσει την περιοχή προς όφελος των Αμερικανών» (Μαραντζίδης 2015, σ. 19). Η αστάθεια του Δράκου ως προς τις ιδεολογικές αντιλήψεις ήταν μακριά από αυτό που επιθυμούσαν τα ηγετικά στελέχη και οι εξωτερικές δυνάμεις για τους αντάρτες, πόσω μάλλον για έναν αρχηγό. Ο Καπετάν Δράκος «δεν μπορεί να λευτερώνει τους άλλους και να μην είναι αυτός ελεύθερος» (σ. 294) όπως επίσης «να βλέπει το άδικο και να σωπαίνει» (σ. 294). Λόγω αυτής της αμφισβήτησης, ο Λουκάς θεωρεί πως «δεν πρέπει κανείς να [του] 'χει εμπιστοσύνη» (σ. 295) αφού «δεν είναι η πρώτη φορά που [σηκώνει] κεφάλι» (σ. 295), άρα με άλλα λόγια είναι επικίνδυνος γιατί απειλεί «τον σκοπό». Ωστόσο, παρά τους ενδοιασμούς τους ο μυθοπλαστικός Δράκος και ο πραγματικός Μάρκος συνέχισαν τον ένοπλο πόλεμο (Bien 1984, σ. 18). Αυτή η αντίδραση και η άρνηση του αρχηγού να ακολουθήσει την κομματική γραμμή που χάραξε η ηγεσία δημιουργεί τον παραλληλισμό με την πραγματικότητα, όπου όπως ο Δράκος αναγκάστηκε στο προτελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου να παραδώσει την εξουσία στον Λουκά, έτσι και ο Βαφειάδης έχασε τη δική του θέση (Bien 1984, σ. 18).

Ο παπα-Γιάνναρος μας λέει ότι ο Καπετάνιος είναι «χοντρός, μαλλιαρός, με τις μακριές χερούκλες του, με το στόμα γεμάτο γέλιο και βλαστήμια» που «βούτηξε στην αμαρτία· έμπλεξε με ιδέες, αρνήθηκε το Θεό [και] αρνήθηκε την πατρίδα» (σ. 219). Η εξωτερική τραχύτητα του Δράκου καθρεφτίζει την αγριάδα του χαρακτήρα του. Ο Καπετάν Δράκος είναι ταυτόχρονα το ακριβώς αντίθετο και το αντίστοιχο του Λοχαγού στην αριστερή

πλευρά. Ο Καζαντζάκης επισημαίνει την ειρωνεία και την τραγικότητα του «αδερφοσκοτωμού» βάζοντας τους δύο αντιπροσώπους των τώρα αντίπαλων στρατοπέδων να έχουν πολεμήσει πλάι-πλάι στο παρελθόν (σ. 303):

*«- Με θυμάσαι, κυρ λοχαγέ; τον ρώτησε· κοίταξέ με καλά, με θυμάσαι; Ο λοχαγός αναμέρισε τα αίματα από τα μάτια του κι ευτύς γύρισε πέρα το πρόσωπο και δε μίλησε.
- Στον Αλβανικό πόλεμο υπηρετούσα στο λόχο σου· είχα τότε άλλο όνομα με αγαπούσες και μ' έκραζες Κουρσάρο· κι όταν ήταν καμιά επικίνδυνη αποστολή, εμένα φώναζες. «Άϊντε, Κουρσάρο» μού 'λεγες «κάμε πάλι το θάμα σου!» Κι όταν σε μια μάχη λαβώθηκες και στα δυο πόδια κι έπεσες κάτω κι όλοι σε παράτησαν, εγώ σε πήρα στον ώμο μου, πέντε ώρες, και σ' έφερα στο νοσοκομείο. Κι εσύ με είχες αγκαλιάσει από το λαιμό και μου 'λεγες: «Σε σένα χρωστώ τη ζωή μου... Σε σένα χρωστώ τη ζωή μου...» Και τώρα γύρισε, ανάθεμά τον, ο τροχός και σκοτώνουμε ο ένας τον άλλον...» (σ. 303).*

Όπως έκανε και με τη δεξιά, έτσι και με την αριστερά, ο Καζαντζάκης διαμόρφωσε μια εικόνα που εστιάζει στην προπαγάνδα. Σε αντίθεση με την εθνικιστική πλευρά που παρουσιάστηκε περισσότερο βίαιη, η αριστερά προβλήθηκε μέσα από την πίστη στην κομμουνιστική ιδεολογία και την παραπλάνηση των ανθρώπων μέσα από την προώθηση μεγάλων ιδεών. «Η θέση ισχύος του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ [στην επαρχία] του έδωσε την ευχέρεια να ασκήσει την ιδεολογική και πολιτική του προπαγάνδα στις λαϊκές μάζες» (Καλόγηρος 2017, σ. 17), δηλαδή στους απλούς ανθρώπους, πολύ συχνά αναλφάβητους, που δεν είχαν ιδέα από ιδεολογίες. Ο αφηγητής μας μιλά για την «καινούρια Μέκα, που τη λένε και Μόσχα» (σ. 238) και τον καινούριο Προφήτη που τον λένε Λένιν. Συνεπώς, ο συγγραφέας κατακρίνει την αριστερή πλευρά, της οποίας η πλειοψηφία δεν γνώριζε από μεγάλες πολιτικές ιδέες, αφού οι κοινοί «υπερασπιστές» της, αυτοί που μάχονταν στα βουνά και έδιναν τη ζωή τους για μια ιδεολογία που προερχόταν από ξένη χώρα, δεν γνώριζαν ούτε ποιος ήταν ο Λένιν ούτε ο Μαρξ, πόσω μάλλον το περιεχόμενο των μανιφέστων τους. Ο Τζιόβας (2015, σ. 519) αναφέρει πως «παρά τις περιστασιακές αναφορές στον Λένιν, τα κίνητρα των ανταρτών είναι μάλλον η πείνα και η φτώχεια παρά η ιδεολογία». Σε διάλογο του Λουκά με τον Καπετάν Δράκο ο Καζαντζάκης μας υποδεικνύει πως ένα μεγάλο μέρος της αριστεράς δεν ήταν ιδεολόγοι:

«Διάβασες εσύ τον Μαρξ;

- Όχι· γιατί να τον διαβάσω; Τον διάβασε ο Λένιν» (σ. 295).

Ο Καζαντζάκης παρουσιάζει μια αριστερή παράταξη που «ρωτούν, συζητούν, παίρνουν απόφαση μονάχα οι αρχηγοί» (σσ. 294-5) και οι «άλλοι» απλά «[παίρνουν] τη διαταγή και την [εκτελούν]» (σ. 295). Όπως λέει και ο Λουκάς στον Καπετάν Δράκο, «κόμμα θα πει: να υπακούς και να μη ρωτάς» (σ. 293).

Η «πολιτική γραμμή που είχε ορίσει το ΚΚΕ [είχε σκοπό] την επίτευξη όσο το δυνατόν ευρύτερης λαϊκής ενότητας και συμφιλίωσης μεταξύ αριστερών και δεξιών πολιτών» (Καλόγηρος 2017, σ. 67). Βέβαια, η ενότητα αυτή είχε προπαγανδιστεί από την αριστερά αλλά σε καμία περίπτωση δεν εφαρμόστηκε. Στους *Αδερφοφάδες* οδηγούμαστε σε αυτήν την κατεύθυνση μέσω της παραπλάνησης του παπα-Γιάνναρου από τον Καπετάν Δράκο πως θα τους αφήσει να κάνουν Ανάσταση και ότι «θα φιλιώσουν στον Κάστελο τ' αδέρφια τ' αναδέρφωτα» (σ. 290):

«Το ξέρω θετικά, πήραν οι αντάρτες απόφαση να κάμουν απόψε, Μεγάλο Σάββατο, γιουρούσι, να πατήσουν τον Κάστελο, να κάψουν και να σφάζουν, πέτρα στην πέτρα μην απομείνει· μια μονάχα σωτηρία, η φίλιωση... Τα παλικάρια θα κατέβουν, δε θα πειράζουν κανένα, τ' ορκίστηκαν, θα σεβαστούν ζωή, τιμή, περιουσία και θα γιορτάσουμε, όλοι μαζί, αδερφωμένοι, ασφαλισμένοι, την Ανάσταση. Ας είναι δοξασμένο τ' όνομα του Θεού, παιδιά μου· ο Κάστελος θα μπει μπροστάρης ν' ανοίξει το δρόμο της φίλιωσης· και, ποιος ξέρει τις βουλές του Κυρίου, μπορεί από το ταπεινό ετούτο χωριουδάκι να κινήσει η σωτηρία της ρωμιοσύνης» (σ. 276)!

Η εκπροσώπηση της «τρίτης πλευράς»

Manuel Chaves Nogales, *A Sangre y Fuego*

Στο *A Sangre y Fuego*, η «τρίτη πλευρά» δεν κατονομάζεται, αλλά υφίσταται μέσω του συμβολισμού και της κριτικής που ασκεί ο συγγραφέας στις δύο γνωστές πλευρές του εμφυλίου. Ο Chaves δημιούργησε δύο χαρακτήρες σύμβολα της «τρίτης πλευράς» που ξεχωρίζουν από τους υπόλοιπους της συλλογής. Ο ένας χαρακτήρας, ο Rafael είναι ακόλουθος της φασιστικής ιδεολογίας που καταλήγει να υιοθετήσει την ιδέα της «τρίτης πλευράς». Ο δεύτερος χαρακτήρας, ο Daniel, βρίσκεται μακριά από τις δύο ιδεολογίες του εμφυλίου αλλά σε αντίθετη εξέλιξη καταλήγει από ανάγκη να επιλέξει την πλευρά που του άσκησε πίεση. Ωστόσο, ο τρόπος που απεικονίζονται οι δύο χαρακτήρες δείχνει να ακολουθούν τα βήματα του δημιουργού τους.

Σύμφωνα με την Febbrari (2011-2012, σ. 160) ο Rafael εκπροσωπεί την προσωπική ελευθερία του ανθρώπου στο γενικό πλαίσιο του εμφυλίου. Στο τέλος του διηγήματος *La Gesta de los Caballistas*, ο Rafael μετά από όλη την κτηνωδία που αντίκρισε, έφυγε από τη Σεβίλλη και μετέπειτα από την Ισπανία γιατί δεν μπορούσε να ζει σε μία χώρα όπου οι πολίτες της αλληλοσκοτώνονταν, όπως και ο Chaves που καταγόταν από τη Σεβίλλη και μετέβηκε στη Γαλλία για να απομακρυνθεί από τη σύγκρουση. Η Febbrari (2011-2012, σ. 161) αποδίδει αυτήν την απόφαση σε μία στιγμή επιφοίτησης όπου ο Rafael αντιλαμβάνεται τον παραλογισμό στον οποίο οδηγεί η λογική των ιδεολογιών. Αυτή η επιφοίτηση οδήγησε πολλούς στην «τρίτη πλευρά» που εκπροσωπεί ο Rafael, εκείνη που διαμορφώθηκε από ανθρώπους που γέμισαν απογοήτευση και απαρνήθηκαν τις δύο πλευρές λόγω της βαναυσότητας και του αδιέξοδου στο οποίο οδηγούσαν τη χώρα.

Στο διήγημα *Consejo Obrero* (Εργατική Επιτροπή), το ένατο στη συλλογή, μας συστήνεται ο Daniel, ένας χαρακτήρας σύμβολο της «τρίτης πλευράς». «Σε αυτήν την ιστορία ο Chaves καταγγέλλει πως το σοβιετικό καθεστώς που εγκαταστάθηκε στη Μαδρίτη υποτάσσει τον εργαζόμενο, τον ελεύθερο άνθρωπο και του αφαιρεί την ελευθερία του» (Gobbo 2010-2011, σ. 91). Η ιστορία αφορά δύο εργάτες που εργάζονται στο ίδιο εργοστάσιο και δεν παίρνουν μέρος στις απεργίες που οργανώνει το κομμουνιστικό συνδικάτο. Ο Bartolo έχει γνωστό φασιστικό παρελθόν αλλά αποποιείται κάθε του σύνδεση με τη Φάλαγγα για να σώσει τη ζωή του και τη δουλειά του. Είναι δηλαδή όπως υποστηρίζει η Gobbo «απατεώνας» (2010-2011, σ. 94). Απεναντίας, ο Daniel απέχει επειδή δεν τον εκφράζει καμία ιδεολογία και προτιμά να μείνει αμέτοχος. Ο Daniel είναι ουσιαστικά η προσωποποίηση της «τρίτης πλευράς». Ο πρωταγωνιστής στοχοποιείται απλά επειδή επιθυμεί να ζήσει ελεύθερα και χωρίς να ακολουθεί οποιαδήποτε ιδεολογία (Gobbo 2010-2011, σ. 91). Ο Daniel δεν κατανοούσε τους λόγους πίσω από «την απάνθρωπη διαμάχη μεταξύ αδελφών» (Gobbo 2010-2011, σ. 93), όπως ακριβώς και ο Chaves. Η Laura Gobbo (2010-2011, σ. 93) πολύ εύστοχα περιγράφει τον Daniel ως το «alter ego» του συγγραφέα αφού οι αντιλήψεις του θυμίζουν αυτές του Chaves:

«Δεν ήμουν ποτέ επαναστάτης, είπα, αλλά δεν είχα επίσης υποχρέωση και να είμαι. Κανείς δεν μπορεί να με αποκαλέσει προδότη της επανάστασης γιατί ποτέ δεν είχα υποσχεθεί να συμμετέχω ή να τη βοηθήσω. Κέρδιζα τον μισθό μου δουλεύοντας τίμια» (σ. 274).

Συγκρίνοντας τον πρόλογο του βιβλίου με την παρουσίαση του χαρακτήρα της ιστορίας ανακαλύπτει κανείς πολλά κοινά σημεία. Όπως μυθιστορηματικά δήλωσε ο Daniel, ο Chaves πραγματικά «έκανε ξεκάθαρο ότι δεν είχε επαναστατικές πεποιθήσεις» (σ. 6).

Μέσα από τον πρόλογο γνωρίζουμε καλύτερα τον συγγραφέα αλλά και τον χαρακτήρα που εκπροσωπούν την «τρίτη πλευρά». Εξάλλου, ο ίδιος ο Chaves δηλώνει στην αρχή του βιβλίου του ότι και οι δύο πλευρές τον ήθελαν νεκρό (σ. 5). Η ίση απόστασή του από τις δύο πλευρές ήταν κάτι που ενοχλούσε αφού «έβλεπαν σε αυτόν έναν εχθρό ή ένα εμπόδιο» (Gobbo 2010-2011, σ. 94). Αυτό που επισημαίνει ο Chaves είναι πως η «τρίτη πλευρά» ήταν μισητή από όλους. Το ίδιο εκφράζει και στο διήγημα σχετικά με την αντιμετώπιση του Daniel από την Εργατική Επιτροπή:

«Αντιθέτως, για τον Daniel υπήρξε μεγάλη διαφωνία. Κατά βάθος, κανένας από τους αντιπρόσωπους δεν τον ήθελε. Τον μισούσαν όσο αν όχι περισσότερο από τον προδότη τον Bartolo» (σ. 277).

Η σύνδεση του Daniel με τον Chaves είναι απόλυτα ξεκάθαρη. Όπως διαβάσαμε και σε προηγούμενο κεφάλαιο, τα διηγήματα της συλλογής βασίζονται σε πραγματικά γεγονότα και ιστορίες ανθρώπων που είτε τις έζησε από πρώτο χέρι είτε του τις διηγήθηκαν άλλοι. Το διήγημα *Εργατική Επιτροπή* είναι η δική του ιστορία και ο Daniel είναι ο Chaves. Ο πρόλογος του *A Sangre y Fuego* επιβεβαιώνει αυτήν τη διατύπωση αναφέροντας πως και ο ίδιος πέρασε από Εργατική Επιτροπή όταν εργαζόταν στη Μαδρίτη ως δημοσιογράφος (σ. 5).

Στο τέλος του διηγήματος, μέσω του Daniel, ο Chaves αναδεικνύει την υποταγή της «τρίτης πλευράς» στην ιδεολογία της αριστεράς «για ένα κομμάτι ψωμί» (σ. 284). Η πείνα και η κακουχία τον ανάγκασαν να υποκύψει και να παραδώσει την ελευθερία του. Ο κουμουνιστής αξιωματικός στον οποίον έτυχε να απευθυνθεί του είπε ότι ψωμί πρέπει να τρώνε μόνο όσοι πολεμούν για την επανάσταση, κανένας άλλος (σ. 284). Εκείνος του απάντησε πως είναι ένας «προλετάριος που πολεμά για το ψωμί και την ελευθερία» (σ. 284). Στο ένα χέρι του έδωσαν ένα πιάτο φαγητό και στο άλλο μία σφαίρα. Τελικά, ο Daniel πολέμησε «με τους καλούς» (σ. 284). Ο Daniel και ο Chaves είχαν μόνο στόχο την ελευθερία. Για να την αποκτήσουν κάποιος στην Ισπανία του εμφυλίου θα έπρεπε είτε να εξοριστεί όπως έκανε ο Chaves ή να σκοτωθεί όπως «ηρωικά» έκανε ο Daniel (Gobbo 2010-2011, σ. 94). Η τελευταία φράση του διηγήματος και όλου του βιβλίου στην αρχική του έκδοση γράφει:

«Και πέθανε πολεμώντας ηρωικά για έναν σκοπό που δεν ήταν δικός του. Τον δικό του σκοπό, την ελευθερία, δεν υπήρχε κανείς πια στην Ισπανία να την υπερασπιστεί» (σ. 284).

Το άδοξο τέλος του Daniel συμβολίζει το άδοξο τέλος της «τρίτης πλευράς» και την απαισιοδοξία του Chaves για την εμφύλια διαμάχη. Αυτή η φράση είναι ο καλύτερος επίλογος για να υπογραμμίσει την οδύνη των ανθρώπων που ανήκαν σε αυτήν την πλευρά αλλά ήταν αναγκασμένοι είτε από φόβο είτε από κακουχίες να υποκύψουν σε ιδεολογίες ξένες για αυτούς και να καταλήγουν προδότες του ίδιου τους του εαυτού.

Νίκος Καζαντζάκης, *Οι Αδερφοφάδες*

Η πολιτική ιδεολογία στους *Αδερφοφάδες* κάνει την εμφάνισή της μέσα από ιδεολογικά ντυμένους χαρακτήρες που παρόλο που δεν μονοπωλούν την αφήγηση, υπάρχουν για να ενισχύσουν όχι μόνο την ύπαρξη της «τρίτης πλευράς» αλλά και την υπεροχή της ως κυρίαρχη στάση του εμφυλίου. Σύμφωνα με τον Keeley (2015, σ. 512), είναι τρεις οι κυρίαρχες «στάσεις/νοοτροπίες που συγκρούονται στο μυθιστόρημα». Οι δύο γνωστές, ένοπλες πλευρές του εθνικισμού και του κομμουνισμού και η άγνωστη, άοπλη «τρίτη πλευρά» που δεν συσχετιζόταν με κάποιο κόμμα ή εξουσία.

Στους *Αδερφοφάδες*, πέρα από τους μαυροσκούφηδες και τους κοκκινοσκούφηδες, συναντάμε και τον ξεσκούφωτο πρωταγωνιστή, το σύμβολο της «τρίτης πλευράς» που πραγματεύεται αυτή η εργασία. Μέσα από αυτόν ανακαλύπτουμε τις ανησυχίες του Νίκου Καζαντζάκη σε σχέση με τον εμφύλιο. Στον Τζιόβα (2015, σ. 522) διαβάζουμε ότι ο Γιάνναρος «δεν αντιπροσωπεύει μια καθαρή ιδεολογική θέση», πράγμα που κατά τη γνώμη μου δεν ισχύει αν λάβουμε υπόψιν ότι η «τρίτη πλευρά» είναι από μόνη της μια ιδεολογική στάση χωρίς καμία ταύτιση με κάποια συγκεκριμένη παράταξη ή κόμμα. Η εναντίωση του παπα-Γιάνναρου είναι μία ιδεολογική στάση που δεν έχει να κάνει με την πολιτική/κομματική ιδεολογία. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο παπα-Γιάνναρος ήταν «ξεσκούφωτος» (σ. 119), όπως ακριβώς και ο δημιουργός του. Ακόμη όμως αν το εξετάσουμε από την εκδοχή της έλλειψης ιδεολογίας όπως υποστηρίζει ο Τζιόβας, ο παπα-Γιάνναρος παραμένει ο απόλυτος εκπρόσωπος της «τρίτης πλευράς». Καθ' όλη την εξέλιξη της ιστορίας ο ιερέας διαμαρτύρεται για το «αδερφοφάγωμα» (σ. 11) που επέφερε ο φανατισμός των δύο πλευρών. Στα μάτια του δεν ευθύνονται οι αντάρτες περισσότερο από τους φαντάρους, ούτε οι φαντάροι περισσότερο από τους αντάρτες για τη βία και την έχθρα που κατέπνιξε την Ελλάδα. Για τον παπα-Γιάνναρο και για τον

Καζαντζάκη η ευθύνη για τον εμφύλιο φοράει μαύρο-κόκκινο σκούφο. Πέραν αυτού, ο συγγραφέας πίστευε πως υπήρχε «βαθύτατη ομοιότητα» ανάμεσα στις δύο ιδεολογίες και ότι και οι δύο υπηρετούσαν τον ίδιο σκοπό (Αλεξίου 2015, σ. 611), στη συγκεκριμένη περίπτωση, τον διχασμό, τον οποίο κατακρίνει λέγοντας:

«Εγώ διάκριση δεν κάνω· δεν είμαι κόκκινος μήτε μαύρος, να τους πεις, είμαι ο παπα-Γιάνναρος που μιλάει με το Θεό και δεν καταδέχεται ποτέ να προσκυνήσει τις κατουρημένες ποδιές των ανθρώπων. Κι αν σκίσεις την καρδιά μου, θα βρεις, όπως στη χάρτα που κρέμεται στα σκολειά, από τη μιαν άκρα ως την άλλη της καρδιάς μου, απλωμένη απάνω στο αίμα μου, την Ελλάδα. Αλάκερη την Ελλάδα» (σ. 189).

Ο μπαρμπα-Θανάσης, δευτερεύων χαρακτήρας του βιβλίου, μέσα από μια συνομιλία του με τον ιερέα αναφέρεται στους «δύο δαιμόνους» (σ. 273) που έχουν εξουσιάσει την Ελλάδα. «Ο ένας είναι κόκκινος, ο άλλος μαύρος [και] κανένας δεν είναι Έλληνας» (σ. 273) δηλώνει. Ο Καζαντζάκης εδώ υπαινίσσεται ότι η εξωτερική παρέμβαση και η ξενόφερτη ιδεολογία είναι υπεύθυνες τόσο για το ξέσπασμα όσο και για την έκβαση του πολέμου. Η επιθυμία του μπαρμπα-Θανάση και της «τρίτης πλευράς» είναι να γλιτώσουν οι Έλληνες από τους δύο δαίμονες και «να [μείνουν] νοικοκυραίοι στο σπίτι [τους]» (σ. 273), δηλαδή να αποκοπεί η εξωτερική παρέμβαση και να λύσει η χώρα τις διαφορές της χωρίς αμερικανοβρετανική ή ρωσική επιρροή.

Αυτό που ενισχύει την ουδετερότητα του χαρακτήρα, είναι η ιδιότητά του. Ο παπα-Γιάνναρος ως μια θρησκευτική φιγούρα, συμβολίζει την ειρήνη, το λευκό ανάμεσα στο μαύρο και το κόκκινο. Ο Καζαντζάκης χρησιμοποιεί τον παπα-Γιάνναρο για να εκφράσει τη δική του απελπισία (Bien 1984, σ. 20). Τον βάζει σε δίλημμα, να συνομιλεί με τον Θεό για να μπορέσει να διαλέξει πλευρά. Ο ιερέας, επωμίζεται στους ώμους του το μέλλον του τόπου και εναποθέτει όλες του τις ελπίδες στον Θεό σκεπτόμενος ότι είναι η τελευταία λύση που θα μπορέσει να σώσει τον Κάστελο και κατ' επέκταση την Ελλάδα, από τη δίνη του εμφυλίου:

«Πού είν' απάνω στα χώματα της Ελλάδας τ' άχνάρια σου, Χριστέ μου, να τ' ακολουθήσω; Να, αυτό ήθελα να σε ρωτήσω· πού βρίσκεσαι, με ποιους βρίσκεσαι - με τους μαύρους; με τους κόκκινους;- να'ρθω μαζί σου»
(σ. 182).

Στην αναζήτησή του να ανακαλύψει ποια είναι η σωστή πλευρά στην οποία θα έπρεπε να παραδώσει το χωριό, ο παπα-Γιάνναρος αγανακτεί και εναντιώνεται ακόμα και με τον

Θεό. Ο παπάς «περιφρονεί το θεσμό που εκπροσωπεί» (Keeley 2015, σ. 510) για την ελευθερία του λαού από τα δεσμά της εμφύλιας σύγκρουσης. Κατηγορεί τον Θεό επειδή «[βράλθηκε] να [σπαράξει την Ελλάδα] με τα ίδια της τα νύχια» (σσ. 176-7), εννοώντας την ένοπλη σύρραξη μεταξύ ομοεθνών. Ο Θεός αποτελεί μια ακόμη ευκαιρία για τον Καζαντζάκη να αποδοκιμάσει κάθε τύπου επεμβάσεις που τροφοδοτούσαν τη διαμάχη και απέτρεπαν τη συμφιλίωση.

Είναι «τρεις οι δρόμοι που μπορούν [να οδηγήσουν] στη λύτρωση» (σ. 189) σύμφωνα με τον παπα-Γιάνναρο. Ο Θεός είναι ο πρώτος δρόμος αλλά «είναι κλειστός· τυφλοσόκακο» (σ. 189) δεν προβλέπεται σωτήριο φως ομόνοιας και ειρήνης από αυτόν. Η δεύτερη επιλογή είναι «οι αρχηγοί του λαού, οι κεφαλές» (σ. 189) αλλά είτε κοιτούν δεξιά, είτε αριστερά ο κοινός τους σκοπός είναι ο διχασμός. Οπότε «ο δεύτερος δρόμος, κι αυτός κλειστός» (σ. 190). Μέχρι στιγμής, οι δύο πρώτοι δρόμοι υπάρχουν αλλά είναι αδιέξοδοι, δεν οδηγούν στο επιθυμητό, στο αναγκαίο για την Ελλάδα. Όπως επισημαίνει ο Δημήτρης Τζιόβας (2015, σ. 521), ο τρίτος δρόμος για τον παπα-Γιάνναρο δεν υπάρχει, δεν έχει ανοίξει ακόμα αφού η αρχή του και το τέλος του είναι ο λαός. Αυτή η απαισιοδοξία του χαρακτήρα στην πραγματικότητα υπογραμμίζει την αναγκαιότητα της ύπαρξης της «τρίτης πλευράς», αυτής που δεν κυβερνάται από πολιτικές ιδεολογίες και δεν αφήνεται στο έλεος της τύχης, μοίρας, θεού ή οποιασδήποτε άλλης δύναμης. Ο Τζιόβας (2015, σ. 521) υποστηρίζει πως ο τρίτος δρόμος του πρωταγωνιστή δεν έχει κάποιο συγκεκριμένο προορισμό. Απεναντίας, ο Καζαντζάκης μας λέει ξεκάθαρα πως το τέλος του εμφυλίου θα επέλθει μόνο μέσα από την απαξίωση της εθνικιστικής και κομμουνιστικής ιδεολογίας και την ενότητα του λαού, δηλαδή μέσω της «τρίτης πλευράς».

Σύγκριση

Η ανάλυση που παρουσιάστηκε σε αυτό το κεφάλαιο έφερε στο φως πολλά κοινά αλλά και κάποιες διαφορές στον τρόπο που προσεγγίζουν την πολιτική ιδεολογία στα έργα τους οι δύο συγγραφείς. Αρχικά, παρατηρείται πως το σημαντικότερο στοιχείο που αναδεικνύουν ο Νίκος Καζαντζάκης και ο Manuel Chaves Nogales είναι το ότι δίνουν μεγάλη βαρύτητα στην προπαγάνδα που εξαπέλυε η κάθε μία από τις μαχόμενες πλευρές και κατ' επέκταση προβάλλουν μέσα από την πλοκή και τους χαρακτήρες, ότι υπήρξε ισχυρό όπλο που αναζωπύρωνε την ιδεολογική πόλωση. Πιο συγκεκριμένα, χαρακτήρες

όπως ο Λοχαγός στους *Αδερφοφάδες* και ο κος Tirón στην ιστορία *¡Viva la Muerte!* του *A Sangre y Fuego* βλέπουμε ότι ακολουθούν και εκτελούν εντολές καθ' όλη την εξέλιξη της πλοκής της κάθε ιστορίας. Οι δύο χαρακτήρες παρουσιάζονται σχεδόν ως πιόνια της εθνικιστικής παράταξης που μεθοδεύουν την εξάπλωση της ιδεολογικής προπαγάνδας έχοντας στόχο να φανατίσουν τους αποδέκτες, είτε αυτοί είναι ήδη μέλη αυτής της πλευράς έστω φαινομενικά όπως διαβάζουμε στους *Αδερφοφάδες*, είτε αυτοί είναι απλοί πολίτες, όπως παρουσιάζεται στο *A Sangre y Fuego*. Το κοινό στοιχείο μεταξύ των αποδεκτών των προπαγανδιστικών λόγων στις δύο ιστορίες είναι πως αν μη τι άλλο ανήκουν στην «τρίτη πλευρά».

Στην εξέλιξη ενός ιδεολογικού εμφυλίου πολέμου, η πόλωση χρησιμοποιείται από την ηγεσία της κάθε παράταξης ως μέσο προπαγανδιστικής καθοδήγησης της εχθρότητας ανάμεσα στα δύο εμπλεκόμενα μέρη. Στόχος της ιδεολογικής προπαγάνδας ήταν να δημιουργήσει ένταση και να αναδείξει «πραγματικές ή αντιληπτές διαφορές» (Kalyvas 2006, σ. 65) που μετέτρεψαν οι δύο παρατάξεις σε «πολωμένη πολιτική», η οποία εν συνεχεία τις εφάρμοσε ως λόγους διεξαγωγής του εμφυλίου. Όπως επισημαίνει ο Kalyvas (2006, σ. 64), η πόλωση σχετίζεται με τη «σφοδρότητα των διαφορών» ανάμεσα στις δύο παρατάξεις, ειδικότερα όταν τα μέλη των δύο ομάδων επικεντρώνονται σε αυτές ή κυριεύονται από «ισχυρές ανταγωνιστικές πεποιθήσεις και συναισθήματα» (Kalyvas 2006, σ. 64), κατά των αντιπάλων. Τουτέστιν, η έχθρα και η αντιπαλότητα που καλλιέργησε η προπαγάνδα και επέφερε η πόλωση οδήγησαν τις δύο πλευρές στην αναμεταξύ τους βίαιη σύγκρουση. Άρα, όπως υποστηρίζει και ο Kalyvas (2006), σε έναν ιδεολογικό εμφύλιο, η πόλωση έχει να κάνει επίσης με την ένταση της βίας που παράγεται και όχι μόνο με το γεγονός ότι παράγεται. Αυτό συμβαίνει διότι η πόλωση τρέφεται από υποκινούμενες πολιτικές διαφορές, άρα, όσο ισχυρότερο είναι το ιδεολογικό περιεχόμενο της προπαγάνδας, τόσο πιο σφοδρή και η πόλωση ανάμεσα στις δύο πλευρές και κατά συνέπεια, τόσο και η ένταση της βίας που εξασκείται σε μαζικό επίπεδο. Η απέχθεια που εμφυτεύεται ακόμα και στο πιο απόκρυφο σημείο της συνείδησης αυτών των ανθρώπων είναι τόσο μεγάλη που «ακυρώνει ακόμα και αδελφικούς δεσμούς» (Kalyvas 2006, σ. 64), ιδέα στην οποία μας οδηγεί πολύ ξεκάθαρα απλά και μόνο ο τίτλος του βιβλίου του Καζαντζάκη. Με τον καιρό και την αυξανόμενη ένταση της ιδεολογικής προπαγάνδας, η απέχθεια γίνεται τυφλό μίσος και αυτό με τη σειρά του ωθεί τους ανθρώπους να διαπράττουν «φρικαλέα πράγματα κατά των γειτόνων τους» (Kalyvas 2006, σ. 64). Σε ατομικό επίπεδο, η πόλωση μετατρέπεται σε φανατισμό,

«μία ασυμβίβαστη και παθιασμένη αφοσίωση για κάποια συγκεκριμένη αιτία που ξεπερνά τις ανθρώπινες σχέσεις» (Kalyvas 2006, σσ. 64-5), και κάνει τους ανθρώπους πρόθυμους να σκοτώσουν και να σκοτωθούν. Ο ιδεολογικός φανατισμός της αριστεράς, μας υποδεικνύεται από άκρως αντίθετη προσέγγιση στα δύο έργα. Από τη μία, στον Καζαντζάκη είδαμε τον χαρακτήρα του Λουκά, τον «φανατικό» ιδεολόγο που επιχειρεί να πολώσει τα ήδη μαχόμενα μέλη της αριστερής πλευράς έτσι ώστε να καταφέρει να διατηρήσει το τυφλό μίσος και την τυφλή υποταγή. Από την άλλη, ο Chaves Nogales στην ιστορία *Ya lo lejos, una luccecita* μας επισημαίνει το αποτέλεσμα αυτής της πράξης, δηλαδή τον «φανατισμένο» Pedro που τυφλώθηκε από την προπαγάνδα ή για να είμαστε και πιο πιστοί στο κείμενο, από το αλληγορικό φως της ιδεολογίας. Οι δύο συγγραφείς μπορεί όντως να επέλεξαν δύο αντίθετα αφηγηματικά μονοπάτια για να εξελίσσουν την ιδέα του ιδεολογικού φανατισμού αλλά χωρίς αμφιβολία είναι το ίδιο αποτελεσματικά. Το μήνυμα που μεταδίδουν ο Καζαντζάκης και ο Chaves στον αναγνώστη είναι κοινό· ο πολιτικός φανατισμός είναι κατακριτέος διότι οδηγεί στην πόλωση και πολύ συχνά οι επιπτώσεις του είναι μη αναστρέψιμες, ακόμα και θανάσιμες όπως είδαμε στην περίπτωση του Pedro.

Όσον αφορά την παρουσίαση της αριστερής πλευράς είδαμε πως και στα δύο βιβλία οι συγγραφείς προβάλλουν μία παράταξη με έντονες εσωτερικές διαφορές λόγω των διαφορετικών αντιλήψεων που εκπροσωπούν οι χαρακτήρες που την απαρτίζουν. Πιο συγκεκριμένα, στους *Αδερφοφάδες* απεικονίζεται η εσωτερική πόλωση ανάμεσα στον Καπετάν-Δράκο και τον Λουκά οι οποίοι αντιπροσωπεύουν την πραγματική ρήξη της ηγεσίας της αριστεράς μεταξύ του Ζαχαριάδη και του Βαφειάδη. Ο Καζαντζάκης αγγίζει αυτό το θέμα εστιάζοντας σε συγκεκριμένα γεγονότα στην αφήγησή του, ενώ ο Chaves παρουσιάζει μία πιο αόριστη εσωτερική διάσπαση σε μία σκηνή της ιστορίας *Los Guerreros Marroquíes*. Ωστόσο, οι δύο προσεγγίσεις έχουν ένα ερμηνευτικό κοινό· καθιστούν τραγελαφικό και ανούσιο τον αγώνα της αριστεράς για εξουσία υπογραμμίζοντας πως ακόμα και αν την αποκτήσει οι εσωτερικές διαμάχες θα την ωθήσουν σε πολιτική κατάρρευση.

Η πόλωση, όμως, δεν είναι αποκλειστικά ιδεολογική ως προς το εσωτερικό της διαμάχης όπως τονίζει ο Ραϋμόνδος Αλβανός· μεγάλο κομμάτι της εμφάνισής της οφείλεται στις εξωτερικές επεμβάσεις (Ιστορικοί Περίπατοι, 2019), άλλωστε «οι εμφύλιοι πόλεμοι που διεξάγονται για ιδεολογικές διαφορές αποτελούν ελκυστικές ευκαιρίες παρέμβασης για μεγάλες δυνάμεις» (Kim 2012, σ. 17). Η Ισπανία ήταν σαφώς πολωμένη μεταξύ δύο

ομάδων, της αριστεράς που ήταν εμπνευσμένη και βοηθημένη από τους Σοβιετικούς και της δεξιάς, η οποία ήταν εμπνευσμένη και υποστηριγμένη από τον Χίτλερ και τον Μουσολίνι. Οι μεν είχαν τον φόβο εξάπλωσης του «ιταλο-γερμανικού» φασισμού και οι δε του «σοβιετικού κομμουνισμού». Εξωτερική επέμβαση στην Ελλάδα άσκησαν τρεις από τις μεγάλες δυνάμεις που είναι «πρωταρχικοί υποκινητές στη διεθνή πολιτική παρέμβασης» (Kim 2012, σ. 18), ενώ στην Ισπανία μόνο μία. Η ελληνική αριστερά καθοδηγήθηκε από τη Ρωσία και είχε ως στόχο να ανατρέψει τους εθνικιστές/βασιλικούς και η δεξιά υποστηριζόμενη αρχικά από τη Βρετανία και στη συνέχεια από την Αμερική, είχε κύριο μέλημα να εξαλείψει την απειλή του κομμουνισμού. Ουσιαστικά, η ιδεολογική πόλωση που δημιουργήθηκε στις δύο χώρες εφαρμόστηκε μέσα από τις ίδιες ιδεολογίες αλλά επήλθε από διαφορετικά κράτη. Εκτός από την εξάπλωση της εκάστοτε ιδεολογίας, μεγάλο κίνητρο των εξωτερικών παρεμβάσεων υπήρξαν και τα ιδιοτελή συμφέροντα της κάθε χώρας που ενεπλάκη στη διαμάχη του εμφυλίου (Rogers και Thomas 2015, σ. 240). Στην περίπτωση της Ισπανίας, η εξωτερική παρέμβαση επέφερε δύο σημαντικές επιπτώσεις. Από τη μία, η εμπλοκή των ξένων δυνάμεων παρέτεινε και ενέτεινε τον εμφύλιο. Από την άλλη, είχε ως αποτέλεσμα να ξεπεραστούν ή ακόμα να ξεχαστούν τα ισπανικά ζητήματα που οδήγησαν στον πόλεμο και αντ' αυτού να δίνονται μάχες στο όνομα ευρύτερων πολιτικών ιδεολογιών (Rogers και Thomas 2015, σ. 240). Σύμφωνα με τον Kim (2012, σ. 17), μια μεγάλη δύναμη επεμβαίνει σε έναν εμφύλιο είτε για λόγους ανθρωπιστικούς, είτε στρατηγικούς. Στον ελληνικό εμφύλιο διακρίνεται πώς η εξωτερική παρέμβαση φαινομενικά είναι ανθρωπιστικής φύσεως αλλά ουσιαστικά αποκρύπτει στρατηγικό ενδιαφέρον. Για παράδειγμα, η «επιλεκτική» ανθρωπιστική βοήθεια που κατέφθανε στην Ελλάδα διανεμήθηκε αποκλειστικά και μόνο στις κυβερνητικές δυνάμεις και σε όσους βρίσκονταν ή κατατάσσονταν στο πλευρό των εθνικιστών (Ιστορικοί Περίπατοι, 2019). Αυτό έπαιξε μεγάλο ρόλο στη συμμετοχή των πολιτών στον εμφύλιο, πιο συγκεκριμένα, οι ελλείψεις και η κακουχία αποτέλεσαν σημαντικό κίνητρο για αυτούς που χρειάζονταν βοήθεια είτε για τους εαυτούς τους είτε για την οικογένειά τους με αναμενόμενο αποτέλεσμα να παραταχθούν με την πλευρά που τους την προσέφερε (Ιστορικοί Περίπατοι, 2019). Η εξωτερική παρέμβαση δεν παίρνει πρωταρχικό ρόλο στην αφήγηση των δύο βιβλίων ωστόσο διακρίνονται δύο διαφορετικοί τρόποι με τους οποίους παρουσιάζεται από τους συγγραφείς. Ο πρώτος τρόπος αφορά τη «στρατηγική» βοήθεια που παρείχαν οι ξένες χώρες στην Ελλάδα και την Ισπανία. Σε αυτό το κεφάλαιο διαπιστώθηκε πως στους *Αδερφοφάδες*, οι Αμερικανοί συμμετείχαν στον ελληνικό εμφύλιο τροφοδοτώντας τη δεξιά πλευρά με πολεμικό εξοπλισμό, ενώ όπως θα δούμε στο

επόμενο κεφάλαιο, στο *A Sangre y Fuego* γίνονται εναέριες επιθέσεις από γερμανικά και ιταλικά αεροπλάνα. Τα δύο βιβλία αποτυπώνουν στοιχεία του πολέμου που πηγάζουν από την πραγματικότητα. Στις δύο περιπτώσεις, η αριστερά έλαβε ελάχιστη εξοπλιστική βοήθεια από τη Ρωσία ή κάποια άλλη κομμουνιστική χώρα, καθώς η υποστήριξη των χωρών στο πλευρό της εθνικιστικής πλευράς ήταν μακράν σημαντικότερη. Η «στρατηγική» που κρυβόταν πίσω από τον πολεμικό ανεφοδιασμό, σε όποιον βαθμό και σε όποια πλευρά και αν προσφέρθηκε είχε επεκτατικά κίνητρα. Για να επιτευχθεί ο στόχος αυτός χρησιμοποιήθηκε η ιδεολογία. Όσον αφορά τον εμφύλιο, αυτή ήταν μία από τις βασικές κριτικές που συμπεριέλαβαν οι δύο συγγραφείς στα βιβλία τους. Για τον Νίκο Καζαντζάκη και τον Manuel Chaves Nogales, οι πολιτικές ιδεολογίες ολοκληρωτισμού ήταν το ξενόφερτο φυτίλι που αν όχι προξένησε, σίγουρα αναζωπύρωσε την πύρινη λαίλαπα του εμφυλίου. Ο δεύτερος τρόπος αποτύπωσης της εξωτερικής παρέμβασης είναι περισσότερο συμβολικός και σχετίζεται με την επικριτική άποψη των Καζαντζάκη και Chaves σε σχέση με την εισβολή ξενόφερτων ιδεολογιών που κατέλαβαν την εσωτερική διαμάχη. Όπως είδαμε και στην παραπάνω ανάλυση, στους διαλόγους των χαρακτήρων χρησιμοποιούνται επίθετα του είδους «μπολσεβίκοι» και «φασίστες» που σε πρώτο πλάνο οριοθετούν την πολιτική ιδεολογία που κατακρίνουν οι συγγραφείς και έπειτα εστιάζουν στην προέλευση της κάθε μίας. Αυτή η εξήγηση αποτυπώνεται πιστά στο *A Sangre y Fuego* διότι οι δύο ιδεολογίες προέρχονταν όντως από τις χώρες οι οποίες πραγματοποιούσαν τις παρεμβάσεις. Απεναντίας, στους *Αδερφοφάδες* ενώ εμφανίζονται οι ίδιοι χαρακτηρισμοί, οι εξωτερικές επεμβάσεις γίνονταν από χώρες που ενώ ήταν κυβερνήσεις εθνικιστικού χαρακτήρα, η πολιτική ιδεολογία που τις εκπροσωπούσε δεν αναλογούσε στον φασισμό. Παρόλα αυτά, στην Ελλάδα ο όρος φασισμός ήταν κατάλοιπο του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και της Γερμανικής Κατοχής που λόγω της σφοδρότητάς τους παρέμεινε ταυτόσημη αναφορά στον δεξιό ολοκληρωτισμό, ακόμα και αν στην πραγματικότητα η ιδεολογία που εκπροσωπούσε τη δεξιά πλευρά της διαμάχης δεν ήταν ο «φασισμός».

Η ανάλυση των δύο πλευρών όπως μας τις παρουσιάζουν ο Chaves Nogales και ο Καζαντζάκης αποδεικνύει έμπρακτα πως οι πολιτικές/ιδεολογικές ταυτότητες ποικίλουν. Πιο συγκεκριμένα, μας καθιστούν προφανές το ότι η συμμετοχή στον εμφύλιο δεν σηματοδοτούσε απαραίτητα τη συνειδητή υποστήριξη της ανάλογης πλευράς. Απεναντίας, ο βαθμός στον οποίο κάποιος από τις δύο παρατάξεις κατανοούσε και τηρούσε την πολιτική ιδεολογία που την εκπροσωπούσε κυμαίνεται σε ένα σχετικά ευρύ

φάσμα. Όπως διαβάσαμε παραπάνω, ο Στάθης Καλύβας κάνει αναφορά στην «ευκαιριακή ταύτιση» του πληθυσμού που ανήκε στην «τρίτη πλευρά» με κάποια από τις δύο πολιτικά εμπλεκόμενες πλευρές που συνήθως οφειλόταν στο ποια από αυτές είχε τη μεγαλύτερη επιρροή στην εκάστοτε περιοχή. Όπως υποστηρίζει, η εξουσία και η πίεση έφεραν «εναλλαγές, μετατοπίσεις, μετακινήσεις» ανθρώπων μεταξύ των δύο στρατοπέδων και ως αποτέλεσμα, «μέσα από τη διαδικασία αυτήν κάποιοι αποκτούσαν πολιτική συνείδηση», η οποία ενδελεχώς δημιουργήσε «πολιτικές ταυτότητες με διάρκεια στον χρόνο» (Εξιστορείν και Ιστορείν, 2012). Δηλαδή, εδώ παρατηρούμε ολοφάνερα ότι πολλοί από τους συμμετέχοντες στον εμφύλιο, ενδεχομένως το μεγαλύτερο κομμάτι της «τρίτης πλευράς», δεν ξεκίνησαν με καθορισμένη πολιτική ιδεολογία, αντιθέτως η προσχώρησή τους σε μία από τις δύο πολιτικές παρατάξεις ήταν κάτι που προέκυψε στην πορεία.

Η «τρίτη πλευρά», όπως μας εξηγεί η ανάλυση, δεν κατονομάζεται στα δύο βιβλία αλλά η παρουσία της θα λέγαμε πως είναι παραπάνω από αισθητή. Λογοτεχνικά χρησιμοποιούν τρεις αφηγηματικές τεχνικές για να αναδείξουν την «τρίτη πλευρά» ο Έλληνας και ο Ισπανός συγγραφέας, η πρώτη βασίζεται στο συγκεκριμένο, η δεύτερη αφορά τη χρήση του στοχευμένου συμβολισμού και η τρίτη την αυτοπροβολή. Ο πρώτος τρόπος διαμέσου του οποίου δίνεται χώρος στην «τρίτη πλευρά» στις σελίδες του *A Sangre y Fuego* και των *Αδερφοφάδων* υφίσταται στην απεικόνιση και την κριτική που ασκούν οι συγγραφείς στις αντικρουόμενες ιδεολογίες των δύο πλευρών. Ουσιαστικά, παρακινούν τους αναγνώστες να δουν την ωμή πραγματικότητα της ιδεολογικής πόλωσης και να κατανοήσουν πως η λύση στο πρόβλημα του εμφυλίου δεν βρίσκεται στην υποταγή σε μία από τις δύο πλευρές. Απεναντίας, αυτό που μας επισημαίνουν είναι πως υπάρχει τρίτος δρόμος για να βγει η χώρα τους από το εμφυλιακό αδιέξοδο, αντικρούοντας τα ολοκληρωτικά καθεστώτα που προσπαθούν να επιβληθούν. Ο δεύτερος και πιο άμεσος τρόπος φωλιάζει στη δημιουργία χαρακτήρων-συμβόλων που αντιστοιχούν στην «τρίτη πλευρά». Αναλυτικά, στο *A Sangre y Fuego*, όπως είδαμε και νωρίτερα, υπάρχουν δύο χαρακτήρες που αντιπροσωπεύουν την «τρίτη πλευρά» καθώς στους *Αδερφοφάδες* μόνο ένας. Αυτό οφείλεται κυρίως στη δομή των δύο έργων αφού το ελληνικό κείμενο είναι μυθιστόρημα ενώ το ισπανικό είναι μία συλλογή από διηγήματα. Χαρακτήρες όπως ο Rafael και ο παπα-Γιάνναρος συμβολίζουν την ατομική ελευθερία των ανθρώπων που ήταν ενάντια στη διεξαγωγή του εμφυλίου, εκείνων που είτε αποποιήθηκαν κάποια πλευρά όπως ο Rafael, είτε τις κατέκριναν όπως ο Γιάνναρος.

Παρόλα αυτά, η σημαντικότερη αφηγηματική τεχνική που χρησιμοποιούν οι δύο συγγραφείς είναι η αυτοπροβολή. Ο Daniel του διηγήματος *Consejo Obrero* είναι το alter ego του Chaves και ο παπα-Γιάνναρος των *Αδερφοφάδων* του Καζαντζάκη. Ο στοχευμένος συμβολισμός, λοιπόν, ειδικότερα στο παράδειγμα του μυθοπλαστικού Daniel και του εμπνευστή του Chaves, γίνεται ορατή η στοχοποίηση της «τρίτης πλευράς». Μέσα από την τέχνη τους, ο Καζαντζάκης και ο Chaves θέλησαν να υπογραμμίσουν πώς τόσο οι εθνικιστές όσο και οι κουμμουνιστές έβλεπαν τους ανθρώπους της «τρίτης πλευράς» ως εύκολη λεία στον αγώνα τους για κυριαρχία. Η θεωρία του René Girard για τον «αποδιοπομπαίο τράγο» αποτυπώνει με σαφή τρόπο την αντιμετώπιση προς την «τρίτη πλευρά» από τις δύο γνωστές πλευρές της διαμάχης. Η θεωρία του Girard επικαλείται πως προκειμένου να αποφευχθεί η βίαιη σύγκρουση μεταξύ δύο αντιπάλων που προσδοκούν να αποκτήσουν το ίδιο αντικείμενο, εστιάζουν την προσοχή τους από κοινού σε ένα τρίτο μέρος, ή αλλιώς τον «αποδιοπομπαίο τράγο» με τον οποίο αντικαθιστούν αυτό που επιθυμούν. Με μία πρώτη ματιά, η θεωρία του Girard μπορεί να εφαρμοστεί πολύ εύκολα στο πλαίσιο των δύο εμφυλίων που εξετάζονται εδώ. Βάσει αυτών των δεδομένων, η κομμουνιστική και η εθνικιστική παράταξη αποτελούν τα δύο αντίπαλα μέρη, εν συνεχεία, το αντικείμενο που επιθυμούν να αποκτήσουν είναι η εξουσία της χώρας και ο «αποδιοπομπαίος τράγος» είναι η «τρίτη πλευρά». Σύμφωνα με τον Girard, ο «αποδιοπομπαίος τράγος» επιλέγεται λόγω της ευάλωτης κατάστασης στην οποία βρίσκεται και επίσης λόγω ευκολίας στην πρόσβασή τους σε αυτόν. Ουσιαστικά, ο «αποδιοπομπαίος τράγος» ή η «τρίτη πλευρά» είναι το θύμα που θεωρείται πως υφίσταται στο περιθώριο και διαφοροποιείται από τη βία και τη σύγκρουση, σε αυτήν την περίπτωση, του εμφυλίου πολέμου. Στον Nathan Jun (2007, σ. 25) διαβάζουμε πως το βασικότερο κίνητρο σε σχέση με την επιλογή του «αποδιοπομπαίου τράγου» κρύβεται στην άποψη πως «κατά κάποιον τρόπο αξίζει τον εξιλαστήριο θάνατο». Κατ' επέκταση, αυτή η άποψη πρέπει να υιοθετείται από κοινού και από τις δύο πλευρές, αυτήν των δύο αντιπάλων που τώρα μοιράζονται έναν ενιαίο στόχο δίχως να έχουν γνώση της θυσίας που διαπράττουν και εκείνη του «αποδιοπομπαίου τράγου» που πρέπει να πιστέψει στην αναγκαιότητα της θυσίας του χωρίς όμως να γνωρίζει ότι ο ίδιος είναι ο «αποδιοπομπαίος τράγος» (Jun 2007, σ. 25). Εν μέρει, η συγκεκριμένη θεωρία είναι εφαρμοστέα στην εμφύλια διαμάχη που έλαβε χώρα στην Ισπανία και την Ελλάδα. Η «τρίτη πλευρά» όντως ήταν το «θύμα» ανάμεσα σε δύο «θύτες» που την στοχοποίησαν τόσο συνειδητά η ηγεσία των παρατάξεων, όσο και ασυνείδητα οι καθοδηγούμενοι ακόλουθοί τους. Η «αποδιοπομπαία τρίτη πλευρά»,

όπως είδαμε παραπάνω αποτελούσε εμπόδιο στον αγώνα των δύο άλλων για την κατάληψη της πολιτικής εξουσίας. Η μέθοδος με την οποία επιτυγχάνεται η θυσία της «τρίτης πλευράς» στον ισπανικό και ελληνικό εμφύλιο είναι η εκτυφλωτική ιδεολογική προπαγάνδα των δύο πλευρών και το μέσο που χρησιμοποιείται για να εφαρμοστεί είναι η βία. Πρακτικά, η θυσία των ανθρώπων της «τρίτης πλευράς» υλοποιούνταν είτε μέσω της υποταγής ή προσχώρησης σε ένα από τα δύο αντικρουόμενα μέρη, είτε μέσω του βασανισμού και του θανάτου. Θεωρητικά, όμως, ο «εξιλαστήριος θάνατος» του «αποδιοπομπαίου τράγου» συμβολίζει την εξάλειψη κάθε πιθανής μορφής αντίθεσης, αντίστασης ή αποδοκιμασίας των πολιτικών ιδεών που οδήγησαν στον εμφύλιο. Με άλλα λόγια, η θυσία της «τρίτης πλευράς» αντικατοπτρίζει τη θυσία της προσωπικής ελευθερίας αυτών που την εκπροσωπούσαν. Οι δύο δημιουργοί, εκπρόσωποι της «τρίτης πλευράς», έπλασαν συμβολικούς χαρακτήρες, ενδεχομένως εμπνευσμένους από πραγματικά πρόσωπα και μη, που αποπνέουν τις ίδιες πεποιθήσεις, τους ίδιους προβληματισμούς και την ίδια ελπίδα για λύτρωση από το αβυσσαλέο μίσος που σκέπασε τις δύο χώρες.

3.2 Η αναπαράσταση της βίας

Στα δύο έργα αναπαριστώνται κυρίως δύο μορφές βίας οι οποίες διαχωρίζονται από τους αποδέκτες τους. Ο διαχωρισμός έγκειται στη βία που δέχονται οι δύο μαχόμενες πλευρές και σε αυτήν που δέχεται η «τρίτη πλευρά». Αυτό το κεφάλαιο παρουσιάζει τον τρόπο που απεικονίζουν τη βία ο Manuel Chaves Nogales και ο Νίκος Καζαντζάκης δίνοντας έμφαση στον ρόλο της κατά τους δύο εμφύλιους και την επίδρασή της στην ύπαρξη της «τρίτης πλευράς».

Η βία των αντιπάλων

Manuel Chaves Nogales, *A Sangre y Fuego*

Η Remedios Fariñas Tornero (2017, σ. 112) συνιστά πως μέσα από το βιβλίο του ο Chaves «παρουσιάζει ξεκάθαρα τη θέση του» σχετικά με τις δύο μαχόμενες πλευρές, δηλαδή δηλώνει πως «η βαρβαρότητα δεν είναι κληρονομιά ούτε της μίας ούτε της άλλης πλευράς όπως επίσης και ότι ο πατριωτισμός δεν ανήκει σε καμία από τις δύο».

Καθώς παρατηρεί ο Sánchez Zapatero (2015, σ. 79), «τα διηγήματα που απαρτίζουν το έργο περιγράφουν πράξεις βίας που διαπράττονται από εκπροσώπους και των δύο πλευρών» και σύμφωνα με την Fariñas Tornero (2017, σ. 109) για τον Chaves «οι δύο πλευρές πράττουν τα ίδια εγκλήματα». Το διήγημα *La Gesta de los Caballistas* (*Η Πράξη των Καβαλάρηδων*) είναι ένα από τα πιο σημαντικά παραδείγματα βίας σε ολόκληρη τη συλλογή. Η ιστορία λαμβάνει χώρα στην Ανδαλουσία, όπου ένας Μαρκήσιος οργανώνει μια ομάδα ανδρών, ονόματι Καβαλάρηδες. Σκοπός τους είναι να κυνηγήσουν τους «κόκκινους» στα γύρω χωριά της περιοχής. Η πρώτη πράξη βίας που μας περιγράφει ο Chaves πραγματοποιείται από τους Καβαλάρηδες που ανήκουν στη δεξιά πλευρά της διαμάχης. Εδώ, η βία αναπαριστάται μέσα από τον τραυματισμό ενός τσιγγάνου που παίρνουν αιχμάλωτο οι Καβαλάρηδες και το ταπεινωτικό βασανιστήριο που του επιφύλασσε ο αρχηγός τους, ο Μαρκήσιος. Πέρα από τις λεπτομερείς περιγραφές του συγγραφέα, αυτό που πραγματικά επιτυγχάνει στο παρακάτω απόσπασμα είναι να φέρει τον φόβο σε πρώτο πλάνο και εν συνεχεία να μεταπείσει τον αναγνώστη πως παρόμοιες μορφές βίας προκαλούσαν τρόμο και συνεπώς επηρέαζαν την εξέλιξη της διαμάχης. Η συμμορία των Καβαλάρηδων απαρτίζεται από ισχυρούς άνδρες που θέλουν να επιβληθούν μέσω της βίας σε έναν αδύναμο και μικροκαμωμένο άντρα για να

αποδείξουν πως έχουν όλη τη δύναμη στα χέρια τους, όπως δηλαδή έπραττε σε γενικές γραμμές η εθνικιστική πλευρά:

«Ήταν ένας μικρός άντρας σαν ένα τσιμπούρι που βυθιζόταν και ούρλιαζε ανάμεσα σε πυκνούς θάμνους. Ο José Antonio και ο Juan Manuel προχώρησαν. Η βολή του Καβαλάρη βρήκε την πλάτη και τον λαιμό του και από το σχισμένο του δέρμα πετάχτηκαν μερικές σταγόνες αίματος.

-Τον είδα όταν μας κόντευε, κρυμμένος ανάμεσα στους θάμνους, - εξήγησε ο Καβαλάρης - τον σταμάτησα, και καθώς έτρεξε, τον πυροβόλησα.

Ήταν ένας μαύρος και λεπτός τσιγγάνος σαν Αβησσυνός του οποίου οι κόρες των ματιών του είχαν διασταλεί από τον πόνο και τον φόβο, προσηλωμένος εναλλάξ στους δύο απαγωγείς του, θέλοντας να μαντέψει ποιος από αυτούς θα έδινε τη χαριστική βολή. Τον έσυραν στον αναβολέα του Μαρκήσιου, ο οποίος έριξε μια σκληρή ματιά σε αυτόν τον έντρομο φτωχό και δεν καταδέχτηκε να του μιλήσει.

-Δέστε τον καλά, διέταξε. Θα τραγουδήσει σίγουρα στη Σεβίλλη.

Ένας από τους Καβαλάρηδες τον έδεσε στην ουρά του αλόγου του και το ιππικό συνέχισε το δικό του δρόμο κατά μήκος του σκονισμένου μονοπατιού προς τον οικισμό της La Concepción, όπου, σύμφωνα με τους έμπιστους πληροφοριοδότες, ήταν εκεί οι κόκκινοι εκείνο το βράδυ» (σσ. 52-3).

Η βία που εξαπέλυαν οι δεξιοί προερχόταν από την στρατιωτική δύναμη που ανέκτησε η παράταξη μέσα από το πραξικόπημα (Luengo Teixidor 1998, σ. 254). «Επομένως, είναι το ίδιο το καθεστώς που κατευθύνει, ενθαρρύνει και οργανώνει την πολιτική βία με στόχο την εξάλειψη, στο μέτρο του δυνατού, μιας πιθανής αντίθεσης στις ιδέες της «νέας Ισπανίας»» (Luengo Teixidor 1998, σ. 254). Ουσιαστικά, αυτή είναι η βασική διαφορά μεταξύ των δύο πλευρών, η έλλειψη οργάνωσης της αριστεράς που είχε ως κινητήρια δύναμη την παρόρμηση και την εκδίκηση. Σύμφωνα με την ανασκόπηση του Alía Miranda (2020, σ. 548) για το βιβλίο *Retaguardia roja. Violencia y revolución en la guerra civil española* του ιστορικού Fernando del Rey, διαβάζουμε ότι «η δημοκρατική βία ήταν έργο ανεξέλεγκτων, ακόμη και εγκληματιών, που προσπαθούσαν να την αιτιολογήσουν ή να την δικαιολογήσουν, ενώ η βία της εθνικιστικής πλευράς ήταν οργανωμένη και σχεδιασμένη από το ίδιο το κράτος και εκτελούνταν από τον στρατό». Στη συνέχεια, ο Fernando del Rey αποκαλεί αυτό το είδος αριστερής βίας «έν βρασμῷ

βία», μια βία «χωρίς διακρίσεις, χωρίς κανενός είδους οργάνωση και κυρίως αποτέλεσμα εκδίκησης εναντίον των αντιπάλων και των συμμάχων τους» (Alía Miranda 2020, σ. 548).

Η Gobbo (2010-2011, σσ. 59-60) υποστηρίζει πως «βρισκόμαστε αντιμέτωποι με ένα περίπλοκο έργο, το οποίο καταδικάζει τις φρικαλεότητες που διαπράχθηκαν και από τις δύο πλευρές κατά τη διάρκεια του πολέμου, χωρίς όμως να αποκρύπτεται η βία των γεγονότων». Αμέσως μετά την παρουσίαση της βίας της δεξιάς πλευράς ο Chaves κάνει λόγο για τις κτηνωδίες που διέπραξε η αριστερά. Αναπαριστά την «κόκκινη βία» βάζοντας τους αντάρτες να ακρωτηριάζουν όλα τα ζώα που δεν μπορούσαν να πάρουν μαζί τους υπογραμμίζοντας αν μη τι άλλο πως η βαναυσότητα δεν ήταν προνόμιο των φασιστών. Στο διήγημα *La Gesta de los Caballistas* παρατηρείται πως άνθρωποι και τέρατα έχουν γίνει ένα· φέρονται σαν πραγματικά ζώα σκοτώνοντας ο ένας τον άλλον με στόχο την κατάκτηση της κορυφής της εμφύλιας αλυσίδας. Μέσα από την ιστορία, ο Chaves αποτυπώνει την άποψη πως ο εμφύλιος στέρησε από τον άνθρωπο την ευαισθησία του (Gobbo 2010-2011, σ. 62). Επιδεικνύεται, λοιπόν, η μετάλλαξη του ανθρώπου σε ένα όν κάθε άλλο παρά ανθρώπινο:

«Οι Κόκκινοι είχαν φύγει από εκεί ώρες πριν. Στον στάβλο, μία αγελάδα πεσμένη στο έδαφος με τα μπροστινά της πόδια κομμένα σήκωσε το κεφάλι της προς τον ουρανό, μουγκανίζοντας θλιμμένα. Ο Χοσέ Αντόνιο, ο πρωτότοκος, πλησίασε το ζώο και εκείνο έστρεψε τα μεγάλα, τρυφερά και χαζά μάτια του προς αυτόν. Την είχαν σακατέψει. Φεύγοντας, οι κόκκινοι έκοψαν τα πόδια όλων των ζώων που δεν είχαν χρόνο ή τρόπο να πάρουν μαζί τους. Ο José Antonio, συγκλονισμένος από τα δεινά του καημένου θηρίου, έβγαλε από τη ζώνη του το μαχαίρι και, κρατώντας το ζώο από ένα από τα κέρατα, κατέβασε το κεφάλι του, βύθισε το σίδερο στον σβέρκο του και εκείνο σωριάστηκε κάτω μόνο με ένα χτύπημα.

-Για να μην υποφέρει, το καημένο.

Μια λάμψη οργής φώτισε τα μάτια του. Με το σίδερο ακόμα στη γροθιά του στράφηκε γεμάτος οργή εναντίον του τσιγγάνου που ήταν ακόμα δεμένος στην ουρά του άλογου» (σ. 54).

Το τέλος αυτής της περιγραφής αποδεικνύει περίτρανα πως η βία έχει ως μόνη φυσική εξέλιξη περισσότερη βία. Σχετικά, η Gobbo (2010-2011, σ. 36) αναφέρει πως «το θεμελιώδες ζήτημα στο οποίο βασίζεται αυτό το έργο είναι η ιδέα ότι η βία έχει μόνο

τραγικές συνέπειες». Επίσης, θεωρεί παράλογο το ότι ο πιο σκληρός χαρακτήρας της ιστορίας νιώθει συμπόνια για μία αγελάδα και όχι για έναν καημένο τσιγγάνο τον οποίο σκοτώνει για να ξεσπάσει την οργή του (Gobbo 2010-2011, σ. 107). Όπως γράφει και ο ίδιος ο συγγραφέας στο διήγημα *La Columna de Hiero* «είναι η φρίκη του πολέμου που προκαλεί αυτές τις αντιδράσεις» (σ. 121), πράγμα ξεκάθαρο στην αφήγησή του.

Ο Chaves επικεντρώθηκε στο θέμα της βίας και κατ' επέκταση του θανάτου στα έργα του. Η Febbrari (2011-2012, σ. 129) αναφέρει πως στο *A Sangre y Fuego* υπάρχουν «σκηνές ένοπλης βίας, θανάτου και καταστροφής». Αναφορικά, η Gobbo (2010-2011, σ. 36) προσθέτει ότι «ο θάνατος είναι ένας αόρατος χαρακτήρας που περιπλανιέται σε όλες τις αφηγήσεις» του βιβλίου. Το διήγημα *La Gesta de los Caballistas* είναι σίγουρα το πιο βίαιο της συλλογής. Εκτός από περιστασιακές σκηνές θηριώδους συμπεριφοράς, ο συγγραφέας γεμίζει τις σελίδες με αρκετές σκηνές στο πεδίο της μάχης που ξεχειλίζουν από αγριότητα. Η μεγαλύτερη μάχη του διηγήματος λαμβάνει χώρα σε ένα χωριό της επαρχιακής Ανδαλουσίας:

«Ο γερο-Μαρκήσιος και η ορδή του δεν ήξεραν πού ήταν. Κάθε παράθυρο ήταν ένα στόμα φωτιάς για τους Καβαλάρηδες. Οι κόκκινοι που ήταν συγκεντρωμένοι στο Manzanar, τους είχαν αφήσει να φτάσουν με άνεση και όταν τους είχαν στον κεντρικό δρόμο της πόλης, έκλεισαν όλες τις διόδους διαφυγής και άρχισαν οι σφαίρες να πέφτουν βροχή από όλα τα σπίτια. Μερικά άλογα τρόμαξαν, έπεσαν δύο ή τρεις αναβάτες δραματικά από τη σέλα, και η λαμπρή πομπή των Καβαλάρηδων περικύκλωσε τον αρχηγό τους, τον γερο-Μαρκήσιο, προκαλώντας μια τρομερή σύγχυση. Ελέγχοντας το άλογό του με σταθερό χέρι, ο Μαρκήσιος φώναζε:

-Απάνω τους! Ζήτω η Ισπανία!» (σ. 61).

Οι δύο γιοι του Μαρκήσιου απέσπασαν την προσοχή των «κόκκινων» και οι Καβαλάρηδες κατάφεραν να βρουν καταφύγιο πρώτα στις στοές της πλατείας και έπειτα στο δημαρχείο (σ. 62). Ο Chaves περιγράφει μία σκηνή «θανατηφόρας πυρράς» όπου άλογα ποδοπατούσαν αιμόφυρτους Καβαλάρηδες, «ψάχνοντας άσκοπα για μια έξοδο» (σ. 62). Η αποκορύφωση της χαστικής αυτής μάχης είναι η μάταιη προσπάθεια ενός Καβαλάρη να σώσει το άλογό του από τη βροχή πυροβολισμών των αντιπάλων. Τελικά, «έπεσε αγκαλιάζοντας τον λαιμό του αλόγου του, τους είχε σκοτώσει η ίδια σφαίρα» (σ. 62). Οι Καβαλάρηδες, καλυμμένοι από τα πυρά των αριστερών, κράτησαν ομήρους τις γυναίκες και τα παιδιά που κρύβονταν στο υπόγειο του δημαρχείου (σς. 62-3). «Υπήρξαν

τρία λεπτά τρομακτικής ησυχίας», που χρησίμευσαν στους «κόκκινους» «για να τους ανακοινώσουν επίσημα να παραδοθούν» (σ. 63). Ακολουθεί ένας διάλογος μεταξύ του Rafael, του γιου του Μαρκήσιου και του Julián του αρχηγού των αριστερών που στο παρελθόν υπήρξαν φίλοι και τώρα είναι εχθροί:

«- Γουρούνια τσιφλικάδες! Μπορείτε να παραδοθείτε τώρα αν δεν θέλετε να πεθάνετε όλοι σαν τους σκύλους. Πάνε πια οι τσιφλικάδες.

- Εσείς οι δειλοί θα παραδοθείτε πρώτοι. Δεν θα αργήσουν να φτάσουν οι ενισχύσεις από τα στρατεύματα της Σεβίλλης. Τρέξτε γρήγορα μακριά αν δεν θέλετε να σφαχτείτε.

- Σε δύο ώρες οι βομβιστές μας θα ανατινάζουν το δημαρχείο μαζί με όλους σας μέσα.

- Θα ανατιναχτούν με μας και οι γυναίκες και τα παιδιά που έχουμε αιχμαλωτίσει εδώ.

- Θα βάλουμε φωτιά στο κτίριο και όταν βγείτε για να ξεφύγετε από τις φλόγες, θα σας γεμίσουμε σφαίρες.

- Θα βάλουμε τις γυναίκες και τα παιδιά σας μπροστά σαν ασπίδα προστασίας.

Υπήρξε μια στιγμή τρομερής σιωπής. Οι δύο άνδρες φοβήθηκαν τα λόγια τους.

- Δεν θα το κάνεις αυτό, Ραφαέλ. Δεν έχεις καρδιά για να κάνεις μια τέτοια ατιμία -είπε μετά από λίγο ο δάσκαλος.

-Ούτε εσύ θα ανατινάζεις το δημαρχείο με δυναμίτη, Julián, είπε ο Rafael.

-Ειπώθηκαν όλα τότε;

-Όλα έχουν ειπωθεί» (σσ. 63-4).

Ο διάλογος εν μέσω μάχης μεταξύ των δύο χαρακτήρων απεικονίζει τη βιαιότητα του λόγου που χρησιμοποιούσαν οι αντίπαλοι. Ο διάλογος είναι γεμάτος απειλές και χυδαιότητες που περιγράφουν την ακρότητα της βιαιότητας της κάθε πλευράς. Αυτό που φαίνεται ξεκάθαρα μέσα από τον διάλογο αλλά και γενικά από το διήγημα είναι πως η ανθρώπινη ζωή ισούται με το τίποτα. Η Gobbo (2010-2011, σ. 98) υποστηρίζει πως «σε στιγμές μεγάλης δραματικής έντασης, ο Chaves καταφεύγει στη χρήση ορισμένων πινελιών, που είναι χαρακτηριστικές του μελοδράματος, όπως τον βασανισμό των παιδιών και των γυναικών». Όπως και να έχει, είτε μελοδραματικός είτε όχι, ο Chaves καταφέρνει να αγγίξει θέματα δίχως υπερβολή και με αρκετή σαφήνεια για να επιστήσει την προσοχή του αναγνώστη στο ότι η πλειοψηφία του πληθυσμού ήταν θύματα ή όπως το θέτει ο ίδιος, «μάρτυρες». Στο γενικό πλαίσιο του εμφυλίου αυτή η άδικη καταδίκη των «μαρτύρων» γυναικών αλλά και της μαρτυρικής «τρίτης πλευράς» οφειλόταν στην ιδεολογική καθοδήγηση και εφαρμοζόταν από τη βίαιη απειλή του όπλου. Στο παρακάτω απόσπασμα διακρίνεται η αδικία που διαπράττεται εις βάρος των γυναικών και των

παιδιών αφού οι ζωές τους μοιάζουν ασήμαντες μπροστά στις αποφάσεις των αντρών, ανεξαρτήτως πλευράς, διότι στην προκειμένη περίπτωση οι τραγικές συνέπειες προέρχονται από πράξεις και των δύο στρατοπέδων:

«-Είναι μέσα γυναίκες και παιδιά, φώναζε ο Julián.

-Ούτε και η μητέρα μου να ήταν εκεί μέσα. Εμπρός, άντρες!

...

- Και οι γυναίκες και τα παιδιά;

-Θα είναι ασφαλείς όταν δουν ότι έχουμε φύγει και αν δεν βγουν έξω εγκαίρως, τι σημασία έχει; Νομίζεις οι άντρες τους θα μας αφήσουν να φτάσουμε ζωντανοί στην άλλη άκρη της πλατείας;

-Καθήκον μας είναι να τις προστατέψουμε και να τις σώσουμε αν μπορούμε, επέμεινε ο Ραφαέλ.

-Θα πάω εγώ, είπε ο Lunanco, κλείνοντας το μάτι στον Juan Manuel.

Και, σπεύδοντας κάτω στο υπόγειο, απείλησε τις γυναίκες με μια χειρονομία για να τις προκαλέσει να του αντιμιλήσουν, κλείδωσε την πόρτα και τις άφησε κλειδαμπαρωμένες και επέστρεψε στους συμπολεμιστές του.

- Αυτό ήταν. Πάμε τώρα να μας σκοτώσουν αυτοί οι λεχρίτες» (σσ. 65-6).

Οι Καβαλάρηδες σώθηκαν από τις δυνάμεις του στρατηγού Queipo de Llano μέσα από ακόμη μία αιματηρή μάχη «σώμα με σώμα» (σ. 67). Στο τέλος της περιγραφής, ορμώμενος από τη φρίκη που τόσο ζοφερά προσπαθούσε να απεικονίσει, ο συγγραφέας μάς παραθέτει τη δική του άποψη σε σχέση με το πεδίο της μάχης:

«Η μάχη πήρε σε εκείνο το σημείο εκείνο τον ρυθμό του ιλίγγου που καθιστά αδύνατο στο μαχητή να καταλάβει το τι συμβαίνει γύρω του. Οι μάχες δεν βλέπονται. Περιγράφονται μετά χάρη στη φαντασία και διακρίνονται από το αποτέλεσμα τους. Πολεμάς τυφλά, υπακούοντας σε μια βιολογική ώθηση που οδηγεί τους άνδρες να σκοτώσουν και ένα παραλήρημα του μυαλού που τους σέρνει στον θάνατο. Στη μέση της μάχης, δεν υπάρχουν δειλοί ούτε γενναίοι. Κερδίζουν, μια φορά τυχαία, εκείνοι που ξέρουν πώς να κάνουν την καλύτερη χρήση της ζωτικής τους ενέργειας, εκείνοι που είναι καλύτερα οπλισμένοι για τον αγώνα, εκείνοι που έχουν κάνει τον πόλεμο μια καθημερινή συνήθεια και έναν τρόπο ζωής» (σ. 67).

Ο Luengo Teixidor (1998, σ. 252) τονίζει πως «η βία ξεπερνούσε το πεδίο της μάχης» στον ισπανικό εμφύλιο. Πολύ συχνά η βία είναι λεκτική και δεν έχει σκοπό την φυσική εξουδετέρωση του αντιπάλου αλλά αποσκοπεί στο να κάμψει τα ψυχολογικά του αποθέματα. Πέρα από τις σκηνές βίας που απεικονίζει ο Chaves, χρησιμοποιεί και συγκεκριμένη γλώσσα η οποία κατακλύζεται από προσβολές, απειλές και χυδαιότητες για να αποδώσουν τη βαρβαρότητα των δύο πλευρών (Febbrari 2011-2012, σ. 133). Στο *A Sangre y Fuego* «χρησιμοποιούνται επανειλημμένα λέξεις και εκφράσεις όπως "εκδίκηση", "άγρια αντίποινα", "φοβερό μάθημα", "μίσος", "σφοδρή αγριότητα", "σφαγή", "εγκληματική βαρβαρότητα", "τρόμος" ή "προσβολές" για να καταγγείλουν τι συνέβη και στα δύο μέρη» (Sánchez Zapatero 2015, σ. 79).

Η λεκτική βία αντλείται στο σύνολό της από τους διαλόγους των χαρακτήρων που ενσαρκώνουν φρικτές φιγούρες πολέμου. Στο διήγημα, *El Tesoro de Briesca* (*Ο Θησαυρός της Briesca*) υπογραμμίζεται ότι η βάνουση συμπεριφορά δεν προοριζόταν μόνο για το αντίπαλο στρατόπεδο αλλά υπήρξε έντονη και εντός του συμμαχικού στρατοπέδου (Gobbo 2010-2011, σ. 49). Η μη-εκπαιδευμένη πλειοψηφία της αριστεράς συνήθιζε να υποχωρεί χαμένη και έντρομη από το πεδίο της μάχης (Gobbo 2010-2011, σ. 49). Στη συγκεκριμένη σκηνή, ένας διοικητής της αριστεράς σε συνομιλία του με τον πρωταγωνιστή χρησιμοποιεί άσχημους χαρακτηρισμούς για να περιγράψει τους στρατιώτες του επειδή ξεκίνησαν να υποχωρούν από τη μάχη πριν τον στρατό των εθνικιστών:

«- Να κερδίσουμε; Με αυτούς τους αχρείους; Ποτέ! Δεν θα κερδίσουμε ποτέ.

Ο Arnal τον αγριοκοίταζε:

- Αυτό που αποκαλείς αχρείο είναι ο λαός. Το ξέρεις;

- Είναι αχρείοι, καθάρματα! Ένα κοπάδι πρόβατα! Να φύγουν! Τρέχοντας! Πήγαινε κι εσύ, είσαι της σειράς τους! Εγώ είμαι στρατιωτικός. Στρατιωτικός! Και θα διδάξω σε εσένα και εκείνους τους δειλούς και τους φασίστες, σε όλους, πώς μπορείς να πεθάνεις με ευπρέπεια.

Ο λαός! Ανοησίες! Τι ντροπή!» (σ. 158).

Το απόσπασμα αυτό αποδεικνύει πως δεν είναι εφικτό να τεθούν όρια σε βίαιες συμπεριφορές. Με άλλα λόγια, ο τρόπος που αντιμετωπίζει ο διοικητής τους στρατιώτες του μαρτυρά πόσο βαθιά έχει εισχωρήσει μέσα του η έχθρα και κατ' επέκταση, η βία. Άρα είναι αδύνατον για αυτόν να αποποιηθεί τη ζωώδη λειτουργία που του έχει επιβάλει η διαμάχη. Ο Chaves πραγματεύεται πως ένας άνθρωπος που κυριεύεται από μία ιδέα,

χάνει τον αυτοέλεγχο στην προσπάθειά του να καταφέρει να επικρατήσει. Η μέθοδος της επίτευξης αυτού του στόχου στο πλαίσιο του εμφυλίου ήταν: «ο σκοπός αγιάζει τα μέσα», δηλαδή κάθε τύπου βία ήταν αποδεκτή αρκεί να φτάσει η οποιαδήποτε πλευρά τον πολυπόθητο στόχο, τη νίκη.

Αυτό που πραγματικά προβάλλει ο συγγραφέας μέσα από τη χρήση της λεκτικής βίας είναι η έλλειψη επικοινωνίας που υπήρχε μεταξύ των Ισπανών κατά τη διάρκεια του εμφυλίου παρακινώντας έτσι τον αναγνώστη να εξοικειωθεί με την ιδέα ότι η λύση βρίσκεται στα λόγια δηλαδή τη δημοκρατία και όχι στα όπλα δηλαδή την ιδεολογία· διότι για τον Chaves, τόσο ο κομμουνισμός όσο και ο φασισμός ήταν επικίνδυνα, ολοκληρωτικά καθεστώτα (Fariñas Tornero 2017, σ. 112).

Νίκος Καζαντζάκης, *Οι Αδερφοφάδες*

Οι Αδερφοφάδες εστιάζουν στον εμφύλιο, έναν πόλεμο «κατά τη διάρκεια του οποίου οι δύο πλευρές συναγωνίζονταν στη διάπραξη κτηνωδιών» (Keeley 2015, σ. 510). Καμία από τις δύο παρατάξεις δεν χρειαζόταν κάποια συγκεκριμένη αιτία για να διαπράξει βαρβαρότητες· για τους δεξιούς έφτανε να είσαι αριστερός και για τους αριστερούς να είσαι δεξιός. Όσο απλό και κυνικό κι αν ακούγεται αυτό, δυστυχώς αντιπροσωπεύει την ωμή πραγματικότητα. Οι δύο πλευρές, εντός και εκτός πεδίου μάχης, επιτίθεντο η μία στην άλλη γιατί απλά δεν φορούσαν τον ίδιο σκούφο, αν χρησιμοποιήσουμε την αναλογία του Καζαντζάκη. «Το ζήτημα της βίας αποτελεί το κατεξοχήν πεδίο πολιτικής εκμετάλλευσης τόσο κατά τη διάρκεια όσο και μετά τη λήξη των εμφυλίων πολέμων» (Ταγκαλάκης 2017, σ. 20). «Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί, πως ένα ποσοστό της εκατέρωθεν ασκούμενης βίας αν και εντασσόταν στην πολιτική διαμάχη μεταξύ Δεξιάς και Αριστεράς σχετιζόταν με την επίλυση προσωπικών διαφορών» (Καλόγηρος 2017, σ. 56) ή απλούστερα αντίποινα.

Μεγάλο κομμάτι της αγριότητας που εμφανίζεται στο βιβλίο οφείλεται στην επιθυμία για κυριαρχία της μίας ή της άλλης ένοπλης πλευράς. Παρατηρούμε ότι στον Κάστελο τότε επικρατούν οι εθνικιστές στον κάμπο και τότε οι αντάρτες στο βουνό. Αυτή η εναλλαγή που διαμορφώνεται με κάθε περιγραφή μάχης ενισχύει τη γενική άποψη του Καζαντζάκη πως οι Καστελιανοί όπως και οι υπόλοιποι Έλληνες αλληλοσκοτώνονται χωρίς λόγο και αιτία. Επιπλέον, μέσα από τον τρόπο που αναπαριστά τη βία ο συγγραφέας καταφέρνει να περάσει στον αναγνώστη πως στον εμφύλιο δεν υπήρχαν καλοί και κακοί, υπήρχαν

μόνο κακοί που ενάλλασσαν τον ρόλο του θύτη και οι πολλοί αθώοι που έπαιρναν τον ρόλο του θύματος σε μία περίοδο ανούσιου και άδικου παραλογισμού. Ο Λεωνίδας μέσω της μαρτυρίας του που καταλαμβάνει μεγάλο μέρος του βιβλίου περιγράφει από την οπτική ενός στρατιώτη του Εθνικού Στρατού τη φρικτή αίσθηση του να μάχεσαι όχι για να ζήσεις αλλά για να μη σκοτωθείς:

«Πόλεμος ακόμα, πόλεμος...Γλύκανε λίγο ο καιρός, κι αντί να γλυκάνει κι εμάς η καρδιά μας, αγρίεψε' κατέβηκαν οι αντάρτες, ανεβήκαμε εμείς, πιαστήκαμε στη μέση της βουνοπλαγιάς, στην αρχή με τα τουφέκια, ύστερα με τις ξιφολόγχες, ύστερα στήθος με στήθος. Δεν υπάρχει πράμα πιο ανατριχιαστικό παρά να νιώθεις το κορμί ενός ανθρώπου, που θέλει να σε σκοτώσει, κολλημένο απάνω σου, την ανάσα του, τους αφρούς και τα σάλια που βγαίνουν από το στόμα του, τον τρόπο του να σμίγει με τον τρόπο σου, κι η φριχτή λύσσα να τον σκοτώσεις, όχι γιατί τον μισείς παρά για να προλάβεις μη σε σκοτώσει αυτός...» (σ. 135).

Ο Καζαντζάκης με αυτό το απόσπασμα υπογραμμίζει εν τέλει πως δεν υπάρχει διαφορά μεταξύ ανταρτών και στρατιωτών, αριστερών και δεξιών στο πεδίο της μάχης, είναι όλοι τερατώδεις υπάρξεις που διαπράττουν το ίδιο βάνανυσα εγκλήματα. Η πάλη σώμα με σώμα είναι το τελευταίο στάδιο της μάχης, εκεί κρίνεται ποιος θα επικρατήσει:

«Είχα πιαστεί μ' ένα αμούστακο ξανθό παλικαράκι, ζυπόλυτο, με τουσλούκια μονάχα, σαν τους αρχαίους Αχαιούς. Μου είχε καρφώσει τα δόντια του στο σβέρκο, μα δεν ένιωθα τη στιγμή εκείνη πόνο, είχα σκύψει και τον είχα αρπάζει κι εγώ από τη μέση και μάχουμουν να τον ρίξω κάτω. Άχνα δε βγάξαμε· ακούγαμε μονάχα τις λαχανιασμένες μας αναπνοές και τα κόκαλα μας που έτριζαν. Πόση ώρα παλεύαμε; θυμούμαι μονάχα πως τα γόνατά μου λύγιζαν πια, εξαντλημένα· το ξανθό παλικαράκι με ακινητούσε με το ένα χέρι και με το άλλο σήκωνε το κοντομάχαιρό του· κι άξαφνα έσυρε σπαραχτικιά κραυγή και κυλίστηκε χάμω, στα πόδια μου· ένα μαχαίρι είχε αστράψει πίσω του και τον είχε καρφώσει· κάποιος φίλος θα χίμηξε, ο Στρατής; ο Βάσος; ο Πάνος δεν μπόρεσα να ξεχωρίσω' άκουσα μονάχα φωνή: «Κουράγιο, Λεωνίδα!» κι είδα το μαχαίρι ν' αστράφτει· είχα κι εγώ σωριαστεί κάτω κι έτρεχαν τα αίματα από το σβέρκο μου και πονούσα» (σς. 135-6).

Είναι αμέτρητες οι διαστάσεις του εμφυλίου, ειδικότερα όταν αναφερόμαστε στις αναμετρήσεις μεταξύ των δύο πλευρών. Είναι πολύ ενδιαφέρουσα η παραπάνω περιγραφή του Καζαντζάκη διότι εστιάζει στους ήχους του πολέμου. Μας μιλάει μόνο για «λαχανιασμένες αναπνοές» (σ. 135), «κόκκαλα που τρίζουν» (σ. 135) και μια

«σπαραχτικά κραυγή» (σ. 135). Ένας νέος φαντάρος και ένα «αμούστακο ξανθό παλικάράκι» (σ. 135) οδηγήθηκαν σαν τα πρόβατα στη σφαγή με πρωτοβουλία των τσοπάνων λοχαγών και καπετάνιων τους χωρίς να βγάλουν άχνα, παρά μόνο την ύστατη στιγμή του θανάτου. Μέχρι στιγμής, η εκβιασμένη συμμετοχή στον εμφύλιο αποτελεί ένα από τα βασικά επιχειρήματα της παρούσας εργασίας. Αν και ως εικόνα εμφανίζεται περισσότερο στο βιβλίο του Καζαντζάκη από ότι στου Chaves, αυτό ήταν κάτι που συνέβαινε και στις δύο χώρες. Κατά τον ισπανικό εμφύλιο, «οι Εθνικιστές και οι Δημοκράτες χρησιμοποιούσαν σχεδόν τις ίδιες μεθόδους στρατολόγησης» διότι από νωρίς κατάλαβαν ότι «έπρεπε να κινητοποιήσουν τον αντρικό πληθυσμό της χώρας υπό τον έλεγχό τους» (Matthews 2012, σ. 34). Στην Ελλάδα, στις αρχές του πολέμου η εθελοντική κατάταξη θέσπιζε στην πλευρά των ανταρτών σε σύγκριση με τη δεξιά που απαρτιζόταν κυρίως από επιστρατευμένους άντρες. Στη διάρκεια αυτό όμως άλλαξε και επειδή οι άντρες σκοτώνονταν ή λιποτακτούσαν όσο σκλήραιναν οι μάχες, οι δύο πλευρές έστρεψαν την προσοχή τους στους κατοίκους της επαρχίας, όπου έκαναν επιδρομές για να στρατολογήσουν άντρες, γυναίκες ακόμη και παιδιά (Καλλιανιώτης 2006, σσ. 71-2). Όπως μαρτυρούν οι σελίδες των *Αδερφοφάδων*, εσκεμμένα μπορεί να πει κανείς βάσει των απόψεων του συγγραφέα, η πλειοψηφία των στρατιωτών, των ανταρτών ή των ανθρώπων για να μην κάνουμε διακρίσεις, άλλωστε αυτή είναι η ουσία του έργου, οφείλουν οι δύο πλευρές «να πετάξουν τους σκούφους στον αγέρα» (σ. 145) και να σταματήσουν να υπηρετούν τους ιδεολογικούς σκοπούς των κεφαλών. Ο διάλογος μεταξύ του Λεωνίδα και του Νικολιού, του μικρού λαβωμένου αντάρτη που πιάστηκε αιχμάλωτος μαζί με άλλους δύο συναγωνιστές του είναι ένα από τα πολλά σημεία στα οποία ο Καζαντζάκης δίνει έμφαση στην άγνοια αυτών που πολεμούσαν και κατά κάποιον τρόπο διατηρούσαν την εμφύλια διαμάχη:

«- Καί δε με γνωρίζεις εμένα;

- Όχι, κουμπάρακι, πού να σε ξέρω;

- Δεν παλεύαμε τώρα το σούρουπο μαζί και δε με δάγκασες στο σβέρκο; Τι 'χες μαζί μου;

- Εγώ; τι να 'χω, πατριώτη; που σε είδα, που σε ξέρω; Εσύ τι 'χες μαζί μου;

- Τίποτα, τίποτα...

- Το λοιπόν; έκαμε και γούρλωσε τα μάτια του, σαν πρώτη φορά να του 'ρχουνταν ο λογισμός· το λοιπόν γιατί θέλαμε να σκοτωθούμε;

Δεν αποκρίθηκα» (σσ. 136-7).

Οι εκτελέσεις είναι συχνό φαινόμενο της περιόδου και ο Εθνικός Στρατός έχει τα πρωτεία δεδομένου ότι «τα περισσότερα θύματα στις τάξεις της Αριστεράς είναι αντάρτες, είτε στο πεδίο των μαχών είτε ως αιχμάλωτοι που συχνά εκτελούνται» (Καλύβας 2002, σ. 9) Η δεξιά εκτελούσε γυναίκες, αντάρτες, νέους, γέρους απλά και μόνο για να σπείρει την τρομοκρατία και να εξουσιάσει τον κόσμο. Εκτός αυτού, οι εκτελέσεις ήταν και τρόπος εκπαίδευσης και συμμόρφωσης των στρατιωτών όπως ο Λεωνίδα, που έκρυβαν βαθιά μέσα τους σκέψεις και αντιρρήσεις, κάτι που η ηγεσία έβλεπε σαν εμπόδιο. Σύμφωνα με τον Καλύβα (2002, σ. 9) «οι λιποτάκτες του Δημοκρατικού Στρατού» είναι «μια μη αμελητέα κατηγορία θυμάτων που, σε αντίθεση με τον ΕΛΑΣ, εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τη βίαιη στρατολόγηση». Σκοπός των δεξιών ήταν να τους μετατρέψει σε παθιασμένους και άβουλους υπερασπιστές της πατρίδας:

«Ο λοχίας πέρασε να διαλέξει το απόσπασμα που θα τους εχτελούσε· τα γόνατά μου λύγισαν. Αν με φώναζε και μένα; Αν μου 'λεγε πάλι: «Έλα δω εσύ, Λεωνίδα; δασκαλάκο, έλα να ψηθείς, να μη φοβάσαι το αίμα!» τι θα 'κανα; θα πετούσα το τουφέκι και θα φώναζα: «Σκοτώστε με και μένα, δε βαστώ πια»; Όχι, όχι, δε θα 'χα το κουράγιο, θα δέχουμουν, γιατί υπάρχουν εσύ και θέλω να σε ξαναδώ και να σε ξαναγγίζω. Πολλές αναντρίες έκαμα εδώ, για το χατίρι σου, Μαριώ μου· και πολλές παλικάριες, πάλι για το χατίρι σου· εσύ πια οδηγάς το νου και την πράξη μου

...

ακούστηκαν οι τουφεκιές, και τρία κορμιά έπεσαν κουφοβροντώντας απάνω στα χιόνια. Άνοιξα τα μάτια· το Νικολιό της χήρας είχε κυλιστεί χάμω και το ξανθό του κεφάλι ήταν βουτηγμένο μέσα σε κόκκινα χιόνια» (σσ. 137-8).

Η κόκκινη βία καθώς και η βία των εθνικιστών απέσπασαν το μεγαλύτερο κομμάτι του έργου. Σε γενικές γραμμές, ενώ εμφανίζονται και οι δύο σταδιακά, η κορύφωση της δεξιάς βίας βρίσκεται στην αρχή του βιβλίου, και της αριστεράς στο τέλος. Όπως έχει καταγραφεί, την περίοδο της σύγκρουσης στις περιοχές κομμουνιστικής εξουσίας, «ένας σημαντικός αριθμός πολιτών θα εκτελεστεί με λαϊκά δικαστήρια-παρωδίες» (Καλύβας 2002, σ. 9) που κατέρριπταν τη δικαιοσύνη για την οποία διατυμπάνιζαν ότι πολεμούσαν. «Μία από τις πρακτικές των ανταρτών ήταν η άσκηση σωματικής βίας, που έφτανε μέχρι τη φυσική εξόντωση, εναντίον των προέδρων ή επισημασμένων εθνοκοφρόνων των χωριών στα οποία εισέβαλαν» (Καλόγηρος 2017, σ. 65) όπως ο γερο-Μάντρας και οι γιοι

του, οι εθνικόφρονες του Κάστελου που βασανίζονται με τους εμπόλεμους του Εθνικού Στρατού (σ. 302). Στις τελευταίες σελίδες των *Αδερφοφάδων*, οι αντάρτες κατεβαίνουν από την Αετοράχη και καταλαμβάνουν τον παραδομένο Κάστελο με βάνανσο και ανεξέλεγκτο τρόπο. Στους δρόμους του χωριού ακούγονταν «βογκητά και βλαστήμιες» (σ. 302), έβλεπες βασανισμένους προεστούς που ήταν «κίτρινοι, με λυμένα τα ζωνάρια τους, με κρεμάμενα χείλια· και τα μάτια τους έτρεχαν» (σ. 302), ένας λοχίας που «σούρνουνταν κουτσαίνοντας» (σ. 302) και «δεν μπορούσε τώρα να σύρει τα πόδια του» (σ. 302) επειδή είχε προβάλει αντίσταση στους αντάρτες, «καταξεσκισμένοι, ξαρμάτωτοι!» (σ. 302) φαντάροι «κι ολοστερνός, καταλασπωμένος, καταματωμένος, ο λοχαγός· αντιστάθηκε όταν πήγαν να τον πάρουν, τον χτύπησαν και δεν μπορούσε τώρα να σταθεί στα πόδια του» (σ. 302). Ο Καζαντζάκης με άκρως αντίθετη προσέγγιση από αυτή που χρησιμοποίησε για να απεικονίσει τη βία που εξασκούσε ο Εθνικός Στρατός δεν περιγράφει τη μέθοδο κατά την οποία εφαρμόστηκε αλλά εστιάζει στο αποτέλεσμα, τις επιπτώσεις που έχει η βαρβαρότητα στον άνθρωπο και όχι η πράξη καθεαυτή. Σύμφωνα με τον Δεμερτζή (2010-2011, σ. 85), αυτές οι συνεχείς τακτικές βαρβαρότητας «συνέβαλαν αποφασιστικά στο να εξοικειωθούν οι άνθρωποι με τη βία» και προσθέτει πως «ο εμφύλιος στηρίχτηκε πάνω σε μια κουλτούρα βίας» που όπως επιδεικνύει και ο Καζαντζάκης συντηρούνταν και από τις δύο πλευρές.

Κατά τον Καλύβα (2002, σ. 2), «η βία είναι ένα πολυσχιδές και σύνθετο φαινόμενο». Επιπλέον τονίζει πως αν και οι ανθρωποκτονίες αμάχων είναι η πιο «ακραία όσο και κυρίαρχη μορφή βίας» (Καλύβας 2002, σ. 2), αναφέρει και άλλες όχι τόσο μετρήσιμες μορφές της όπως τους «ξυλοδαρμούς, [τους] βιασμούς [και την] άσκηση ψυχολογικής βίας» (Καλύβας 2002, σ. 2). Η βία κατά των γυναικών στους *Αδερφοφάδες* έχει διάφορες μορφές και ασκείται και από τις δύο παρατάξεις. Σε αυτό το σημείο, εξετάζεται η βία κατά των γυναικών που ανήκουν στην αριστερή παράταξη από τους ίδιους τους συναγωνιστές τους. Συγκεκριμένα, ο Καζαντζάκης αποτυπώνει μια αισχρή σκηνή βιασμού μιας αντάρτισσας από τον Καπετάν Δράκο, ο οποίος «διακατέχεται από το σώμα και την ύλη, ενσαρκώνοντας το άλλο πρόσωπο του φονικού, του θύτη» (Νικητοπούλου 2019, σ. 76). Αρχικά, ο Καζαντζάκης δεν δίνει όνομα στη γυναίκα, μόνο γένος και ιδιότητα· είναι μια αντάρτισσα με ξανθά μαλλιά που ζει και μάχεται πάνω στην Αετοράχη. Η βία που εξαπολύει ο Καπετάνιος ενάντια της γυναίκας είναι λεκτική, σωματική ακόμα και ψυχική. Ωρύεται, χιμά, σφίγγει, δαγκώνει, ουρλιάζει, βρίζει, πνίγει, σπρώχνει, κλωτσά τη γυναίκα και τη γεμίζει μίσος και αηδία. Μέσα από αυτήν την

αφήγηση, ο Καζαντζάκης παρουσιάζει μία ακόμη πιο σκοτεινή πτυχή του χαρακτήρα του Δράκου:

«Το πρόσωπό του είχε παραμορφωθεί, δεν ήταν άνθρωπος πια, ήταν παμπάλαιος γορίλας και χλιμιντρούσε απάνω από την άσπρη σάρκα» (σ. 251).

Ο βιασμός της αντάρτισσας πέρα από το προφανές ότι η βία είχε ξεπεράσει τα όρια του σεβασμού στον άνθρωπο και την προσωπική αξιοπρέπεια, χρησιμεύει ως αλληγορική παρέμβαση του Καζαντζάκη που θέλει να αναδείξει την απελπισμένη Ελλάδα που παλεύει να ξεφύγει από τη δίνη του εμφυλίου όπως η απελπισμένη γυναίκα παλεύει να ξεφύγει από τα χέρια του Δράκου:

«Πάλευε απελπισμένη, με τα πόδια, με τα μπράτσα, με τα νύχια της, να του ξεφύγει· έσμιγαν, χώριζαν, ξανάσμιγαν τα πόδια τους· σιγά σιγά, με μίσος, με αναγούλα, το πάλεμα τους γίνονταν αγκάλιασμα· βαριά τώρα, αβάσταχτη, πλάνταζε τη γυναίκα η αποφορά από το ιδρωμένο, άπλυτο, μαλλιαρό κορμί του αντρός» (σ. 250).

Η βία προς την «τρίτη πλευρά»

Manuel Chaves Nogales, *A Sangre y Fuego*

Η αναπαράσταση της βίας που εξασκείται προς τους άμαχους της «τρίτης πλευράς» στα κατά τον Sánchez Zapatero (2015, σ. 86), «σκληρά» και «βλοσυρά» διηγήματα του *A Sangre y Fuego* όχι μόνο αποδεικνύουν ότι «οι ήρωες, τα τέρατα και οι μάρτυρες υπήρχαν και στις δύο πλευρές» αλλά υπογραμμίζουν «ότι ήταν δυνατόν να μεταδώσουν το αδελφοκτόνο μίσος μέσα από την ύπαρξη μίας «τρίτης Ισπανίας»».

Η αγριότητα και η αναλγησία εμφανίζονται στο *A Sangre y Fuego* κυρίως μέσα από τους χαρακτήρες, «αποδεικνύοντας έτσι την παρουσία των «θηρίων» και των «μαρτύρων» στους οποίους αναφέρεται ο υπότιτλος» (Sánchez Zapatero 2015, σ. 79). Παρόλα αυτά, ο υπότιτλος αναφέρεται ακόμα και στους «ήρωες» της Ισπανίας. Για τον Chaves οι ήρωες είναι αυτοί που επιλέγουν να μην πράξουν βίαια σε αντίθεση με τη γενική άποψη πως οι «ήρωες» αναγνωρίζονται στη μάχη. Οι «αληθινοί ήρωες του πολέμου» για τον Chaves είναι αυτοί που «εκπροσωπώντας το θάρρος εκείνων που, τρομοκρατημένοι από τη βία με την οποία έπρεπε να ζήσουν, αρνήθηκαν, όπως ο ίδιος, να συμμετάσχουν στη βαρβαρότητα» (Sánchez Zapatero 2015, σ. 81).

Η Rosario, κεντρική χαρακτήρας από το διήγημα *¡Viva la Muerte!* είναι φωτεινό παράδειγμα των «αληθινών ηρώων» του Chaves. Στο διήγημα, ο Pascual, ένας από τους τέσσερις «κόκκινους» που εργάζονταν στο ξενοδοχείο του χωριού Miraflores, μετά από ένοπλη συμπλοκή μεταξύ αριστερών και δεξιών, καταλήγει με μία σφαίρα στο στήθος (σ. 197). Η Rosario, η Carmen και η Adela μετέφεραν το νεκρό σώμα του Pascual στο ξενοδοχείο όπου έντρομος ο «φιλοφασίστας» (σ. 192) κος Tiron μπαίνει για να σωθεί αφού το χωριό έχει γεμίσει από αριστερούς που κυνηγούν τους φασίστες, υπεύθυνους για την βραδινή εξέγερση. Ο κος Tiron παρακάλεσε τις κοπέλες να «μην [τον] προδώσουν» και να «μην ομολογήσουν πως βγήκε το βράδυ από το ξενοδοχείο» γιατί «θα [τον] σκότωναν» (σ. 199). Η γεμάτη μίσος Rosario τον αποκαλεί «δολοφόνο» και φεύγει τρέχοντας να τον καταδώσει έτσι ώστε «να [πληρώσει] για τα εγκλήματά [του]» (σ. 200). Στον δρόμο συναντά μία δολοφονία ενός υποτιθέμενου φασίστα, μικροκαμωμένου άντρα, που ο Chaves επίτηδες απεικόνισε έτσι για να δώσει έμφαση στην αντίθεση του δυνατού και του αδύναμου σε μία τέτοια συνθήκη. Αυτή η άδικη εκτέλεση εκτός από παράδειγμα της βίας που ασκούνταν στους άμαχους Ισπανούς κατά τον εμφύλιο ήταν η στιγμή που η Rosario συνειδητοποίησε τη βαναυσότητα της πλευράς που μέχρι τότε εκπροσωπούσε. Επομένως, μέσα από αυτή τη στιγμή επιφοίτησης, η Rosario μετατρέπεται σε κομμάτι της «τρίτης πλευράς».

Πολύ συχνά, οι εναέριες επιθέσεις έβρισκαν στόχο περισσότερους αθώους από αντιπάλους. Στο βιβλίο του Chaves, από την πρώτη κιόλας πρόταση γίνεται εκτενής αναφορά σε εναέριους βομβαρδισμούς, για την ακρίβεια, στα έξι από τα έντεκα διηγήματα αναφέρονται βομβαρδιστικές επιθέσεις. Αυτού του είδους επιθέσεις δεν ήταν προνόμιο των δεξιών, όμως στο *A Sangre y Fuego* απεικονίζονται μόνο βομβαρδισμοί από την πλευρά των εθνικιστών, οι οποίοι είχαν γερμανική εναέρια υποστήριξη και κατά αυτόν τον τρόπο ο Chaves καθιστά σαφές ότι υπήρχε ξένη βοήθεια, αν όχι παρέμβαση. «Τα γερμανικά και ιταλικά βομβαρδιστικά αεροπλάνα» (σ. 298) που κατέκλυζαν τον ουρανό της Μαδρίτης στο διήγημα *¡Massacre, Massacre! (Σφαγή, Σφαγή!)*, ή της Μπιλμπάο στο *El Refugio (Το Καταφύγιο)* είχαν στόχο την εξουδετέρωση πάση θυσία και δυστυχώς κατά κύριο λόγο οι ζωές που θυσιάζονταν ανήκαν σε άμαχους και ανυπεράσπιστους ανθρώπους αφού οι βόμβες δεν έκαναν ιδεολογικές διακρίσεις ανάμεσα σε ταγμένους και μη στη διαμάχη του εμφυλίου.

Ο Chaves αποτυπώνει με εξαίρετο τρόπο αυτή τη μορφή βίας κατά των αθώων της «τρίτης πλευράς» προς το τέλος της συλλογής, στο διήγημα *El Refugio*. Η ιστορία

ξεκινάει με δράση, μία οικογένεια τρέχει προς το καταφύγιο της γειτονιάς για να γλιτώσει από τα «φασιστικά αεροπλάνα» (σ. 287). «Τα παιδιά ήξεραν τη διαδρομή απ' έξω» (σ. 288). Έφτασαν πρώτα στο υπόγειο του καταφύγιου και ήταν πολύ χαρούμενα που βρέθηκαν μαζί με τα υπόλοιπα παιδιά της γειτονιάς. Πριν προλάβουν να μουν οι γονείς, πέφτει «μία βόμβα εκατόν πενήντα κιλών» (σ. 288) στο καταφύγιο και το καταστρέφει. Οι γονείς παρέλυσαν από το φόβο που τους δημιούργησε το θέαμα της έκρηξης (σ. 287). Πέρασε λίγος χρόνος για να συνειδητοποιήσουν ότι στο κτίριο που μόλις είδαν να διαλύεται «σαν να ήταν φτιαγμένο από χαρτί» (σ. 288), βρίσκονταν τα τέσσερα παιδιά τους. Η συνέχεια της ιστορίας περιγράφει την οδύνη δύο γονιών που βρίσκουν τα παιδιά τους σκοτωμένα από τους βομβαρδισμούς των φασιστών. Πρώτα ανακαλύπτουν κατά μήκος ενός τοίχου αγκαλιασμένα τα νεκρά κορμιά των δύο αγοριών τους, του José Mari και του Chomin (σ. 292). Παρακάτω, ο πατέρας βρίσκει το διαμελισμένο κορμί και του τρίτου γιου τους, του Iñasio (σ. 292). Η Carmenchu η μικρή κόρη της οικογένειας εντοπίζεται στα συντρίμια του καταφύγιου (σ. 294). Ο πατέρας φωνάζει το όνομά της κλαίγοντας, μέχρι που είδε ότι «είχε ανοίξει τα μάτια και είχαν κουνηθεί τα χείλη της» (σ. 295). Όταν κατάφεραν να την βγάλουν έξω στο δρόμο, προσπάθησαν πολύ προσεχτικά να σηκώσουν την τιμιεντένια πλάκα που της πλάκωνε το στήθος (σ. 296). Ο γιατρός που εξέτασε τα τραύματά της, σηκώθηκε χωρίς να πει κουβέντα και κοίταξε τον πατέρα, ο οποίος κατάλαβε ότι στα χέρια του είχε το πτώμα του τέταρτου παιδιού του (σ. 298). Στο τέλος της ιστορίας, τα αεροπλάνα των Γερμανών και των Ιταλών επιστρέφουν να αποτελειώσουν ότι είχε απομείνει (σ. 298).

Το *El Refugio* αναπαριστά με ωμότητα τη βία που υπέστη η «τρίτη πλευρά» και πιο συγκεκριμένα, τις στοχευόμενες επιθέσεις στον άμαχο πληθυσμό. Ο όλεθρος που άφησαν πίσω τους οι βομβαρδισμοί στην ιστορία του Chaves ξεπερνά τις επουσιώδεις υλικές καταστροφές που μπορούν να αντικατασταθούν· ο συγγραφέας εφιστά την προσοχή του αναγνώστη στον χαμό της ανθρώπινης ζωής που ούτε ανακτάται ούτε αναπληρώνεται. Οι χαρακτήρες του πατέρα και της μητέρας δεν έχουν όνομα αλλά έχουν ιδιότητα, εκπροσωπούν κάθε Ισπανό πατέρα και Ισπανίδα μητέρα που έχαναν άδικα τα παιδιά τους στο όνομα ενός πολέμου ξενόφερτων ιδεολογιών. Όπως ορθά αναφέρει η Febbrari (2011-2012, σ. 8), η εγκλωβισμένη στη μέση των δύο πλευρών «τρίτη Ισπανία», «δεν ήθελε να σταματήσει να πιστεύει στην αξία της ανθρώπινης ζωής». Ο ανώνυμος πατέρας που μουδιασμένος από τον πόνο και τον χαμό, έμεινε ακίνητος μπροστά στην απειλή του πολυβόλου (σ. 299) συμβολίζει την ακήρυχτη «τρίτη πλευρά» που ομοίως έχασε τα

πάντα και έμεινε μωδιασμένη μπροστά στα γεγονότα του εμφυλίου. Σχετικά με τον υπότιτλο της συλλογής, σε αυτήν την ιστορία, οι θύτες ή «τέρατα» είναι οι δεξιοί φασιστές υποστηριζόμενοι από τους Γερμανούς και τους Ιταλούς ενώ τα θύματα ή «μάρτυρες» που γίνονται «απρόσβλητοι» και «ανίκητοι» (σ. 299) «ήρωες» αντιμετωπίζοντας τερατώδεις πράξεις είναι οι Ισπανοί της «τρίτης πλευράς».

Νίκος Καζαντζάκης, *Οι Αδερφοφάδες*

«Οι «απλοί» πολίτες είναι άμεσα εμπλεκόμενοι» (Βερβενιώτη 2002, σ. 158) στον εμφύλιο διότι είναι ο στόχος ενός μεγάλου ποσοστού της βίας που διαπράττεται. Οι δύο παρατάξεις ασελγούν, βαιοπραγούν, βασανίζουν, σκοτώνουν και καταστρέφουν η μία την άλλη στο όνομα της κυριαρχίας, της τιμωρίας, της εκδίκησης και του παραδειγματισμού. Αν σε αυτήν την εξήγηση συμπεριληφθεί η «τρίτη πλευρά» τότε παρατηρείται η ίδια βίαιη αντιμετώπιση με τη μόνη διαφορά ότι καμία από τις δύο πλευρές της διαμάχης δεν αποδεχόταν την ύπαρξη της τρίτης. «Την εποχή εκείνη ήταν, δηλαδή, πολύ ασφαλέστερο να είναι κανείς μέλος μιας στρατιωτικής ή παραστρατιωτικής οργάνωσης παρά άμαχος» (Καλύβας 2002, σ. 2). Ως αποτέλεσμα, ο βαθμός της βιαιότητας κατά των ανένταχτων ήταν μεγαλύτερος διότι θεωρείτο πως λόγω της ιδεολογικής τους απόστασης από τον πυρήνα του εμφυλίου, θα ήταν ευκολότερο και πιο ουσιαστικό να αναγκαστούν να ενταχθούν στην παράταξη που τους ασκεί τη βία, όπως και έγινε ουκ ολίγες φορές κατά τη διάρκεια του εμφυλίου. «Οι θηριωδίες κι όλες οι συφορές που [σκόρπιζε], σκοτώνοντας, ξεσπιτώνοντας, καίγοντας, ατιμάζοντας» (σ. 129) η δεξιά αποτέλεσαν μέθοδο στρατολόγησης. Αν ο άνθρωπος που είχαν στόχο συνεργαζόταν και στρατευόταν στον Εθνικό Στρατό τότε θα του δινόταν η ευκαιρία να ζήσει και να μπει με ορμή στη μάχη να «[φάει] τους αντάρτες» (σ. 44):

«Σήμερα πάλι το πρωϊ έβγαλε ο λοχαγός πέντε νέους, πέντε σφιχτοδεμένους λεβέντες, και τους σκότωσε γιατί αρνήθηκαν να καταταχθούν στον εθνικό στρατό» (σ. 128).

Ο Bien (1984, σ. 11) πιστεύει πως ο Καζαντζάκης παρουσιάζει κατά τον ίδιο τρόπο αυτό το θέμα για τις δύο πλευρές, δηλαδή ότι εθνικιστές και κομμουνιστές δίνουν στους αιχμαλώτους την «επιλογή» να καταταχθούν ή όχι, μια επιλογή που ουσιαστικά δεν υπάρχει. Αυτού του είδους βίαιες στρατολογήσεις δεν εξασκούσαν μόνο από τον Εθνικό Στρατό, το ίδιο συνέβαινε και με τους αντάρτες του ΕΛΑΣ όταν κατέβαιναν τα βράδια να κάνουν επιδρομή στα χωριά:

««Θέτε να 'ρθετε μαζί μας στο βουνό;» τους είπαν οι αντάρτες που τους είχαν πιάσει αιχμάλωτους. «Όχι, δε θέμε. -Θα σας τουφεκίσουμε.- Τουφεκίστε μας! Έλληνες γεννηθήκαμε, Έλληνες θα πεθάνουμε» και τους σκότωσαν» (σ. 129)

...

«Όσοι από σας πάρουν την απόφαση να 'ρθουν μαζί μας, να βάλουν τον αντάρτικο σκούφο και να πολεμήσουν για τη λευτεριά, καλώς να 'ρθουν τους χαρίζω τη ζωή· όσοι αρνηθούν, θάνατος» (σ. 307)!

Μέσω του ιερέα ο Καζαντζάκης κάνει λόγο για ένα φριχτό αλλά αναμενόμενο δίλημμα: «Υποτάζεσαι; είσαι λεύτερος; αντιστέκεσαι; θάνατος» (σ. 307)! Η στρατολόγηση γινόταν μέσω επιδρομών κυρίως στην ύπαιθρο. Ο Εθνικός Στρατός εισέβαλλε σε χωριά στις περιοχές που η αριστερά είχε μεγαλύτερη ισχύ, για να την αποδυναμώσει και να της ρίξει το ηθικό. «Οι συνηθισμένες ενέργειές τους για την τρομοκράτηση των αριστερών [...] και των δημοκρατικών πολιτών ήταν η εκτόξευση βίαιων απειλών, η συγκέντρωση πολλών χωρικών σε κεντρικά σημεία για την «κατήχησή» τους αλλά και οι λεηλασίες οικιών και οι δημόσιοι ξυλοδαρμοί» (Καλόγηρος 2017, σ. 36). Η βαρβαρότητα που έδειχναν οι δεξιοί προς τους αθώους επαρχιώτες ήταν αδικαιολόγητη. Το παρακάτω απόσπασμα περιγράφει μία έφοδο των στρατιωτών στον Κάστελο που έχει καταγράψει στο ημερολόγιό του ο Λεωνίδας:

«Από τα ξημερώματα συναγεμρός· ζώσαμε το χωριό, μην ξεφύγει κανένας· διαταγή να πιάσουμε όσους έχουν συγγενείς στο αντάρτικο -τους γονέους, τους αδερφούς, τις γυναίκες- και να τους μαντρίσουμε στο συρματοπλέγμα, κάτω σε μια χωνωτή λακκούβα απόζω από το χωριό. Μπήκαμε το λοιπόν πρωϊ πρωϊ στα σπίτια, αρπάξαμε τις γριές, τους γέρους, τις γυναίκες, θρήνος σηκώθηκε σε όλα τα σπίτια, πιάνουνταν από τις πόρτες, από τα παράθυρα, από τα φρόχειλα του πηγαδιού τους, δεν ήθελαν να ξεκολλήσουν. Τους χτυπούσαμε τα χέρια με τον υποκόπανο, τους ξεσκίζαμε τα πουκάμισα και τα σακάκια έτσι που τους τραβούσαμε, πληγώσαμε κάμποσους όσο να τους βάλουμε στη γραμμή και να τους κατεβάσουμε στη λακκούβα. Στην αρχή η καρδιά μου είχε πιαστεί, μου 'ρχουνταν να βάλω τα κλάματα· δεν μπορούσα να βλέπω την αδικία και ν' ακούω το θρήνο. Οι γριές μάνες με κοίταζαν με μίσος, σήκωναν τα χέρια και μου 'ριχναν την κατάρα τους· κι εγώ τις τραβούσα με τη βία και μου 'ρχουνταν να πέσω στα μαραμένα στήθια τους και να πιάσω κι εγώ μαζί τους τα κλάματα.

«Τι κάμαμε; γιατί μας φυλακώνουν στα σύρματα; τι φταίμε;» φώναζαν.

«Τίποτα, τίποτα» τους απαντούσα- «τίποτα, τίποτα δε φταίτε· πάμε.»

Μα σιγά σιγά -τι 'ναι λοιπόν το βρωμερό επικίνδυνο αυτό ζώο που το λέμε άνθρωπο;- σιγά σιγά αγρίευα· με το να κάνω άθελά μου θυμωμένες χειρονομίες, θύμωσα· άρχισα να κοπανώ με λύσσα τα χέρια που 'ταν γαντζωμένα στις πόρτες, ν' αδράχνω τις γυναίκες από τα μαλλιά και να τσαλαπατώ τα παιδιά με τις αρβύλες μου»

(σσ. 124-5).

Ο Καζαντζάκης μας χαρίζει πολλαπλά μηνύματα μέσα από ένα τόσο σχετικά μικρό απόσπασμα του βιβλίου. Καταρχάς, αποτυπώνεται η βανανυσότητα των εθνικιστών κατά αθώων που «έχουν συγγενείς στο αντάρτικο -τους γονέους, τους αδερφούς, τις γυναίκες» (σ. 124). Ουσιαστικά, ο Εθνικός Στρατός χρησιμοποιούσε τους συγγενείς για να τιμωρήσει αυτούς που πήραν τα βουνά και πιθανόν να αποσπάσει πληροφορίες για κάποιον από αυτούς ή και ακόμα να βιαιοπραγήσουν κατά των αμάχων συγγενών ως μία άλλη μορφή εκδίκησης. Η άμεση επίθεση στη μάχη δεν είναι πάντα ο πιο δραστικός τρόπος να κερδίσεις τον αντίπαλο, κάτι που και γνώριζαν και εφαρμόζαν οι δύο πλευρές. Επιπρόσθετα, τρομοκρατικές έφοδοι όπως η παραπάνω χρησίμευαν στη διατήρηση του φόβου και κατ' επέκταση της επικράτησης της εκάστοτε πλευράς (Αλεξανδρή 2016, σ. 23). Μέσα από το απόσπασμα διακρίνεται επίσης η διάσταση της βίας του εμφυλίου ως προς τον εξαναγκασμό αυτών που στην πραγματικότητα ήταν αθώοι ή αλλιώς πολιτικά αμέτοχοι, όπως ο Λεωνίδας, να ασκήσουν ανεξέλεγκτη βία κατά ανθρώπων που δεν έπαιρναν μέρος στη διαμάχη. Η απειλή ήταν συνέχεια στο προσκήνιο για τον οποιονδήποτε, πάντα υπήρχε κάποιος πιο πάνω από έναν απλό στρατιώτη να σπείρει τον φόβο και να τον κάνει να αισθανθεί ότι κινδυνεύει η ζωή του. Η βία εξασκούταν σε βαθμό κτηνωδίας, είχε ξεπεράσει τα όρια της απειλής και του απλού εκφοβισμού. Αυτό είναι κάτι που διακρίνεται και στα δύο έργα που εξετάζει η μελέτη, όπως έχουμε ήδη δει. Ο Chaves όπως και ο Καζαντζάκης χρησιμοποιούν τη ζωώδη βανανυσότητα των χαρακτήρων για να απεικονίσουν την παρακμιακή κατάσταση της ανθρώπινης βίας στους εμφυλίους των δύο χωρών. Ο Καζαντζάκης μέσα από το ρητορικό ερώτημα: «τι 'ναι λοιπόν το βρωμερό επικίνδυνο αυτό ζώο που το λέμε άνθρωπο;» μας αποδίδει πως η συνεχόμενη έκθεση στη βία έφτασε τον άνθρωπο στο να χάσει την ιδιότητα του, αυτή δηλαδή που τον ξεχωρίζει από τα ζώα και να μετατραπεί σε κτήνος, χωρίς νοημοσύνη και κανένα ίχνος οίκτου. Αυτό παρατηρείται και στο πεδίο της μάχης όπου αμέτοχοι που δεν θέλουν πραγματικά να πολεμήσουν τους συμπατριώτες τους, τη στιγμή που νιώσουν τον

κίνδυνο, ενεργοποιείται ο νόμος του ισχυρότερου και βγαίνουν από μέσα τους ζώωδη ένστικτα:

«Μα όταν ξεσπάσει χάμω στη γης πόλεμος κι είναι ακόμα ο πολεμιστής σώμα χειροπιαστό, κρέας και κόκαλα και τρίχες και ψυχή, τι τρόμος, τι φρίκη ο πόλεμος, αγαπημένη! Κινάς να πολεμήσεις και λες: Δε θα ξεπέσω, θα κρατήσω την ανθρωπιά μου «αε μέσα στη σφαγή, δε μισώ κανένα, κινώ με ανθρώπινη καρδιά για τη μάχη' μα ευτύς ως νιώσεις πως μπήκε η ζωή σου σέ κίνδυνο και πως θέλουν να σε σκοτώσουν, πετιέται ξαφνικά από τα τρίςβαθα του σπλάχνου σου ένα πράμα σκοτεινό, μαλλιαρό, ένας πρόγονος που ήταν μέσα σου κρυμμένος και δεν τον υποψιαζούσουν, και το ανθρωπίσιο πρόσωπό σου εξαφανίζεται κι είσαι σα να πετάς μυτερά σκυλόδοντα, σα γορίλας· και το μυαλό σου γίνεται ένα κουβάρι αίμα και τρίχες. Πατάς τις φωνές: «Ομπρός! Απάνω τους, μωρέ παιδιά! τους φάγαμε!» κι οι φωνές αυτές που βγαίνουν από το στόμα σου δεν είναι δικές σου, δεν είναι δυνατό να 'ναι δικές σου, δεν είναι αυτές φωνές ανθρώπου, κι ο μεταπίθηκος κι αυτός ακόμα αφανίζεται και φεύγει τρομαγμένος, και πετιέται από μέσα σου όχι ο πατέρας, παρά ο παππούς, ο γορίλας» (σ. 122).

Συμπεραίνεται λοιπόν ότι ο φόβος είναι το ισχυρότερο όπλο· βεβηλώνει τον άνθρωπο και τον ωθεί σε αποτρόπαιες πράξεις. Ο Λεωνίδας είναι ένας φοβισμένος στρατιώτης παγιδευμένος σε μια πλευρά που δεν τον εκπροσωπεί και αναγκασμένος να ακολουθήσει τη βάνανυση γραμμή των δεξιών. Στη μυθιστορηματική πραγματικότητα των *Αδερφοφάδων*, ο Λεωνίδας ανήκει στην «τρίτη πλευρά», στην καταπιεσμένη από συγκυρίες όπως το να στρατολογείς εν καιρώ εμφυλίου και τρομαγμένη από τη βαρβαρότητα προς χάριν συνέτισης και φυσικά επιβίωσης. Παρόλα αυτά, ακόμα και αν η βία είναι επακόλουθο προγενέστερης τρομοκρατίας και εκφοβισμού δεν παύει να έχει το ίδιο άσχημο αντίκτυπο. Στο παρακάτω απόσπασμα, ο Λεωνίδας της καταχωνιασμένης μέσα του «τρίτης πλευράς» χάνει την ανθρωπιά του και βιαιοπραγεί κατά μίας αθώας γυναίκας, μίας μάνας ενός συμπατριώτη του που τύχαινε να είναι αντάρτης:

«Είχα φουχτώσει από το σβέρκο και την κλοτσούσα να μπει στη γραμμή μια μάνα, τη γυναίκα ενός Αντάρτη, με το μωρό στον κόρφο της. Στράφηκε και με κοίταξε· ποτέ, ποτέ, όσο ζω, δε θα ξεχάσω τη ματιά της· ποτέ, όσα καλά κι αν αξιωθώ να κάμω στη ζωή μου, η καρδιά μου πια δε θα 'βρει ησυχία. Δεν άνοιξε το στόμα της· μα άκουσα μέσα μου μιαν κραυγή μεγάλη: «Δεν ντρέπεσαι, Λεωνίδα; που κατάντησες!» Κι' ολομεμιάς τα χέρια μου παράλυσαν. «Ντρέπουμε, ντρέπουμε» της είπα σιγά «ντρέπουμε, κυρά μου, μα

φαντάρος είμαι, έχασα τη λευτεριά, δεν είμαι άνθρωπος· συχώρα με!» Μα η γυναίκα δε μίλησε· σήκωσε αψηλά το κεφάλι, έσφιξε το μωρό στην αγκαλιά της και μπήκε στη γραμμή... Αυτή η γυναίκα, συλλογίστηκα, αν μπορέσει, θα βάλει φωτιά στο στρατόνα, να μας κάψει όλους· αυτό το μωρό δε θα βυζαίνει πια γάλα· θα βυζαίνει μίσος, καταφρόνια κι εγδίκηση· και σα μεγαλώσει, θα πάρει κι αυτός τα βουνά, αντάρτης· κι ό,τι δεν μπόρεσε η μάνα του να κάμει κι ο κύρης του, θα το κάμει αυτός - και θα πλερώσουμε ακριβά και δίκαια την αδικία» (σ. 127).

Ο Καζαντζάκης μέσω του Λεωνίδα μάς επισημαίνει ότι η βία επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό τον θύτη της «τρίτης πλευράς». Ο ίδιος κλείνει το ημερολόγιό του λέγοντας πως δεν υπάρχει «μεγαλύτερος ξεπεσμός» (σ. 135) από το «να σκοτώσεις από φόβο, όχι από μίσος» (σ. 135). Η αυτογνωσία του Λεωνίδα να μην αποδεικνύει την εσωτερική πάλη του χαρακτήρα ανάμεσα στο καλό και το κακό αλλά σε καμία περίπτωση δεν δικαιολογεί τις πράξεις του. Ο Καζαντζάκης εδώ αναλύει το πρόβλημα του εμφυλίου αναγνωρίζοντας πως η βία είναι ένας φαύλος κύκλος που παράγει συνέχεια το ίδιο αποτέλεσμα, μία άβυσσος που βυθίζει τον άνθρωπο όλο και πιο βαθιά στο κενό. Ο Στάθης Καλύβας και ο Νίκος Μαραντζίδης παραθέτουν μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα προσέγγιση σχετικά με τις επιπτώσεις της εμφύλιας βίας στον άνθρωπο. «Από τη μία, λοιπόν, η εμφύλια βία λειτουργεί με μια λογική φαύλου κύκλου, τρεφόμενη από την πόλωση και παράγοντας ολοένα αυξανόμενο φανατισμό. Από την άλλη, όμως, αποτρέπει πολλούς ανθρώπους από το να ταυτιστούν πλήρως με τη μία ή την άλλη πλευρά και ανοίγει τον δρόμο στην πολιτική τους μεταστροφή» (Καλύβας και Μαραντζίδης 2016, σ. 566). «Οι σκληρότητες, οι ατιμίες, οι αδικίες» (σ. 127) που ασκούν οι εθνικιστές στους *Αδερφοφάδες* «ξυπνούν, αγριεύουν την ψυχή του αδικημένου» (σ. 127). Με άλλα λόγια, το κακό που προξένησε η δεξιά πλευρά δημιούργησε ένα κλίμα μίσους και έχθρας και εν συνεχεία ανάγκασε τους αθώους της «τρίτης πλευράς» να γίνουν αριστεροί για να εκδικηθούν. Αυτός ήταν ένας από τους βασικότερους λόγους που επέλεξε να πάρει μέρος στη διαμάχη ο κόσμος της «τρίτης πλευράς».

Ένα βασικό στοιχείο του εμφυλίου και γενικά του πολέμου που προβάλλεται μέσα από το απόσπασμα είναι η βία προς «κοινωνικές κατηγορίες, όπως οι γυναίκες και τα παιδιά» (Βερβενιώτη 2002, σ. 158). Οι γυναίκες και τα παιδιά σε έναν πόλεμο «είναι ταυτόχρονα συμμαχητές και στόχοι» (Βερβενιώτη 2002, σ. 158), είναι η εύκολη λεία για να επιτευχθεί ο σκοπός του εκφοβισμού ή της τιμωρίας. Αργότερα στο βιβλίο, πάλι οι δεξιοί σκοτώνουν επτά γυναίκες, «τρεις γριές και τέσσερες κοπέλες» (σ. 211) που κατέδωσε

ένας μοναχός του Αγίου Όρους επειδή πήγαιναν πράγματα στους αντάρτες στο βουνό. Ο Bien (1984, σ. 11) αναφέρει σχετικά πως περιγραφές όπως η συγκεκριμένη παρουσιάζουν μία πολύ πιθανή εικόνα της πραγματικότητας της ελληνικής επαρχίας κατά τον εμφύλιο. Ο Καζαντζάκης δεν μας ξεκαθαρίζει αν οι αντάρτες ήταν σύζυγοι, γιοι ή πατεράδες των γυναικών και δημιουργεί ένα θολό τοπίο σε σχέση με το αν όντως υποστηρίζουν τους αντάρτες λόγω ιδεολογίας ή λόγω συγγένειας. Σε κάθε περίπτωση, οι επτά γυναίκες ήταν άμαχες, δεν κουβαλούσαν τουφέκια αλλά «τυρί και ψωμί και χοντρές κάλτσες και μάλλινες φανέλες» (σ. 211)· δεν άξιζαν να στηθούν στον τοίχο και να εκτελεστούν. Πριν τον θάνατο, οι γυναίκες γεύτηκαν τη βία του λόγου που πολλές φορές είναι εξίσου καθηλωτική με τον ξυλοδαρμό. Ο Μήτρος, ο λοχίας χρησιμοποιεί χλευαστικούς χαρακτηρισμούς και βωμολοχίες για να ταπεινώσει ακόμα περισσότερο τις επτά αβοήθητες και άδικα τιμωρημένες γυναίκες:

«-Ε παλιομπολσεβίκες, θα σας φάω! Ομπρός, γρήγορα! έχετε τίποτα να πείτε;

-Τίποτα! τίποτα! τίποτα! αποκρίθηκαν οι πρώτες τρεις γριές.

Η τέταρτη, μια νέα δεκοχτώ χρονών, η Χρυσούλα, η δασκάλα από την Πραστοβά, σήκωσε το κεφάλι· τα μαλλιά της χύθηκαν, σκέπασαν τις γυμνές, αιματωμένες από το βούρδουλα, πλάτες.

-Έχω να πω ένα λόγο.

-Λέγε, πουτάνα!

-Ζήτω η Ελλάδα!

Κι όλο με μιας κι οι επτά μαζί άρχισαν να τραγουδούν: Απ' τα κόκαλα βγαλμένη...Μα δεν πρόλαβαν να τελέσουν τον Ύμνο.

-Πυρ! ούρλιασε ο λοχίας, και τα μυαλά και τα αίματα τινάχτηκαν και κόλλησαν στον τοίχο» (σ. 212).

Όπως έχει ήδη διαπιστωθεί, η βία προς την «τρίτη πλευρά» καταλαμβάνει μεγάλο κομμάτι στους *Αδερφοφάδες* όπως και στο *A Sangre y Fuego*. Πέρα από τις αναπαραστάσεις στρατευμένης βίας προς τους κατοίκους του Κάστελου διακρίνονται και ορισμένες περιστασιακές λεκτικές επιθέσεις κατά του κεντρικού χαρακτήρα και απόλυτου αντιπρόσωπου της «τρίτης πλευράς», του παπα-Γιάνναρου. Ο Γιάνναρος αντιμετωπίζεται κατά τον ίδιο τρόπο από τις δύο πλευρές της διαμάχης έτσι όπως εμφανίζονται στο βιβλίο. Τόσο οι δεξιοί όσο και οι αριστεροί χρησιμοποιούν χαρακτηρισμούς και βωμολοχίες για να επιτεθούν στον ιερέα:

«- Έαμοβούλγαρε, προδότη, μπολσεβίκο!
- Λαοπλάνε, φασίστα, ταυραμπά!» (σ. 11).

Οι δεξιοί του φοράνε ταμπέλα αριστερού και το αντίστροφο. Η Drăgulănescu (2014, σ. 31) υποστηρίζει πως αυτού του είδους οι εκφράσεις που εμφανίζονται από τις πρώτες κιόλας σελίδες προμηνύουν την αποτυχία της προσπάθειας του Γιάνναρου για συμφιλίωση αφού είναι όλοι εναντίον του. Η λεκτική βία που δέχεται ο παπα-Γιάνναρος εκπροσωπεί αυτήν που ασκούσαν στην πραγματική «τρίτη πλευρά» που αντιστεκόταν στην επιλογή πλευράς. Είτε «προδότης» είτε «λαοπλάνος» ο Γιάνναρος προκαλεί τόσο τους εθνικιστές όσο και τους κομμουνιστές με τη στάση του και μέσα από αυτό αποτυπώνεται η επικινδυνότητα των ουδέτερων της «τρίτης πλευράς» σε σχέση με την επίτευξη του στόχου των δύο στρατοπέδων που δεν ήταν άλλος από την απόλυτη κυριαρχία της χώρας. Σύμφωνα με τον Ταγκαλάκη (2017, σ. 21), η πολιτική βία στο εσωτερικό της χώρας αναδεικνύεται «μέσα από την παρουσίαση των αρχών δράσης-αντίδρασης των ιδεολογικών ομάδων με στόχο την κατάληψη της εξουσίας».

Σύγκριση

Η παραπάνω ανάλυση περιέγραφε συχνά τις σκηνές βίας που αποτύπωσαν ο Καζαντζάκης και ο Nogales ως κτηνωδίες ή φρικαλεότητες. Ο ισπανικός και ο ελληνικός εμφύλιος θα μπορούσαν πολύ εύκολα να καταταχθούν ως μία μορφή «ολικού πολέμου», όπου όλα επιτρέπονται. Μέσα σε αυτά που όχι μόνο επιτρέπονται αλλά και πράγματι συμβαίνουν είναι οι κτηνωδίες που διαπράττουν οι δύο αντίπαλοι τόσο στις μεταξύ τους συγκρούσεις αλλά και κατά του άμαχου πληθυσμού, δηλαδή της «τρίτης πλευράς». Η Beatrice Heuser (2012, σ. 2) τις ορίζει ως «πράξεις βίας κατά των άοπλων (άμαχων, ή τραυματιών, ή φυλακισμένων στρατιωτών του αντιπάλου), ή άσκοπα επώδυνη και/ή ταπεινωτική μεταχείριση μάχιμων του αντιπάλου, πέρα από κάθε απαιτούμενη ενέργεια για την αποδυνάμωση ή τον αφοπλισμό τους». Οι φρικαλεότητες αυτές περιλαμβάνουν «βιασμούς, ακρωτηριασμούς, βασανιστήρια και δολοφονίες» (Heuser 2012, σ. 3), γλαφυρά παραδείγματα των οποίων αναγράφονται στις σελίδες των *Αδερφοφάδων* και του *A Sangre y Fuego*. Τα δύο έργα επιτυγχάνουν στο να παρουσιάσουν σκηνές με έντονες λεπτομέρειες, μυθοπλαστικές μεν εμπνευσμένες από γεγονότα δε, που απεικονίζουν τη βαναυσότητα του εμφυλίου σε επίπεδο που συχνά παραβλέπεται από την

ιστορία, δηλαδή έχοντας στο επίκεντρο το ανθρώπινο στοιχείο και φέρνοντας στο φως άγνωστες εμπειρίες όπου πρωταγωνιστεί η «τρίτη πλευρά».

Εφόσον ο ελληνικός και ο ισπανικός εμφύλιος ήταν δύο διαμάχες ιδεολογικού χαρακτήρα, η βία που ασκήθηκε εντός και εκτός του πεδίου μάχης ήταν πολιτική. Οι ιδεολογικοί εμφύλιοι θεωρούνται οι πόλεμοι με τα υψηλότερα επίπεδα βίας, οι πιο αιματηροί και πικροί, οι πιο βάρβαροι (Kalyvas 2006, σ. 53). Αυτή είναι μία άποψη που τη συμμερίζονται οι δύο δημιουργοί αλλά μέσα από τα έργα τους προσθέτουν και κάτι ακόμα που αξίζει να σημειωθεί. Μέσα από τους *Αδερφοφάδες* και το *A Sangre y Fuego*, ο Καζαντζάκης και ο Chaves, παρακινημένοι από την ωμή βία και τη φρικαλεότητα παραθέτουν ένα μεγάλο ανθρώπινο «γιατί». Γιατί κυρίευσε ο φόβος και η τρομοκρατία; Γιατί αλληλοσκοτώνονται αδέρφια, γείτονες, συμπατριώτες; Γιατί έγιναν έρμαιοι εξτρεμιστικών πολιτικών ιδεολογιών οι Έλληνες και οι Ισπανοί; Γιατί χάθηκε η ανθρωπιά και η ομόνοια; Όλα αυτά τα αναπάντητα «γιατί» και τα συναισθήματα απαισιοδοξίας και απογοήτευσης που κατέκλιναν την ψυχοσύνθεσή τους γέννησαν την «τρίτη πλευρά».

Όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, η «τρίτη πλευρά» ήταν ο «αποδιοπομπαίος τράγος» στη διαμάχη του εμφυλίου, ένας όρος που προέρχεται από τη θεωρία του Rene Girard. Η θεωρία της αδιάκριτης βίας για τον οποία γράφει ο Kalyvas (2006) ακολουθεί το ίδιο σκεπτικό. Η λογική της βίας χωρίς διακρίσεις είναι όταν ο ένοχος δεν μπορεί να αναγνωριστεί ή να συλληφθεί, τότε η βία πρέπει να κατευθυνθεί προς αθώους που κατά κάποιον τρόπο συνδέονται με αυτόν (Kalyvas 2006, σ. 150). Βασικός στόχος της αδιάκριτης βίας είναι «να διαμορφωθεί έμμεσα η συμπεριφορά των πολιτών διαμέσου της ταύτισης και να αποδώσει ευθύνες εχθροπραξιών σε μια ευρύτερη ομάδα ανθρώπων» (Kalyvas 2006, σ. 171). Όταν δεν γίνονται διακρίσεις στη βία που ασκείται, το να υποταχθείς ή να συμμορφωθείς είναι εξίσου επικίνδυνο με το να αντισταθείς ή να αντισταχθείς, διότι από τη μία «οι «αθώοι» μπορούν να κάνουν ελάχιστα ή και τίποτα για να αποφύγουν την τιμωρία» και από την άλλη, «οι «ένοχοι» δεν απειλούνται περισσότερο (και μερικές φορές λιγότερο)» (Kalyvas 2006, σ. 171). Όπως αναφέρθηκε και στο προηγούμενο κεφάλαιο, η ταύτιση των ανθρώπων της «τρίτης πλευράς» ήταν ευκαιριακή και η αδιάκριτη βία έπαιξε μεγάλο ρόλο σε αυτό. Οι αθώοι πολίτες, σαφώς τοποθετημένοι ανάμεσα στις δύο πλευρές εναποθέτουν τις ελπίδες τους σε εκείνη «που μπορεί να προσφέρει αξιόπιστη προστασία» (Kalyvas 2006, σ. 171) κατά της βίας που εξαπολύει η κυρίαρχη πλευρά. Θα μπορούσαμε να πούμε πως ήταν ένα είδος στρατηγικής της «τρίτης πλευράς» για να αποφευχθεί η βία που διέπρατταν οι δύο

αντιμαχόμενες πλευρές (Humphreys και Weinstein 2006, σ. 12). Ωστόσο, αυτό μπορεί να είναι παροδικό και ανάλογα με τις συγκρουσιακές εξελίξεις να υπάρξουν εναλλαγές και αποστασίες και όπως δύναται με την «τρίτη πλευρά» και αποστροφή.

Ο Kalyvas (2006, σ. 153) αριθμεί πέντε μηχανισμούς στους οποίους αποδίδει την έλλειψη αποτελεσματικότητας της αδιάκριτης βίας. Αρχικά, υποστηρίζει πως η αποτυχία της αδιάκριτης βίας οφείλεται στις συναισθηματικές αντιδράσεις που εγείρει στους αποδέκτες. Η διαδικασία του να εξασκείς βία χωρίς διακρίσεις, χωρίς συγκεκριμένο στόχο και σκοπό δημιουργεί μία αίσθηση αδικίας διότι εκλαμβάνεται σαν τιμωρία, ιδιαίτερα όταν συμβαίνει συχνά (Kalyvas 2006, σ. 153). Σε πρώτο στάδιο, τα θύματα υπερβαίνουν τους εαυτούς τους και αντιδρούν έντονα με αποτέλεσμα η αδικία που αισθάνονται να μετατρέπεται σε θυμό και μνησικακία. Ο Kalyvas (2006, σ. 154) ονομάζει τον δεύτερο μηχανισμό: «διφορούμενη δομή κινήτρων». Η αδιάκριτη βία από την στρατευμένη πλευρά συχνά αποτυγχάνει να δημιουργήσει μια καθαρή δομή από κίνητρα για να μην ακολουθήσει η «τρίτη πλευρά» τους αντιπάλους. Απεναντίας, πολλές φορές καταφέρνει το αντίθετο και αντί για να τους αποτρέψει, τους ωθεί στην αντίπερα όχθη και έτσι σημειώνεται αποστασία από την πλευρά που διαπράττει την αδιάκριτη βία. Η αποτυχία της εφαρμογής της φωλιάζει στο ότι δεν διαθέτει τα απαραίτητα χαρακτηριστικά των κυρώσεων που προσπαθεί να επιβάλει, δηλαδή είναι απρόβλεπτη και συνήθως εφαρμόζεται τυχαία, καθυστερημένα και χωρίς συνέπεια (Kalyvas 2006, σ. 155). Αυτό σημαίνει πως η αδιάκριτη βία δεν επιφέρει πάντα τον έλεγχο διότι εξασκείται ανεξέλεγκτα και κατά κανόνα κατά αμάχων, οι αντιδράσεις των οποίων τείνουν να είναι απρόσμενες έπειτα από βίαιες επιδρομές που ουσιαστικά τις αντιλαμβάνονται ως εκστρατείες εξουδετέρωσης, λειτουργώντας λοιπόν με γνώμονα την επιβίωσή τους (Kalyvas 2006, σ. 155). Ο τρίτος μηχανισμός υπογραμμίζει πως η αδιάκριτη βία παράγει «αντίστροφη προκατάληψη» εις βάρος αυτών που δεν είναι αντάρτες ή απλούστερα της «τρίτης πλευράς» (Kalyvas 2006, σ. 156). Αυτή η «τρίτη πλευρά» λοιπόν πιστεύει πως η αθωότητα και η αμεροληψία της θα την προστατεύσει, πράγμα το οποίο δεν συμβαίνει και εν τέλει καταδικάζεται σε υποταγή ή ακόμη και σε θάνατο. Στη διαδικασία της αδιάκριτης βίας εμφανίζονται επίσης «επιλεκτικά κίνητρα για τους αντιπάλους» (Kalyvas 2006, σ. 157). Ο Kalyvas (2006, σ. 157) εξηγεί πως όταν εξασκείται τέτοιου είδους βία από την πλευρά των στρατευμένων, αυτό δίνει χώρο στους αντάρτες να λειτουργήσουν ως ασπίδα κατά των επιδρομών σε ανυπεράσπιστες περιοχές. Ο άμαχος που προστατεύεται από τη μία πλευρά και του επιτίθεται η άλλη είναι αναμενόμενο να

συνεργαστεί ή να ενταχτεί στην πλευρά που τον προστατεύει. Συνήθως όμως, αυτή η παροχή προστασίας είναι επιλεκτική εννοώντας ότι σε ορισμένες περιπτώσεις αντί να παρέχεται σε μαζικό επίπεδο, χρησιμοποιείται ως μία μορφή κύρωσης κατά συγκεκριμένων ανθρώπων ή κοινοτήτων (Kalyvas 2006, σ. 157). Με απλά λόγια, αφού ασκηθεί η αδιάκριτη βία η επιλεκτική προστασία από την πλευρά που την παρέχει είναι μια μορφή τιμωρίας και παραδειγματισμού για όσους πιθανόν αντιστέκονται ή υποψιάζεται πως ταυτίζονται με την αντίπαλη πλευρά. Ο τελευταίος μηχανισμός που αριθμεί ο Kalyvas (2006, σ. 158) αφορά την «υπερεκτίμηση της δύναμης των δεσμών μεταξύ πολιτικών παραγόντων και πολιτών». Πέρα από την πληροφόρηση, σε σχέση με τις ενέργειες των ανταρτών, η αδιάκριτη βία έχει σκοπό να επηρεάσει τους άμαχους έτσι ώστε εκείνοι με τη σειρά τους να επηρεάσουν τους αντάρτες και κατά συνέπεια να μειωθούν οι ενέργειές τους (Kalyvas 2006, σ. 158). Υπάρχουν φορές που συμβαίνει αυτό αλλά υπάρχουν και φορές όπου οι αντάρτες τους αγνοούν και συνεχίζουν να πολεμούν τους αντιπάλους και ως συνήθως οι άμαχοι πολίτες είναι αυτοί που υποφέρουν τις συνέπειες (Kalyvas 2006, σ. 159).

Η αδιάκριτη βία προκύπτει συνήθως όταν είναι αδύνατον να ληφθούν οι απαραίτητες πληροφορίες που προσπαθεί να αποσπάσει μία από τις δύο πλευρές για να ασκήσει την αντίθετη μορφή της, δηλαδή την επιλεκτική (Kalyvas 2006, σ. 171). Η επιλεκτική βία είναι μια διαδικασία που υλοποιείται από κοινού από πολιτικούς εκπροσώπους και πολίτες (Kalyvas 2006, σ. 209) διότι χρησιμοποιεί τους αθώους για να πετύχει εκείνους που έχει στο στόχαστρο. Τα δύο χαρακτηριστικά από τα οποία πηγάζει η υλοποίησή της είναι η βία και η πληροφορία (Kalyvas 2006, σ. 209). Οι πολιτικοί εκπρόσωποι χρειάζονται την πληροφορία για να επιλέξουν πού θα κατευθύνουν τη βία, δηλαδή στους πολίτες που υποθάλπουν τον αντίπαλο (Kalyvas 2006, σ. 209). Η πληροφορία έρχεται από τους ίδιους τους πολίτες που σε αντίθεση με την αδιάκριτη βία, ο στόχος συνήθως προσανατολίζεται σε μάχιμους ή άμαχους υποστηρικτές του αντιπάλου και όχι στην «τρίτη πλευρά». Αυτό επιτυγχάνεται μέσω της δημόσιας καταγγελίας των απλών πολιτών ή των ταγμένων υπέρ της πλευράς που ασκεί την επιλεκτική βία (Kalyvas 2006, σ. 209). Όπως και με την αδιάκριτη βία έτσι και με την επιλεκτική, το όχι και τόσο θεμιτό αποτέλεσμα είναι τα αντίποινα που είτε εμφανίζονται σε μορφή καταγγελιών είτε σε μορφή βίας. Ο Kalyvas (2006) υποστηρίζει πως ο αθώος πολίτης, ο άμαχος της «τρίτης πλευράς» ή ο πολιτικά ταγμένος θα καταγγείλει κάποιον δημόσια μόνο αν θεωρεί σίγουρο ότι η πολιτική πλευρά στην οποία καταγγέλλει την αντίπαλη είναι ικανή να τον

προστατέψει. Για αυτόν τον λόγο η επιλεκτική βία είναι μία διαδικασία η οποία πρέπει να λαμβάνει χώρα σε μία περιοχή όπου η πλευρά που τίθεται να την επιχειρήσει έχει σχεδόν τον απόλυτο έλεγχο αλλά όχι σε σημείο που η αντίθετη πλευρά δεν υφίσταται ή δεν αποτελεί άξια σημασίας (Kalyvas 2006, σ. 209). Καταλήγει στο ότι οι πολιτικοί εκπρόσωποι δεν χρησιμοποιούν τη βία εκεί που χρειάζεται, σε περιπτώσεις δηλαδή που τα θύματα που καταγγέλλουν μένουν απροστάτευτα και εκτεθειμένα στα αντίποινα που θα επιφέρουν οι καταγγελίες τους (Kalyvas 2006, σ. 209). Άρα, ο φόβος της έκθεσης των πολιτών σε βία αντίποινων και η αβεβαιότητα της ακεραιότητάς τους αποκρύπτει την πληροφορία και εφόσον η πληροφορία είναι αναγκαία προϋπόθεση για την έκβαση της επιλεκτικής βίας, είναι πιθανόν να μην ασκηθεί (Kalyvas 2006, σ. 209). Σε σύγκριση με την επιλεκτική βία που ασκείται μεθοδευμένα και με ακρίβεια, η αδιάκριτη ή αλλιώς η «εν βρασμώ» διαπράττεται χωρίς οργάνωση και κανέναν συγκεκριμένο στόχο ή σκοπό. Θεωρητικά, σε σχέση με τις δύο πλευρές, η αριστερά είναι αυτή που λόγω της αταξίας που ήδη επικρατούσε εντός του εσωτερικού της προέβαινε σε επιθέσεις αδιάκριτης βίας ενώ η δεξιά, σαφώς καλύτερα οργανωμένη, ενεργούσε πιο επιλεκτικά. Οι *Αδερφοφάδες* και το *A Sangre y Fuego*, όμως μας δείχνουν πως η βία σε οποιαδήποτε μορφή της και από όποια πλευρά και αν προέρχεται, είτε είναι στοχευμένη είτε τυχαία δεν παύει να είναι εγκληματική.

Η βασικότερη διαφορά μεταξύ των δύο έργων σε σχέση με τις σκηνές βίας πέρα από το ακριβές περιεχόμενο είναι ότι στους *Αδερφοφάδες* δίνεται μεγαλύτερη έμφαση στο αποτέλεσμα και λιγότερη στη διαδικασία. Στο *A Sangre y Fuego* συμβαίνει το αντίθετο· ο Chaves, ενώ και ο ίδιος παρουσιάζει τις επιπτώσεις της ειδεχθούς βίας που δέχονταν οι χαρακτήρες των ιστοριών του, περιγράφει ανατριχιαστικές σκηνές βασανισμών αιχμαλώτων της αντίπαλης πλευράς, βομβαρδισμών, πολλαπλούς ακρωτηριασμούς ζώων, ένοπλες συγκρούσεις στο πεδίο της μάχης και μία ισχυρή και συνεχόμενη δόση λεκτικής βίας και θανάτου. Ο Καζαντζάκης επίσης αποτυπώνει φρικτές εικόνες εκτελέσεων, μαχών, βιασμών και λεκτικής βίας καθ' όλη την εξέλιξη του μυθιστορήματος αλλά η ουσία της προσέγγισής του κρύβεται στο πώς η βία χρησιμοποιούνταν ως εργαλείο μετατροπής της διαπροσωπικής και κοινωνικής αντίληψης και πώς η συμπεριφορά του γείτονα, του αδελφού ή του συμπατριώτη έπαψε να είναι ανθρώπινη· η βία και ο φόβος που προκάλεσε κυρίως στην «τρίτη πλευρά», την μετέτρεψε σε κτηνώδη. Αυτό αποτυπώνεται ξεκάθαρα τόσο στους *Αδερφοφάδες* όσο και στο *A Sangre y Fuego*. Συγκεκριμένα, βλέπουμε δύο δυάδες χαρακτήρων οι οποίοι στο παρόν της αφήγησης

εκπροσωπούν αντίπαλες πλευρές καθώς στο παρελθόν υπήρξαν φίλοι όπως στην περίπτωση του Rafael και του Julián και συμπολεμιστές, όπως ο Λοχαγός με τον Καπετάν Δράκο. Είτε λόγω ιδεολογίας, είτε περιστάσεων, αυτοί οι χαρακτήρες μεταλλάχθηκαν, άφησαν την εμφύλια διαμάχη να τους κυριεύσει και να χάσουν την ανθρωπιά τους. Αυτή η αφηγηματική κίνηση των δύο συγγραφέων επισημαίνει τη διάσταση των επιπτώσεων που γέννησε η εμφύλια βία στις ανθρώπινες συμπεριφορές. Επιπλέον, παρατηρείται πως ακόμη και οι άνθρωποι της «τρίτης πλευράς», όπως ο Λεωνίδας, που ναι μεν πολέμουσε φορώντας τη στολή του Εθνικού Στρατού αλλά δίχως τη θέλησή του, σε βίαιες συγκυρίες, σε περιστάσεις όπου πρέπει να σκοτώσεις για να μην σκοτωθείς ξεπηδά από μέσα τους ένα τέρας και ο άνθρωπος που κάποτε ήταν, παύει να υπάρχει και εν τέλει παρασύρεται από τη βάνauση δίνη του εμφυλίου. Τα θύματα λοιπόν κατέληξαν τέρατα, μπορεί από φόβο για να αποφύγουν τον θάνατο ή από μίσος για εκδίκηση από τη φρίκη που βίωσαν οι ίδιοι, το αποτέλεσμα είναι το ίδιο, η βία που ασκήθηκε είτε σε άμαχους είτε σε μάχιμους βεβήλωσε τον άνθρωπο και αυτό είναι απόλυτα εμφανές και στα δύο έργα.

Οι γυναικείοι χαρακτήρες είναι περισσότεροι στο *A Sangre y Fuego* αλλά κατά κύριο λόγο η παρουσία τους είναι πιο έντονη στους *Αδερφοφάδες* διότι η βία τους ασκείται, δεν την παρατηρούν. Όπως και να έχει, και στα δύο έργα οι γυναίκες, είτε είναι κομμάτι της «τρίτης πλευράς» είτε ταγμένες σε κάποια από τις αντιμαχόμενες πλευρές, προβάλλονται ως μάρτυρες. Από τη μία, έχουμε τη μαρτυρική εμπειρία του βιασμού της ανώνυμης Αντάρτισσας στους *Αδερφοφάδες* και από την άλλη, τη μαρτυρική συνειδητοποίηση της Rosario στο *A Sangre y Fuego*. Η μία έγινε μάρτυρας από τη βανauσότητα που βίωσε και η άλλη από τη βιαιότητα που είδε να συμβαίνει μπροστά της. Σε γενικό πλαίσιο, βλέπουμε επίσης ότι στο έργο του Chaves, γυναίκες και παιδιά να σκοτώνονται από βομβαρδισμούς, να θυσιάζονται χωρίς τη θέλησή τους για να σωθούν οι εμπλεκόμενοι στη διαμάχη, σαν τον αποδιοπομπαίο τράγο, όπως ακριβώς και η «τρίτη πλευρά». Οι γυναίκες στο έργο του Καζαντζάκη εκτελούνται για να τιμωρηθούν για άλλη μια φορά, όχι οι ίδιες αλλά εκείνοι που διατηρούν τη σύγκρουση. Ανεξαρτήτως αναπαράστασης, οι δύο συγγραφείς καταθέτουν ότι οι γυναίκες, άμεσα ή έμμεσα ήταν αυτές που υπέφεραν περισσότερο τις συνέπειες του εμφυλίου.

Συνοπτικά, η αναπαράσταση της βίας στα έργα του Καζαντζάκη και του Chaves είναι ενιαία δομημένη καθώς οι δύο συγγραφείς εστιάζουν στις κτηνώδεις συμπεριφορές των χαρακτήρων. Παρόλα αυτά, η προσέγγιση στους *Αδερφοφάδες* είναι πιο στοχευμένη και

πιο συναισθηματικά ορμώμενη, πράγμα που οφείλεται ξεκάθαρα στην αφήγηση του έργου. Αφηγηματικά, τα διηγήματα του *A Sangre y Fuego* μοιάζουν με προσωπικές μαρτυρίες που εμπεριέχουν μορφές βίας αλλά δεν εμποδίζουν την εξέλιξη της ιστορίας. Απεναντίας, στο μυθιστόρημα του Καζαντζάκη πολλές φορές η ηθελημένη αναπαράσταση της βίας πετυχαίνει να περάσει το μήνυμα του συγγραφέα αλλά αφαιρεί από την πλοκή και μονοπωλεί με συναισθηματική ορμή, πράγμα που ίσως καταλήγει να την κάνει να υστερεί λογοτεχνικά. Ωστόσο, η βαναυσότητα που τόσο ζωντανά απεικονίζουν οι δύο συγγραφείς έχει τον ρόλο της, τον οποίο φέρνουν εις πέρας σε απόλυτο βαθμό τα δύο έργα.

3.3 Σχέσεις κατεστραμμένες από τον πόλεμο: Γιος εναντίον Πατέρα

Ο Arturo Perez Reverte (2015) ξεκινά το βιβλίο του *La guerra civil contada a los jóvenes* γράφοντας πως «όλοι οι πόλεμοι είναι κακοί, αλλά ο εμφύλιος είναι ο χειρότερος απ' όλους» αφού κατά τη διάρκειά του στη χώρα επικρατούσε ο διχασμός, οι άνθρωποι εχθρεύονταν ο ένας τον άλλο, ο αδελφός σκότωνε τον αδελφό, ο γείτονας τον γείτονα και το συλλογικό κοινωνικό αίσθημα κατέρρεε συνεχώς. Η καταστροφή των σχέσεων και πολλές φορές η διάλυση οικογενειών ήταν κάποια από τα φυσικά επακόλουθα του εμφυλίου. Αυτό ακριβώς είναι ένα στοιχείο που επέλεξαν να παρουσιάσουν μέσα από τα έργα τους ο Chaves και ο Καζαντζάκης.

Η βάση της ιστορίας στους *Αδερφοφάδες* όπως και στο πρώτο διήγημα της συλλογής *A Sangre y Fuego* με τίτλο *¡Massacre, Massacre! (Σφαγή, Σφαγή!)*, είναι η επίδραση της εμφύλιας σύγκρουσης στον οικογενειακό πυρήνα με επίκεντρο τη σχέση πατέρα-γιου. Τα δύο έργα εξερευνούν το ίδιο θέμα με διαφορετικό πρωταγωνιστή. Ο κεντρικός χαρακτήρας στους *Αδερφοφάδες* είναι ο πατέρας και στο διήγημα *¡Massacre, Massacre!* είναι ο γιος. Συνεπώς, παρατηρείται πως ενώ και στις δύο ιστορίες αναπτύσσεται το ίδιο θέμα, οι συγγραφείς μας παραθέτουν διαφορετική διάσταση.

Λαμβάνοντας υπόψη την πλοκή των δύο ιστοριών, συμπεραίνεται ότι το τέλος γράφεται με τον θάνατο του πατέρα ο οποίος προκαλείται από τον ίδιο του τον γιο. Υπάρχουν δύο βασικές σκηνές στις οποίες έρχονται αντιμέτωποι και στα δύο έργα. Η πρώτη είναι αφού ανακαλύπτει ο αναγνώστης πως στην περίπτωση των *Αδερφοφάδων*, ο Καπετάν Δράκος είναι ο γιος του παπα-Γιάνναρου και στην περίπτωση του διηγήματος *¡Massacre, Massacre!*, ότι ένας από τους αιχμαλώτους της Μοιραρχίας Εκδίκησης είναι και ο πατέρας του Valero. Η πρώτη συνάντηση στους *Αδερφοφάδες* διαφέρει σημαντικά από τη συνάντηση στο διήγημα του Ισπανού. Η συνάντησή τους αποτελείται από έναν εκτεταμένο διάλογο και μία ιδεολογική αντιπαράθεση στους πρόποδες της Αετοράχης όπου κατοικούν ο Καπετάν Δράκος και οι υπόλοιποι αντάρτες. Η ανάβαση του παπα-Γιάνναρου στο βουνό είναι ένα τελευταίο εγχείρημα με σκοπό να «φιλιώσουν στον Κάστελο τα αδέρφια τα αναδέρφωτα» (σ. 290).

Η πρώτη φορά που συναντιούνται ο Valero και ο πατέρας του εξελίσσεται διαφορετικά από αυτήν του παπα-Γιάνναρου και του Καπετάν Δράκου. Σύμφωνα με την Luciana Febbrari (2010-2011, σ. 174), ο Chaves δεν χρησιμοποιεί μελοδραματικούς τόνους για να περιγράψει το χάσμα επικοινωνίας που υπάρχει ανάμεσα στον Valero και τον πατέρα του, αλλά πρόζα απλή και άμεση. Η συνάντηση εξελίσσεται με τον Valero να ρωτά τον πατέρα του αν χρειάζεται κάτι, εκείνος απαντά «τίποτα» και έπειτα πατέρας και γιος μένουν αμίλητοι και καπνίζουν μαζί ένα τσιγάρο. Αγκαλιάζονται, φιλιούνται και λένε αντίο. Το βασικό στοιχείο της συνάντησης είναι ότι κανένας από τους δύο άνδρες δεν μίλησε για το προφανές, την κατάσταση στην οποία βρίσκονται. Για την Luciana Febbrari (2010-2011, σ. 174), οι δύο άνδρες δεν έχουν τίποτα να πουν και τίποτα να εξηγήσουν επειδή η σχέση μεταξύ πατέρα και γιου δεν υπάρχει, έχει καταστραφεί. Ο Valero και ο πατέρας του γνώριζαν πολύ καλά πως αυτό το τσιγάρο είναι το τελευταίο αντίο.

Στις δύο περιπτώσεις η πρώτη συνάντηση πατέρα και γιου καθορίζει το τέλος του ενός από τους δύο με μόνη διαφορά ότι στο διήγημα του Chaves γνώριζαν και οι δύο τι ακριβώς θα συνέβαινε ενώ ο παπα-Γιάνναρος είχε άγνοια κινδύνου, επιλεκτική κατά την άποψή μου διότι δεν ήθελε να πιστέψει πως θα τον πρόδιδε ο ίδιος του ο γιος.

Η δεύτερη και τελευταία φορά που συναντιούνται ο πατέρας και ο γιος στα δύο έργα είναι στο τέλος της κάθε ιστορίας, εκεί που ο Valero αλλά και ο Καπετάν Δράκος δίνουν τέλος στη ζωή των πατέρων τους. Στο διήγημα του Chaves, η τελευταία συνάντηση δεν περιλαμβάνει διάλογο μεταξύ του πατέρα και του Valero. Η Μοιραρχία Εκδίκησης στήνει τους εκατόν είκοσι πέντε στρατιωτικούς για εκτέλεση, ένας εκ των οποίων είναι και ο πατέρας του πρωταγωνιστή. Ο γιος που κατά βάθος έχει μετανιώσει αλλά είναι πια αργά για να κάνει πίσω, ανακοινώνει στους κρατούμενους πως έχουν την επιλογή να αλλάξουν στρατόπεδο και να πολεμήσουν για τα ιδανικά που υπηρετούν οι ίδιοι. Κανένας δεν ανταποκρίνεται στο κάλεσμα του Valero. Βλέποντας πως ο πατέρας του δεν έκανε ένα βήμα μπροστά, επαναλαμβάνει την ερώτηση αλλά η αντίδραση του ήταν η ίδια. Ο Valero κάνει μια τελευταία προσπάθεια φωνάζοντας «όποιος θέλει να σώσει τη ζωή του να κάνει ένα βήμα μπροστά», αλλά κανένας δεν προχωρά μπροστά. Εν τέλει, επεμβαίνει ο Arabel και τελειώνει αυτό που ξεκίνησε ο Valero. Ο πατέρας του εκτελείται από τη Μοιραρχία Εκδίκησης μαζί με τους υπόλοιπους στρατιωτικούς.

Στην τελευταία σκηνή μέσα από τη δράση του Valero διακρίνεται πως έχει μετανιώσει σε πρώτο επίπεδο αλλά δεν μπορεί να κάνει πίσω διότι πιστεύει ότι ο σκοπός είναι πιο σημαντικός από τη σχέση του με τον πατέρα του. Όπως τονίζει και η Luciana Febbrari (2010-2011, σ. 174), ο σκοπός που υπηρετεί ο καθένας ξεχωριστά, «έχει πνίξει κάθε συναισθηματικό δεσμό μεταξύ τους». Παρόλα αυτά, η προσπάθειά του να τον σώσει είναι ελλιπής καθώς επαναλαμβάνει την ερώτηση περιμένοντας από εκείνον να κάνει το πρώτο βήμα και να παραιτηθεί από το δικό του σκοπό. Με άλλα λόγια, η σωτηρία του πατέρα εξαρτάται από το μετέωρο βήμα μετάνοιας του Valero και εκείνο της αμετάβλητης στάσης του.

Στους *Αδερφοφάδες*, ο παπα-Γιάνναρος γεμίζει απόγνωση και οργή από την εκτέλεση που διέταξε ο Καπετάν Δράκος. Τα τελευταία λόγια του στον γιο του ήταν «Καπετάν φονιά, καλήν αντάμωση!» (σ. 317), σκληρά λόγια που αρμόζουν σε σκληρές πράξεις. Με μία αναδρομή στο παρελθόν τους, ο Καπετάν Δράκος θυμάται «πώς τον μισούσε, πως τον αγαπούσε, πως τον καμάρωνε» (σ. 317) τον πατέρα του ώσπου «χώρισαν γιός και κύρης» (σ. 317) και συναντήθηκαν πάλι στον πόλεμο, τώρα πια απέναντι ο ένας από τον άλλον.

Ο Καπετάν Δράκος σηκώνει το χέρι, προστάζει «σκοτώστε τον» (σ. 319) και τα μάτια του γεμίζουν δάκρυα. Ο γιος σκοτώνει τον πατέρα για να αποτρέψει τη δυσφήμιση της ιδεολογίας του. Είναι δύο οι εκδοχές σχετικά με το τι ή ποιος ακριβώς προκάλεσε τον θάνατο του παπα-Γιάνναρου.

Η πρώτη εκδοχή θέλει τον Λουκά να ασκεί πίεση στον Δράκο. Κατά τη διάρκεια της επίσκεψης των ανταρτών στον Κάστελο και πιο συγκεκριμένα στη συνάντηση μεταξύ γιου και πατέρα, ο Λουκάς «το πρωτοπαλικάρο» (σ. 318) του Καπετάν Δράκου τον παρακινούσε να σκοτώσει τον παπα-Γιάνναρο για να μην αποκαλυφθεί ο βίαιος τρόπος που λειτουργούν οι αντάρτες:

«Ε καπετάνιο, φώναξε, εδώ σε θέλω! τι πως είναι κύρης σου; Κάμε κόμπο την καρδιά σου, έχεις να δώσεις λόγο· δεν τον άκουσες; θέλει, λέει, να 'ναι λεύτερος!»

...

«Ε καπετάνιο, έκαμε πάλι ο Λουκάς, πάει να βάλει, σου λέω, φωτιά, μην τον αφήσεις!»

...

«Μπας και τον λυπάσαι;» (σ. 318).

Ο Λουκάς εκπροσωπεί την κινητήρια δύναμη της αριστερής παράταξης η οποία μέσα από την πίεση και την προπαγάνδα τύφλωνε τους βαφτισμένους αριστερούς, που μάχονταν για την ελευθερία της πατρίδας και όχι την εξουσία του κομμουνισμού. Ήταν μία μερίδα ανθρώπων που επέλεξε την αριστερά με τα ωραία μεγάλα λόγια και τον επαναστατικό χαρακτήρα επειδή τους θύμιζε τον αγώνα για ελευθερία από τη Γερμανική Κατοχή που μόλις είχε τελειώσει στην Ελλάδα.

Παρόλα αυτά όσον αφορά τον θάνατο του παπα-Γιάνναρου και τη σχέση του Καπετάν Δράκου με τον πατέρα του, υπάρχει και η εκδοχή του Edmund Keeley (1965) η οποία βασίζεται στην αποτυχία κατά τη γνώμη του, του Νίκου Καζαντζάκη «στο πεδίο της αισθαντικότητας» (σ. 512). Κατά τον Keeley (1965), είναι δύσκολο για τον αναγνώστη να αποδεχτεί ότι ο Καπετάν Δράκος καταβάλλεται από ευαισθησία και συγκίνηση όταν σκοτώνει τον πατέρα του, ενώ ο ίδιος ο πατέρας του δήλωσε νωρίτερα «Ναι, το ξέρω, υπόφερες πολύ στα χέρια μου όταν ήσουν μικρός» εννοώντας πως ήταν βίαιος προς τον γιο του (σ. 512). Υπάρχουν αντιφάσεις στην εξέλιξη της σχέσης του πατέρα και του γιου, ειδικά με τον χαρακτήρα του Καπετάν Δράκου. Όπως υπογραμμίζει ο Keeley (1965), δεν είναι δυνατό να πιστέψουμε πως «ο τερατώδης αυτός Καπετάνιος, που είναι τόσο κυνικός ώστε να εξαπατήσει τον ίδιο του τον πατέρα και να αθετήσει τις υποσχέσεις του, είναι κατά βάθος ευαίσθητος, έχει τύψεις και νιώθει κάτι για τον πατέρα του» (σ. 512).

Σαφώς, υπάρχουν ομοιότητες και αντιθέσεις ανάμεσα στους κεντρικούς χαρακτήρες όπως και της καθαυτού σχέσης τους. Ο Fernando Valls (2014, σ. 153) αναφερόμενος στο διήγημα περιγράφει με ακρίβεια τον Valero και τον πατέρα του ως τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος. Η περιγραφή αυτή δεν περιορίζεται μόνο στο ότι τους ενώνει το ίδιο αίμα αλλά ταυτόχρονα ότι οι δύο χαρακτήρες παραμένουν αμετανόητοι στα πιστεύω τους, αψηφώντας το κακό που προκαλούν ο ένας στον άλλο. Δεν μπορούμε να πούμε το ίδιο για τους *Αδερφοφάδες* καθώς ο παπα-Γιάνναρος και ο Καπετάν Δράκος είναι εκ διαμέτρου αντίθετοι. Από την μία πλευρά, έχουμε τον πατέρα που παλεύει για την ειρήνη και την συμφιλίωση των συμπατριωτών του και από την άλλη τον γιο που υποστηρίζει μια ιδεολογία έχοντας σκοπό το ακριβώς αντίθετο. Ως εκ τούτου, διακρίνονται έντονες δυαδικές αντιθέσεις ανάμεσα στους δύο χαρακτήρες, κάτι που δεν ισχύει στο διήγημα του Ισπανού, αν εξαιρέσουμε βέβαια την αντίθετη ιδεολογία που εκπροσωπούν ο Valero και ο πατέρας του.

Οι δυαδικές αντιθέσεις ανάμεσα σε κεντρικούς χαρακτήρες ιστοριών είναι μία τεχνική που χρησιμοποιείται συχνά στη λογοτεχνία. Εξαιρετέας της σχέσης πατέρα-γιου των δύο χαρακτήρων, η βασική δυαδική αντίθεση που υπάρχει στους *Αδερφοφάδες* είναι αυτή του ήρωα και του αντιήρωα. Ηθικά αλλά και έμπρακτα, ο παπα-Γιάνναρος παρουσιάζεται ως ο εγκλωβισμένος στη δύνη του εμφυλίου ήρωας που πασχίζει να επικρατήσει η ειρήνη στον τόπο του. Ενώ ο Δράκος εμφανίζεται ως αλαζονικός αντιήρωας που μπαίνει εμπόδιο στην εξέλιξη της δράσης του ήρωα. Στις αντιθέσεις συγκαταλέγεται και η ιδιότητα του κάθε χαρακτήρα. Ο Καπετάν Δράκος είναι αρχηγός των ανταρτών στο βουνό πάνω από τον Κάστελο και ο παπα-Γιάνναρος είναι ο ιερέας του. Η δράση του αντιήρωα βασίζεται πάνω στην άσκηση της βίας και της σωματικής αγριότητας. Η μόνη μορφή αγριότητας και βίας στη δράση του παπα-Γιάνναρου είναι λεκτική, εφόσον επαναστατεί κατά της εμφύλιας σύγκρουσης μέσω του λόγου. Όσον αφορά τον σκοπό, δεν διαπιστώνονται διαφορές καθώς πατέρας και γιος αποζητούν το τέλος του εμφυλίου. Παρά ταύτα, τα μέσα και η αιτία αυτής της αποζήτησης διαφέρουν κατά πολύ. Μέσο του Δράκου είναι το όπλο και όπλο του παπα-Γιάνναρου ο λόγος. Ο πατέρας στοχεύει προς το τέλος του πολέμου για την παύση του «αδερφοσκοτωμού» και ο γιος του για την απόλυτη εξουσία της ιδεολογίας του.

Η επιλογή από τους δύο συγγραφείς να εστιάσουν στη σχέση πατέρα-γιου είναι καθαρά συμβολική και επιτηδευμένη. Ο Καζαντζάκης και ο Chaves μετέφεραν το γενικό κλίμα του εμφυλίου σε οικογενειακό πλαίσιο. Με άλλα λόγια, *Οι Αδερφοφάδες* και το διήγημα *¡Massacre, Massacre!* είναι μια μικρή απεικόνιση της εμφύλιας κατάστασης στην κάθε χώρα.

Στο πλαίσιο της σχέσης πατέρα-γιου, η «τρίτη πλευρά» στην οποία επικεντρώνεται η εργασία εκφράζεται με διαφορετικό τρόπο στην κάθε ιστορία. Στους *Αδερφοφάδες*, η «τρίτη πλευρά», δεσπόζει μέσα από τον χαρακτήρα του πατέρα. Η βασική διαφορά ανάμεσα στους *Αδερφοφάδες* και το διήγημα *¡Massacre, Massacre!* είναι πως στο έργο του Καζαντζάκη υπάρχει φυσική εκπροσώπηση της μέσω του παπα-Γιάνναρου. Μέχρι το τέλος του, ο πατέρας που δεν κοιτάει ούτε δεξιά αλλά ούτε και αριστερά μάχεται να σώσει το χωριό και τη χώρα του από τις δύο πλευρές που ξεκίνησαν τον πόλεμο. Ο λόγος και τα έργα του υπογραμμίζουν την ύπαρξη της «τρίτης πλευράς» αν και ποτέ δεν υπήρξε επίσημη αναγνώριση της στην Ελλάδα όπως προαναφέρθηκε στην Εισαγωγή.

Αντιθέτως, στο διήγημα του Chaves η «τρίτη πλευρά» παρουσιάζεται έμμεσα μέσα από ένα κλίμα απέχθειας που δημιουργείται ως προς τις δύο γνωστές πλευρές του εμφυλίου.

Αυτό το καταφέρνει ο συγγραφέας δίνοντας έμφαση στην καταστροφή της σχέσης πατέρα και γιου. Εξαιτίας της αριστερόστροφης ιδεολογίας του Valero και της δεξιόστροφης ιδεολογίας του πατέρα του καταργούνται οι αρχές της οικογένειας και αναπληρώνονται από αισθήματα μίσους και έχθρας. Με αυτόν τον τρόπο γεννιέται η ιδέα της «τρίτης Ισπανίας», της «τρίτης πλευράς» που δεν ήθελε να διαλυθούν οι οικογένειες και να καταστραφούν οι σχέσεις των ανθρώπων.

Αυτό που συμπεραίνουμε από τις δύο ιστορίες και το μεγαλύτερο κοινό τους στοιχείο είναι ότι ανεξαρτήτως εκδοχής, πλευράς και ερμηνείας, η σχέση του πατέρα και του γιου είναι κατεστραμμένη και βαθιά επηρεασμένη από τον εμφύλιο.

4. Συμπεράσματα

Υπάρχει μια ευρέως εσφαλμένη αντίληψη που τείνει περισσότερο σε θεωρία, πως η επιλογή ασκείται πάντα βάσει της ατομικής ελευθερίας. Σε περιόδους κρίσης, ωστόσο, η ιδέα της ατομικής επιλογής είναι προνόμιο αυτών που έχουν το σθένος να εκφράσουν τη γνώμη τους και το μέσο να το κάνουν. Ο Manuel Chaves Nogales και ο Νίκος Καζαντζάκης είναι δύο συγγραφείς με θάρρος και αν συμπεριλάβουμε το έργο και τη φιλοσοφία τους, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι αισθάνονταν ηθικό χρέος προς τους συμπατριώτες τους να χρησιμοποιήσουν τη δύναμη της γραφής τους για να αποδώσουν αυτήν τη μελανή σελίδα στην ιστορία των δύο χωρών.

Αρχικά, παρατέθηκε μία αναλυτική επεξήγηση των βασικών όρων που χρησιμοποιούνται στη διατριβή για να επιτευχθεί η μέγιστη κατανόηση της λογοτεχνικής ανάλυσης. Παρατέθηκε ορισμός για τον εμφύλιο πόλεμο, ο οποίος αποτελεί το γενικό πλαίσιο των δύο βιβλίων. Επιπλέον, εξερευνήθηκε η ιδεολογία, όρος περίπλοκος αλλά απαραίτητος για τη δόμηση του βασικού επιχειρήματος της συγκεκριμένης έρευνας, καθώς και η εξήγηση του όρου βία, αν μη τι άλλο το συνώνυμο του πολέμου. Μέσα από αυτήν την οριοθέτηση φτάσαμε στο συμπέρασμα πως οι όροι συνδέονται απόλυτα μεταξύ τους εφόσον εξηγούν την προσπάθεια της ηγεσίας δύο παρατάξεων να εξωθήσουν μία ολόκληρη χώρα σε έναν εμφύλιο χρησιμοποιώντας την πολιτική ιδεολογία για να φανατίσουν τους ήδη συντεταγμένους και τη βία έτσι ώστε να ενσωματώσουν εκείνους που ανήκαν στην «τρίτη πλευρά». Η εδραίωση του όρου «τρίτη πλευρά» και η αναγνώριση της ύπαρξης αυτής της μερίδας ανθρώπων εντός του ιστορικού πλαισίου του εμφυλίου είναι το πρωταρχικό επίτευγμα της έρευνας και η πιο καθοριστική ανακάλυψη της συγκριτικής αξιολόγησης των *Αδερφοφάδων* και του *A Sangre y Fuego*.

Η «τρίτη πλευρά» όπως εννοείται καθ' όλη την εξέλιξη της εργασίας και όπως διακρίνεται στα έργα των συγγραφέων χωρίζεται σε τρεις κατηγορίες οι οποίες είχαν κοινό στόχο την αποφυγή του εμφυλίου. Οι τρεις κατηγορίες αυτές που σε πολλές περιπτώσεις συμπίπτουν μεταξύ τους περιλαμβάνουν:

- α) το ανένταχτο κομματικά κομμάτι του πληθυσμού που αναζητούσε την αποκατάσταση της ειρήνης και της δημοκρατίας στη χώρα τους,

β) πολίτες ιδεολογικά αντίθετους με τα ολοκληρωτικά καθεστώτα που εκπροσωπούσαν οι δύο πολιτικές ιδεολογίες της αντιπαράθεσης, όπως ο Manuel Chaves Nogales και ο Νίκος Καζαντζάκης,

γ) ανθρώπους που εντάχθηκαν άνευ επιλογής σε μία εκ των δύο πλευρών λόγω της πολιτικής πίεσης που τους ασκήθηκε τόσο σωματικά, όσο και ψυχολογικά.

Εστιάζοντας στην ιδεολογική περιήγηση των συγγραφέων καθίσταται αισθητή η αποστροφή τους προς τον ολοκληρωτισμό και η βαθιά τους ταύτιση με την «τρίτη πλευρά». Η σημαντικότερη παρατήρηση που πραγματοποιεί η έρευνα αυτή σε σχέση με τον όρο είναι ότι δεν υφίσταται ως τώρα στην αφήγηση ή την μελέτη για τον ελληνικό εμφύλιο, σε αντίθεση με τον ισπανικό εμφύλιο όπου αν και γίνεται αναφορά στην λεγόμενη «τρίτη Ισπανία» μεταγενέστερα, ο όρος προκύπτει μέσα από τη λογοτεχνία και συγκεκριμένα από έργα όπως του Chaves.

Ο βασικός σκοπός της συγκεκριμένης μελέτης είναι η ερμηνεία των δύο λογοτεχνικών έργων και η ανάδειξη της «τρίτης πλευράς» που απαρτιζόταν από ένα πολύ μεγάλο μέρος του ισπανικού και ελληνικού πληθυσμού καθώς και ότι υπέστη εκβιασμό και εκφοβισμό με στόχο την απορρόφησή της και κατά συνέπεια τον αφανισμό της. Ένα από τα κυρίαρχα χαρακτηριστικά της αφήγησης του Chaves και του Καζαντζάκη είναι ότι παρουσιάζουν την «τρίτη πλευρά» ως μεγαλύτερο εχθρό από την αντίπαλη παράταξη τόσο για τη δεξιά όσο και για την αριστερά. Η «τρίτη πλευρά» αναδεικνύεται ως ένας αφανής ήρωας που κυνηγήθηκε σαν άσπονδος εχθρός. Η προσέγγιση της έρευνας έδωσε ιδιαίτερη προσοχή στον τρόπο που εμφάνισαν οι δύο συγγραφείς την ιδεολογία των δύο ένοπλων πλευρών και κατά πόσο η παρουσίασή τους αντικατοπτρίζει την ιστορική πραγματικότητα, πράγμα που αποδείχτηκε καθώς το *A Sangre y Fuego* με δημοσιογραφικό τρόπο και Οι *Αδερφοφάδες* με σχεδόν ποιητικό, ουσιαστικά αποτυπώνουν την ανθρώπινη διάσταση της εμφύλιας πραγματικότητας στολισμένη με περίτεχνες νότες μυθοπλασίας.

Η ανάλυση της ύπαρξης της «τρίτης πλευράς» έγινε μέσα από τρία βασικά θέματα: την αντιμαχόμενη πολιτική ιδεολογία, την αναπαράσταση της βίας και τις διαπροσωπικές σχέσεις όπως τις αποτύπωσαν ο Chaves και ο Καζαντζάκης. Ο τρόπος που προσέγγισαν οι δύο συγγραφείς τη σχέση πατέρα-γιου μαρτυρά τις επιπτώσεις του πολέμου μακριά από το πεδίο της μάχης καθώς η ιδεολογία έγινε εμπόδιο στη διατήρηση των ανθρωπίνων

σχέσεων, ακόμα και εντός του οικογενειακού πυρήνα. Είναι αναμενόμενο σε ένα έργο για τον εμφύλιο ο αναγνώστης να συναντά αποτυπωμένη τη βία του πολέμου, όμως στα βιβλία του Chaves και του Καζαντζάκη χρησιμοποιείται ως αποδεικτικό στοιχείο στο επιχείρημά τους να αποδώσουν μυθιστορηματικά τις ευθύνες και τα αίτια της διαμάχης. Η πλοκή του *A Sangre y Fuego* είναι εμπλουτισμένη με σκηνές απάνθρωπων πράξεων και έντονης λεκτικής βίας που πέρα από το ότι διαχωρίζουν την «τρίτη πλευρά» από τις άλλες δύο σε σχέση με τη στάση τους παρουσιάζουν επίσης τη μετάλλαξη του ανθρώπου σε κτήνος δίχως ευαισθησία και αντίληψη. Με παρόμοιο τρόπο, η πλοκή των *Αδερφοφάδων* βασιζόμενη στη βία εκτός πεδίου μάχης επικεντρώνεται στις επιπτώσεις της βαναυσότητας στον άνθρωπο. Η ανάλυση των στυγερών σκηνών βίας που αποτυπώνουν οι συγγραφείς οδηγεί στο συμπέρασμα πως σε καταστάσεις όπου υπάρχει συνεχόμενη έκθεση σε αποτρόπαιες πράξεις μεταξύ προσώπων που μέχρι πρότινος συμβίωναν ειρηνικά, ο άνθρωπος καταργεί τα όρια της λογικής και εισέρχεται στη δίνη του εκφυλισμού.

Η λογοτεχνία είναι ένα ισχυρό μέσο για να εξερευνηθεί ένα σπουδαίο ιστορικό γεγονός, όπως ο εμφύλιος διότι επηρεάζει τους ανθρώπους με πιο άμεσο τρόπο από ό,τι η ιστοριογραφία. Οι *Αδερφοφάδες* όπως και το *A Sangre y Fuego* απεικονίζουν πολύ γλαφυρά την «τρίτη πλευρά» χωρίς καν να την ονοματίσουν, υπογραμμίζοντας έτσι την ως τώρα πολιτική χρήση της ιστορικής μνήμης του εμφυλίου τόσο στην αιώνια διχασμένη και εξωτερικά επηρεασμένη Ελλάδα, όσο και στην ανέκαθεν διαιρεμένη Ισπανία.

Μπορούμε να συμπεράνουμε ότι μία από τις κύριες ιδέες που οι δύο συγγραφείς προσπαθούν να απεικονίσουν μέσα από το έργο τους, είναι η υπονόμηση και η κυνική άρνηση του εξωπραγματικού ιδεώδους ότι η μη αναγνωρισμένη «τρίτη πλευρά» θα έπρεπε να είναι η καθοδηγητική καλοπροαίρετη δύναμη στη διαχείριση των εμφύλιων διαφορών που επιβλήθηκαν από την εξαιρετικά ριζοσπαστικοποιημένη πολιτική των δύο αντιμαχόμενων πλευρών, με το πρόσχημα να σωθεί η χώρα από ξένες επιρροές, ενώ στην ουσία σκοπός τους ήταν η με τη βία απόλυτη κυριαρχία. Τόσο η εθνικιστική δεξιά όσο και η κομμουνιστική αριστερά προέβησαν σε απάνθρωπες βιαιότητες και θυσιάσαν αθώες ψυχές για να κερδίσουν έναν εξ αρχής χαμένο πόλεμο, διότι ο εμφύλιος δεν έχει νικητές, ούτε καλούς και κακούς, έχει μόνο χαμένους. Το κοινό ηθικό δίδαγμα των δύο βιβλίων είναι πως η «τρίτη πλευρά» ήταν, είναι και πάντα θα είναι ο στόχος οποιασδήποτε αντιπαράθεσης γιατί κινείται με γνώμονα την επίλυση του προβλήματος

και όχι τη διατήρηση του διχασμού, όπως έχουμε δει να γίνεται σε πολλές περιπτώσεις ακόμη και σήμερα.

Τέλος, ο Manuel Chaves Nogales στο *A Sangre y Fuego* και ο Νίκος Καζαντζάκης στους *Αδερφοφάδες* επιτυγχάνουν να παντρέψουν τη μυθοπλασία με την πραγματικότητα και να αποτυπώσουν μία αθέατη διάσταση στη μέχρι τώρα γνώση του ισπανικού και ελληνικού εμφυλίου. Η παρούσα διατριβή συμβάλλει σημαντικά στην προσπάθειά τους να σπάσει η γοερή κραυγή της «τρίτης πλευράς» τη νεκρική σιγή που σκέπασε τις δύο χώρες συγκρίνοντας δύο σπαραχτικούς εμφυλίους και δύο ανατριχιαστικές φωνές με ένα ενιαίο όραμα, αυτό της ελπίδας για μια ενωμένη χώρα και όχι ένα ιδεολογικά διχασμένο κράτος, αυτό ακριβώς που αποζητούσε η «τρίτη πλευρά».

Βιβλιογραφία

Ahora qué leo: La apasionante vida de Manuel Chaves Nogales, el gran cronista español del siglo XX, διαδικτυακή τηλεοπτική μετάδοση, 8 Δεκεμβρίου 2020, πρόσβαση στις 19 Αυγούστου 2021,

< https://www.youtube.com/watch?v=j5SRaVts4vI&ab_channel=laSexta>.

Alcalá Zamora, N 2000, *Confesiones de un demócrata: artículos de L'Ere Nouvelle*, Κόρδοβα, Patronato Municipal Niceto Alcalá-Zamora y Torres.

Αλεξανδρή, Ε 2016, 'Οι δικές μας ιστορίες: η βιοματική εμπειρία του εμφυλίου πολέμου (1946-49) στο νομό Τρικάλων', Διατριβή Master, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Μυτιλήνη.

Αλεξίου, Χ 2015, 'Ιδεολογία και πραγματικότητα στον Καζαντζάκη', στο Beaton, R (επιμέλεια), *Εισαγωγή στο έργο του Καζαντζάκη*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, σσ. 593-630.

Alía Miranda, F 2020, αξιολόγηση του Retaguardia roja. Violencia y revolución en la guerra civil española του Fernando del Rey, *Vínculos de Historia*, μέρ. 9, σσ. 546-549.

Ankersmit, F 2010, 'Truth in history and literature', *Narrative*, τεύχ. 18, μέρ.1, σσ. 29-50.

Αριστοτέλη, 2008, *Ποιητική*, μετφρ. Δ Λυπουρλής, Ζήτηρος, Θεσσαλονίκη.

Βασιλειάδη, Β 2017, 'Νίκος Καζαντζάκης. Πολεμική και αναγνώριση', *Νίκος Καζαντζάκης, ο κοσμοπαρωρής*, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα, σσ. 135-178.

Balcells, L 2017, *Rivalry and revenge the politics of violence during civil war*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ.

Βαχαβιόλου, Ν 2016, 'Εμφύλιος πόλεμος 70 χρόνια μετά', *Αναιρέσεις*, τεύχ. 28, σσ. 1-9.

Beasley, T & Persson, T 2010, 'The logic of political violence', *The Quarterly Journal of Economics*, τεύχ. 126, μέρ.3, σσ. 1411-1445.

Βερβενιώτη, Τ 2002, 'Προφορική ιστορία και έρευνα για τον ελληνικό εμφύλιο: η πολιτική συγκυρία, ο ερευνητής και ο αφηγητής', *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχ. 107, σσ. 157-181.

Βερβενιώτη Τ, 2008, 'Μνήμες και αμνησίες των αρχείων και των μαρτυριών για τον ελληνικό εμφύλιο. Η Αθήνα και η επαρχία, η Ηγεσία και τα μέλη', στο Βαν Μπουσχότεν, Ρ, Βερβενιώτη, Τ, Βουτυρά Ε, Δαλκαβούκης, Β, & Μπάδα, Κ (επιμέλεια), *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, σσ. 81-102.

Bien, P 1984, 'Fratricides: interesting document, defective work of art', *Journal of Modern Greek Studies*, τεύχ. 2, μέρ.1, σσ. 1-22.

Bien, P 1989, 'Why Kazantzakis is not a political writer' στο *Politics of the spirit volume 1*, Princeton University Press, Νιου Τζέρσεϊ, σσ. 3-22.

Bien, P 2012, *The selected letters of Kazantzakis*, Princeton University Press, Νιου Τζέρσεϊ.

- Bien, P 2015, 'Γιατί να διαβάζουμε Καζαντζάκη στον 21^ο αιώνα', στο Beaton, R (επιμέλεια), *Εισαγωγή στο έργο του Καζαντζάκη*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, σσ. 695-700.
- Brey, G 2016, 'Las causas de la guerra civil española de 1936-1939', *Revista Cambios y Permanencias*, μέρ. 7, σσ. 67-84.
- Brown, G W, Mclean, I & Mcmilan, A 2018, *A Concise Oxford Dictionary of Politics and International Relations*, Oxford University Press, πρόσβαση στις 6 Ιουλίου 2021, <<https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780199670840.001.0001/acref-9780199670840-e-843?rskey=OI9SeW&result=1002>>.
- Campanario, J M 2009, *Mentiras Arriesgadas: la propaganda de los dos bandos durante la ofensiva republicana de enero de 1939 en Extremadura*, Universidad de Alcalá, Γκουανταλαχάρα.
- Canestraro, N 2016, 'Towards a practitioner-centric definition of civil war', *Civil Wars*, τεύχ. 18, μέρ. 3, σσ. 359-377.
- Casanova, J 2000, Civil wars, revolutions and counterrevolutions in Finland, Spain, and Greece (1918-1949): a comparative analysis, *International Journal of Politics, Culture, and Society*, τεύχ. 13, μέρ. 3, σσ. 515-537.
- Chaves Nogales, M 2018, *A Sangre y Fuego: Héroes, Bestias y Mártires de España*, Libros del Asteroide, Βαρκελώνη.
- Cintas Guillén, M I 2011, *Chaves Nogales, el oficio de contar*, Fundación José Manuel Lara, Σεβίλλη.
- Cintas, M 2017, Συνέντευξη στο τηλεοπτικό πρόγραμμα Al Sur, για την Andalucia TV, Σεβίλλη, 31 Οκτωβρίου 2017.
- Close, D H 1995, *The Greek civil war*, Taylor & Francis Group, Φλωρεντία.
- Cupitt, D 2005, 'Foreword', στο Middleton, D J. N. (επιμέλεια), *Scandalizing Jesus: Kazantzakis's The Last Temptation of Christ fifty years on*, Continuum International Publishing Group, Νέα Υόρκη, σσ. ix-x.
- Delis, P 2017, 'The British intervention in Greece: the battle of Athens, December 1944', *Journal of Modern Greek Studies*, τεύχ. 35, σσ. 211-238.
- Δεμερτζής, N 2011-2012, 'Ο ελληνικός εμφύλιος ως πολιτισμικό τραύμα', *Επιστήμη και Κοινωνία*, τεύχ. 28, σσ. 81-109.
- Derby, M 2011, '“In the distance a light?” – contemporary spanish civil war writing in New Zealand', *Journal of New Zealand Studies*, τεύχ. 11, σσ. 69-79.
- Δημάδης, K A 2019, 'Ο Νίκος Καζαντζάκης την εποχή του φασισμού', στο Σηλιοπούλου, I & Χρυσός, N (επιμέλεια), *Ο Καζαντζάκης και η πολιτική*, Καστανιώτη Α.Ε., Αθήνα, σσ. 53-78.

- Diputación de Sevilla 2021, *Abierta la convocatoria del I Premio Internacional de Periodismo Manuel Chaves Nogales*, πρόσβαση στις 19 Οκτωβρίου 2021, < <https://www.dipusevilla.es/comunicacion/noticias/Abierta-la-convocatoria-del-I-Premio-Internacional-de-Periodismo-Manuel-Chaves-Nogales/>>.
- Drăgulănescu, A F 2014, ‘States of conflict and the idea of pacifism in the novel *Fratricides*’, *International Journal of Literature and Arts*, τεύχ. 2, μέρ. 6-1, σσ. 30-34.
- Eagleton, T 1994, *Ideology*, Taylor & Francis Group, Λονδίνο.
- Economides, S 2000, The Greek and Spanish civil wars: a comparison, *Civil Wars*, τεύχ. 3, μέρ. 2, σσ. 89-105.
- Εκδόσεις Καζαντζάκη 2021, *Ιστορικό των Εκδόσεων*, πρόσβαση στις 25 Ιουλίου 2021, <<https://www.kazantzakisbooks.gr/ιστορικό-των-εκδόσεων/>>.
- Εξιστορείν και Ιστορείν: Θεώρηση του Εμφυλίου* 2012, διαδικτυακή τηλεοπτική μετάδοση, 14 Νοεμβρίου, πρόσβαση στις 12 Απριλίου 2020, < <https://www.youtube.com/watch?v=w0KLSDgrer8>>.
- Espinosa Maestre, F 2014, ‘Literatura e historia. En torno a Manuel Chaves Nogales y la “tercera España”’, *Cátedra de la Memoria Histórica de la UCM*, Μαδρίτη.
- Fariñas Tornero, R 2017, ‘Manuel Chaves Nogales, antecesor del periodismo narrativo. De la crónica al reportaje. Un estudio de caso: *La defensa de Madrid*’, Διδακτορική Διατριβή, Universidad de Sevilla, Σεβίλλη.
- Febbrari, L 2011-2012, ‘*La guerra civil española en la prosa de Manuel Chaves Nogales Propuestas de traducción*’, Διατριβή Master, Università degli Studi di Padova, Πάντοβα.
- Gade, E K 2010, ‘Defining the non-combatant: how do we determine who is worthy of protection in violent conflict?’, *Journal of Military Ethics*, τεύχ. 9, μέρ. 3, σσ. 219-242.
- Gerring, J 1997, ‘Ideology: a definitional analysis’, *Political Research Quarterly*, τεύχ. 50, μέρ. 4, σσ. 957-994.
- Gersovitz, M & Kriger, N 2013, ‘What is a civil war? A critical review of its definition and (econometric) consequences’, *The World Bank Research Observer*, τεύχ. 28, μέρ. 2, σσ. 159-190.
- Gobbo, L 2010-2011, ‘*La naturaleza humana expuesta a sus propios demonios. Una aproximación a A sangre y fuego. Héroes, bestias y mártires de España, de Manuel Chaves Nogales*’, Πτυχιακή Διατριβή, Università degli Studi di Padova, Πάντοβα.
- Goldie, M 1989, ‘Ideology’, στο Terence Ball et al., (επιμέλεια), *Political Innovation and Conceptual Change*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ, σσ. 266-91.
- González-Ruibal, A 2019, ‘War between neighbours: the archaeology of internal conflict and civil war’, *World Archaeology*, τεύχ. 51, μέρ. 5, σσ. 641-653.
- Gutiérrez Sanín, F & Wood, E J 2014, ‘Ideology in civil war: instrumental adoption and beyond’, *Journal of Peace Research*, τεύχ. 51, μέρ. 2, σσ. 213–226.

Hassiotis, L 2015, 'The *Dekemvriana* through the eyes of the British soldiers', *Journal of Modern Greek Studies*, μέρ. 33, σσ. 269–292.

Heuser, B 2016, 'Atrocities in theory and practice: an introduction', *Civil Wars*, τεύχ. 14, μέρ. 1, σσ. 2-28.

Hispanglia: 'Manuel Chaves Nogales' entrevista a Isabel Cintas 2018, διαδικτυακή τηλεοπτική μετάδοση, 21 Φεβρουαρίου, Instituto Cervantes Manchester, πρόσβαση στις 24 Μαρτίου 2020, < <https://www.youtube.com/watch?v=Lmt14IdcBLc&vI=es-ES>>.

Holguín, S 2015, 'How did the Spanish civil war end...not so well', *The American Historical Review*, τεύχ. 120, μέρ. 5, σσ. 1767–1783.

Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων 2013, *Εχθροί της δημοκρατίας: ο ναζισμός*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα.

Ιστορικοί Περίπατοι: Ο Ελληνικός Εμφύλιος Μέρος Α΄ 2019, διαδικτυακή τηλεοπτική μετάδοση, 24 Απριλίου, πρόσβαση στις 19 Αυγούστου 2020, < <https://www.youtube.com/watch?v=-ze2PeA3RQ0&t=0s>>.

Ιστορικοί Περίπατοι: Ο Ελληνικός Εμφύλιος Μέρος Β΄ 2019, διαδικτυακή τηλεοπτική μετάδοση, 24 Απριλίου, πρόσβαση στις 19 Αυγούστου 2020, < <https://www.youtube.com/watch?v=AfxJa-kzb04&t=0s>>.

Jerzy Lec, S 1962, *Unkempt thoughts*, St. Martin's Press, Νέα Υόρκη, Η.Π.Α.

Jost, J T, Federico, C M, & Napier, J L 2009, 'Political ideology: its structure, functions, and elective affinities', *The Annual Review of Psychology*, τεύχ. 60, σσ. 307–337

Jun, N 2007, 'Toward a Girardian politics', *Studies in Social and Political Thought*, τεύχ. 12, σσ. 22-42.

Καζαντζάκη, Ε 1983, *Νίκος Καζαντζάκης Ο Ασυμβίβαστος*, Εκδόσεις Ελ. Καζαντζάκη, Αθήνα.

Καζαντζάκης, Ν 1955, Συνέντευξη στον Pierre Sipriot για τη Γαλλική Ραδιοφωνία, Παρίσι, 6 Μαΐου 1955.

Καζαντζάκης, Ν 1973, *Οι Αδερφοφάδες*, Εκδόσεις Ελ. Καζαντζάκη, Αθήνα.

Καζαντζάκης, Ν & Πρεβελάκης, Π 1984, *Τετρακόσια Γράμματα του Καζαντζάκη στον Πρεβελάκη*, Εκδόσεις Ελένης Ν. Καζαντζάκη, Αθήνα.

Καλλιανιώτης, Θ 2006, 'Στα όπλα με το ζόρι: αναμνήσεις επιστρατευμένων γυναικών στο ΔΣΕ', *Μνήμες των Εμφυλίων Πολέμων. Τόποι και Εργαλεία*, Κοζάνη, 6-9 Ιουλίου, πρόσβαση στις 22 Οκτωβρίου 2020.

Καλλιβρετάκης Λ 2001, 'Οι Έλληνες νεκροί των πολεμικών συγκρούσεων του 20ου αιώνα', *Τα Νέα: Πρόσωπα*, 23 Μαρτίου, πρόσβαση στις 6 Μαρτίου 2020, < <http://hdl.handle.net/10442/8778>>.

Καλόγηρος, Β 2017, 'Ο Εμφύλιος πόλεμος στον νομό Τρικάλων: από την απελευθέρωση ως το τέλος του 1949', Διατριβή Master, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη.

- Καλύβας, Σ Ν 2002, 'Μορφές, διαστάσεις και πρακτικές της βίας στον εμφύλιο (1943-1949): Μια πρώτη προσέγγιση', στο Νικολακόπουλος, Η, Ρήγος, Α & Ψαλλίδας, Γ (επιμ.), *Ο Εμφύλιος Πόλεμος. Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο (Φεβρουάριος 1945-Αύγουστος 1949)*, Θεμέλιο, Αθήνα.
- Καλύβας, Σ Ν & Μαραντζίδης, Ν 2016, *Εμφύλια πάθη 23 + 2 ερωτήματα για τον εμφύλιο*, Μεταίχμιο, Αθήνα.
- Kalyvas, S 2003, 'The ontology of "political violence": action and identity in civil wars', *Perspectives on Politics*, τεύχ. 1, μέρ. 3, σσ. 475-494.
- Kalyvas, S 2006, *The logic of violence in civil war*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη.
- Κανάκη, Σ 2017, 'Εισαγωγικό σημείωμα του προγράμματος του συνεδρίου', *Η θέση του Νίκου Καζαντζάκη στην εκπαίδευση στην Ελλάδα και στο εξωτερικό*, Μουσείο Νίκου Καζαντζάκη, Ηράκλειο, 19-22 Οκτωβρίου, πρόσβαση στις 7 Ιουνίου 2020, <<https://www.kazantzaki.gr/assets/uploads/files/BookPraktika.pdf>>.
- Κατσούδας, Κ 2004, 'Μια δικτατορία που δεν είναι δικτατορία: οι Ισπανοί εθνικιστές και η 4η Αυγούστου', *Μνήμων*, τεύχ. 26, σσ. 158- 181.
- Keeley, E 2015, 'Νίκου Καζαντζάκη, *Οι Αδερφοφάδες*', στο Beaton, R (επιμέλεια), *Εισαγωγή στο έργο του Καζαντζάκη*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, σσ. 509-514.
- Kim, S K 2012, 'Third-party intervention in civil wars: motivation, war outcomes, and post-war development', Διδακτορική Διατριβή, University of Iowa, Αϊόβα.
- La hora de Chaves Nogales* 2018, διαδικτυακή ραδιοφωνική μετάδοση, 1 Ιανουαρίου, Onda Cero, πρόσβαση στις 17 Απριλίου 2020, < https://www.ondacero.es/programas/a-sangre-y-fuego/hora-chaves-nogales_201801015a4aad960cf2e006ece179c3.html>.
- La Memoria* 2021, τηλεοπτική μετάδοση, 14 Ιουνίου, Canal Sur, πρόσβαση στις 29 Αυγούστου 2021, <https://www.youtube.com/watch?v=2kjoAUQGBYE&ab_channel=canalsur>.
- Lea, J F 1973, 'The politics of salvation: an introduction to the political of Nikos Kazantzakis', Διδακτορική Διατριβή, Louisiana State University, Μπατόν Ρουζ.
- Letras en Sevilla II: Chaves Nogales, una tragedia española (Chaves Nogales o la cenicienta)* 2017, διαδικτυακή τηλεοπτική μετάδοση, 31 Οκτωβρίου, Fundación Cajasol, πρόσβαση στις 12 Απριλίου 2020, < <https://www.youtube.com/watch?v=QCc4Hc4N-Z0>>.
- Litvak de Kravzov, L 1967, 'Kazantzakis y España', *Hispanófila*, τεύχ. 29, σσ. 37-44.
- Luengo Teixidor, F 1998, 'Algunas características de las violencias durante la Guerra Civil de 1936', *Vasconia*, τεύχ. 26, σσ. 251-258.
- Μαθιουδάκης, Ν 2013, Πρόλογος στο Καζαντζάκης, Ν, *Ταξιδεύοντας Ισπανία*, Έθνος Α.Ε, σσ. 5-19.

- Μαραντζίδης, Ν 2015, *‘Η μελέτη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου υπό το πρίσμα του ψυχρού πολέμου’*, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη.
- Μαρξ, Κ & Έγκελς, Φ 1997, *Γερμανική ιδεολογία*, (μτφρ. Κ. Φιλίνης), Gutenberg, Αθήνα.
- Martinez, M L 2016, ‘La crítica literaria al maniqueísmo en la guerra civil “A sangre y fuego” y “El rey y la reina”’, *Congreso Internacional de Historia de Nuestro Tiempo*, τεύχ. 5, σσ. 191-198.
- McLellan, D 1986, *Ideology*, University of Minnesota Press, Μινεάπολη.
- Μιχελogiαννάκης, Σ 2019, ‘Νίκος Καζαντζάκης: λογοτεχνία και πολιτική- μια αμφίδρομη σχέση’, στο Σπηλιοπούλου, Ι & Χρυσός, Ν (επιμέλεια), *Ο Καζαντζάκης και η πολιτική*, Καστανιώτη Α.Ε., Αθήνα, σσ. 79-96.
- Moradiellos, E 2017, ‘Las elecciones generales de febrero de 1936: una reconsideración historiográfica’, *Revista de Libros*, σσ. 1-38.
- Μπουρνάζος, Σ. 2009, Το κράτος των εθνικοφρόνων: αντικομμουνιστικός λόγος και πρακτικές, στο Χατζηιωσήφ, Χ (επιμέλεια), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. Ανασυγκρότηση-εμφύλιος-παλινόρθωση 1945-1952*, τεύχ. Δ2, Βιβλιόραμα, Αθήνα, σσ. 9-49.
- Μουρουτζάκης, Δ. 2013, *‘Ο ισπανικός εμφύλιος πόλεμος (1936-1939)’*, Διατριβή Master, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα.
- Μουσείο Καζαντζάκη 2021, *Μουσείο Καζαντζάκη*, πρόσβαση στις 17 Ιουλίου 2021, < <https://www.kazantzaki.gr/gr#> >.
- Νικητοπούλου, Β 2019, *‘Φιλοσοφικές επιρροές στο μυθιστορηματικό έργο του Νίκου Καζαντζάκη’*, Διατριβή Master, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Καλαμάτα.
- Νικολακόπουλος, Η & Παπαθανασίου Ι 2012, *Ο Εμφύλιος Πόλεμος 1946-1949* Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη Α.Ε., Αθήνα.
- Nordstrom, C & Martin, J 1992, ‘The culture of conflict: field reality and theory’, στο Nordstrom, C & Martin, J (επιμέλεια), *The paths to domination resistance and terror*, University of California Press, Μπέρκλεϋ, σσ. 3-17.
- Nurick, L 1945, ‘The Distinction between combatant and noncombatant in the law of war’, *The American Journal of International Law*, τεύχ. 39, μέρ. 4, σσ. 680-697.
- O'Donoghue, S 2016, ‘The ‘truth’ of the past: fiction as an alternative to history in contemporary Spanish narratives of the Civil War and the Holocaust’, *Hispanic Research Journal*, τεύχ. 17, μέρ. 4, σσ. 322-338.
- Oto-Peralías, D 2015, ‘The long-term effects of political violence on political attitudes: evidence from the Spanish civil war’, *Kyklos*, τεύχ. 68, μέρ. 3, σσ. 412–442.
- Παπαθανασόπουλος, Γ Ν 2016, *«Πώς γράφτηκε ο Εμφύλιος»*, Αρχείου Τσακωνιάς, Λεωνίδιο Κυνουρίας.

- Πάτσης, Μ 2019, 'Σχέσεις του Νίκου Καζαντζάκη με τον κομμουνισμό', στο Σπηλιοπούλου, Ι & Χρυσός, Ν (επιμέλεια), *Ο Καζαντζάκης και η πολιτική*, Καστανιώτη Α.Ε., Αθήνα, σσ. 97-136.
- Payne, SG 2011, *Civil war in Europe*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη.
- Payne, SG 2012, *The Spanish Civil war*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη.
- Perez Reverte, A 2015, *La guerra civil contada a los jóvenes*, Penguin Random House Grupo Editorial, Βαρκελώνη.
- Phillips, Jr W D & Rahn Phillips, C 2015, *A Concise History of Spain*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ.
- Pinta, S 2012, 'Council communist perspectives on the Spanish civil war and revolution, 1936–1939', στο Prichard et al. (επιμέλεια), *Libertarian Socialism*, Basingstoke: Palgrave, Λονδίνο, σσ. 116-142.
- Pitcher McDonough, S 2011, *How to read autofiction*, Wesleyan University, Μίντλετον.
- Preston, P 2010, *Las tres Españas del 36*, Debolsillo, Μαδρίτη.
- Pulpillo Leiva, C 2014, 'La configuración de la propaganda en la España Nacional (1936-1941)', *Albolafia: Revista de Humanidades y Cultura*, τεύχ. 1, σσ. 115-136.
- Riches, C & Palmowski, J 2016, *A Dictionary of Contemporary World History*, Oxford University Press, πρόσβαση στις 6 Ιουλίου 2021, <<https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780191802997.001.0001/acref-9780191802997-e-523?rskey=VXKciE&result=1>>.
- Riera, J 2016, 'La Guerra Civil y la Tercera España. De cómo unas minorías extremas nos llevaron a la guerra', Editorial Almuzara, Κόρδοβα, Ισπανία.
- Ripol, M 2005, *Las rutas del exilio*, Alhena Media, Βαρκελώνη.
- Rogers, K & Thomas, J 2015, *Causes and effects of 20th century wars*, Pearson Education Limited, Λονδίνο.
- Roses, J 2015, *Spanish land reform in the 1930s: economic necessity or political opportunism*, London School of Economics, Λονδίνο.
- Rueda Ramón, C 2013, *Franco, el ascenso al poder de un dictador*, Ediciones Nowtilus S. L, Μαδρίτη.
- Sánchez Zapatero, J 2015, 'Una historia de violencia: visiones de la Guerra Civil en *A sangre y fuego* (1938), de Manuel Chaves Nogales', στο Pietrak, M, & Garrido, C, M (επιμέλεια), *Narrativas de la violencia en el ámbito hispánico. Guerra, sociedad y familia*, Editorial Padilla Libros, Σεβίλλη, Ισπανία, σσ. 67-88.
- Savvas, M 1971-1972, 'Kazantzakis and Marxism', *Journal of Modern Literature*, τεύχ. 2, μέρ. 2, σσ. 284-292.
- Sfikas, T D 1999, 'A Tale of Parallel Lives: The Second Greek Republic and the Second Spanish Republic, 1924-36', *European History Quarterly*, τευχ. 29, μέρ. 2, σσ. 217-250.

Soto del Rio, J 2013, 'Entre el relato y la realidad: *A sangre y fuego*: la historia contada a traves del relato', *Hogskolan Dalarna*, Μπορλάνγκε.

Syllas, C 2014, 'It's all Greek...', *Index on Censorship*, τεύχ. 43, μέρ. 1, σσ. 28-33.

Ταγκαλάκης, Δ. 2017, 'Θεωρία εμφύλιου πολέμου: Σύγκριση και αξιολόγηση ελληνικού και ισπανικού εμφύλιου μέσα από το πλαίσιο της θεωρίας', Διατριβή Master, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη.

Τζιόβας, Δ 2015, 'Οι Αδερφοφάδες: συμβολισμός και πολιτική', στο Beaton, R (επιμέλεια), *Εισαγωγή στο έργο του Καζαντζάκη*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, σσ. 515-526.

Trapiello, A 2019, *Las armas y las letras*, Planeta, Βαρκελώνη.

Τσακαλώτος, Θ 1960, *40 χρόνια στρατιώτης της Ελλάδος*, τυπ. Ακροπόλεως, Αθήνα.

The Nobel Prize Outreach 2021, *Nomination Archive*, πρόσβαση στις 20 Ιουλίου 2021, <https://www.nobelprize.org/nomination/archive/show_people.php?id=4747>.

Valls, F 2018, 'Un estudio en marcha: sobre los cuentos de *A sangre y fuego* (1937), de Manuel Chaves Nogales', *Orillas*, τεύχ. 7, σσ. 149-166.

van der Esch, P A M 1951, *Prelude to war*, Martinus Nijhoff, Χάγη.

Vivanco, L A 2018, *A Dictionary of Cultural Anthropology*, Oxford University Press, πρόσβαση στις 6 Ιουλίου 2021, <<https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780191836688.001.0001/acref-9780191836688-e-390?rskey=r2Imen&result=386>>.

Χαλκιαδάκης, Ε Γ 2017, 'Λογοτεχνία και ιστορία: ο Νίκος Καζαντζάκης και η διδασκαλία της νεότερης και σύγχρονης ιστορίας στην τριτοβάθμια εκπαίδευση', *Η θέση του Νίκου Καζαντζάκη στην εκπαίδευση στην Ελλάδα και στο εξωτερικό*, Μουσείο Νίκου Καζαντζάκη, Ηράκλειο, 19-22 Οκτωβρίου, πρόσβαση στις 7 Ιουνίου 2020, <<https://www.kazantzaki.gr/assets/uploads/files/BookPraktika.pdf>>.

Χατζηκωστής, Κ 2018, 'Σχέσεις δυτικής και ανατολικής Ευρώπης 1945-1991', Διατριβή Master, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη.

Xydis, S G 1961, 'Greece and the Yalta Declaration', *The American Slavic and East European Review*, τεύχ. 20, μέρ. 1, σσ. 6-24.

Παραρτήματα

Σκοπός αυτού του παραρτήματος είναι να πληροφορήσει τον αναγνώστη και να τον εξοικειώσει με το ιστορικό πλαίσιο στο οποίο βασίζονται τα δύο λογοτεχνικά έργα.

Εντελώς συνοπτικά, η γενική διατύπωση σχετικά με τον εμφύλιο στην κάθε χώρα αναφέρεται σε μια σύγκρουση ανάμεσα στη δεξιά και την αριστερά που κατά κύριο λόγο, χώρισε τους δύο λαούς σε δύο ιδεολογικά στρατόπεδα. Τόσο στην Ισπανία, όσο και στην Ελλάδα, η δεξιά παράταξη στέφτηκε νικητήρια και η αριστερή ηττήθηκε. Η αιματηρή σύρραξη των δύο χωρών συνέβαλε όχι μόνο στις πολιτικές εξελίξεις της περιοχής της Ν. Ευρώπης αλλά επηρέασε σε παγκόσμια κλίμακα.

Αναφερόμενοι σε διεθνές επίπεδο, διαβάζουμε ότι ο Ισπανικός εμφύλιος ήταν καθοριστική στιγμή σε σχέση με τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (Economides 2000, σ. 90). Από την άλλη, ο ελληνικός εμφύλιος θεωρείται η πρώτη πράξη του Ψυχρού Πολέμου (Casanova 2000, σ. 515). Επομένως, η Ελλάδα και η Ισπανία είναι δύο χώρες των οποίων η εμφύλια διαμάχη έπαιξε καταλυτικό ρόλο στις παγκόσμιες εξελίξεις, είτε διότι ανέδειξε την εξάπλωση του φασισμού και το ξέσπασμα το Β΄ Παγκοσμίου πολέμου όπως στην περίπτωση της Ισπανίας, είτε γιατί υπογράμμισε την ιδεολογική διαφορά και την αστάθεια που προκλήθηκε στην περιοχή της Ευρώπης όπως στην περίπτωση της Ελλάδας.

Παράρτημα Α΄

Δεύτερη Δημοκρατία

Τον Ιανουάριο του 1930 ο δικτάτορας Miguel Primo De Rivera παραιτείται από την εξουσία ανοίγοντας διάπλατα το δρόμο στους Δημοκράτες και τη Δεύτερη Δημοκρατία (Casanova 2000, σ. 517). Ο βασιλιάς Αλφόνσο ζητά από τον στρατηγό Dámaso Berenguer να σχηματίσει κυβέρνηση έχοντας στόχο τη συνταγματική επαναφορά της μοναρχίας (Phillips και Rahn Phillips 2015, σ. 327). Η εποχή που ο Berenguer ήταν επικεφαλής της κυβέρνησης ονομάστηκε «dictablanda» (μαλακή - δικτατορία). Αυτός ο χαρακτηρισμός είναι ένα λογοπαίγνιο βασισμένο στην ισπανική λέξη, «dictadura» και πιο συγκεκριμένα της περιόδου του Primo De Rivera εφόσον σημαίνει σκληρή-δικτατορία (Phillips και Rahn Phillips 2015, σ. 327). Μετά την αποτυχημένη διακυβέρνησή του, ο Berenguer αποδεσμεύεται και ο βασιλιάς τον αντικαθιστά με τον ναύαρχο Juan Bautista

Aznar. Ο Aznar κήρυξε δημοτικές εκλογές στις 12 Απριλίου του 1931, στις οποίες οι αριστεροί Δημοκρατικοί πήραν τις περισσότερες ψήφους (Phillips και Rahn Phillips 2015, σ. 328).

Οι ιστορικοί χωρίζουν την επικράτηση της Δεύτερης Δημοκρατίας σε περιόδους. Σύμφωνα με την Balcells (2017) και τον Brey (2016), την πρώτη περίοδο, από τον Απρίλιο του 1931 μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1933 κυβερνά μία καθαρά αριστερή κυβέρνηση, διαμορφωμένη από συνασπισμό μεταξύ δημοκρατικών και σοσιαλιστών (Balcells 2017, σ. 50; Brey 2016, σ. 69).

Στις 14 Απριλίου 1931, οι ηγέτες των Δημοκρατικών ανακηρύττουν την Ισπανία δημοκρατία και σχηματίζουν προσωρινή κυβέρνηση με αρχηγό τον Niceto Alcalá Zamora. Το ίδιο βράδυ, αφού είχε χάσει και τη στήριξη του στρατού, ο βασιλιάς Αλφόνσο εγκαταλείπει την Ισπανία χωρίς να αποποιηθεί επίσημα την ιδιότητά του (Phillips και Rahn Phillips 2015, σ. 328).

Στις 28 Ιουνίου του 1931 γίνονται εκλογές με συντριπτική νίκη των αριστερών (Payne, 2012). Σκοπός τους ήταν να ξεκινήσουν άμεσα οι μεταρρυθμίσεις και για αυτόν τον λόγο δημιουργήθηκε μία νομοθετική ομάδα εκλεγμένων υπουργών. Μία από τις πρώτες αλλαγές που έλαβαν χώρα ήταν να υπάγουν την εκκλησία και την οικονομική της διαχείριση στο κράτος. Χάριν αυτής της απόφασης τον Οκτώβριο του ίδιου χρόνου ήρθε η παραίτηση του Alcalá Zamora (Phillips και Rahn Phillips 2015, σ. 329).

Το σύνταγμα εφαρμόζεται στις 9 Δεκεμβρίου αλλά η νομοθετική ομάδα βουλευτών που ήταν υπεύθυνη για τη δημιουργία του συνεχίζει να νομοθετεί για τα επόμενα δύο χρόνια, πράγμα που ανησύχησε τη δεξιά παράταξη και κίνησε υποψίες για την εγκυρότητα της (Payne, 2012; Phillips και Rahn Phillips 2015, σ. 328). Βάσει του νέου συντάγματος της Δεύτερης Δημοκρατίας, ο Alcalá Zamora αναλαμβάνει πρόεδρος της δημοκρατίας και ο Manuel Azaña γίνεται πρωθυπουργός της χώρας (Phillips και Rahn Phillips 2015, σ. 329).

Σύμφωνα με τον Economides (2000, σ. 92), από το 1931 μέχρι το 1933, η Δεύτερη Δημοκρατία επιχείρησε να λύσει πολλά από τα προβλήματα που προϋπήρχαν και δίχαζαν τους Ισπανούς χωρίς μεγάλη επιτυχία. Ο βασικός στόχος της ήταν να αλλάξει εξολοκλήρου την ισπανική κοινωνία αλλά η οικονομική ανεπάρκεια της κυβέρνησης

πάγωσε πολλές από τις προτεινόμενες προεκλογικές μεταρρυθμίσεις (Phillips και Rahn Phillips 2015, σ. 330). Όπως διαβάζουμε στον Sfikas (1999, σ. 237), δύο από αυτές τις βασικές μεταρρυθμίσεις είναι το Καθεστώς Αυτονομίας και ο Αναδασμός της γης.

Η άνιση κατανομή της ισπανικής γης ήταν μία διαμάχη που δίχασε τον λαό από τον 19^ο αιώνα (Balcells 2017, σ. 51). Η επαρχία βρισκόταν στην κατοχή λίγων γαιοκτημόνων με αποτέλεσμα η οικονομία να εξασθενεί συνεχώς και να αυξάνεται η ανεργία στον αγροτικό τομέα (Balcells 2017, σ. 51). Αυτή ήταν μια προβληματική κατάσταση διότι η Ισπανία ήταν κατά βάση αγροτική χώρα της οποίας η οικονομική σταθερότητα ήταν πλήρως συνυφασμένη με την αγροτική ανάπτυξη (Μουρουτζάκης 2013, σ. 13).

Ουσιαστικά, η κυβέρνηση της πρώτης περιόδου επιχείρησε να βελτιώσει τις συνθήκες εξαθλίωσης υπό τις οποίες ζούσαν οι αγρότες και να ανακαταναείμει τη γη με δίκαιο τρόπο (Roses 2015, σ. 2). Οι φεουδάρχες και οι ιδιοκτήτες που ανήκαν στη μεσαία τάξη αντιτέθηκαν στις μεταρρυθμίσεις της κυβέρνησης, οι οποίες ευνοούσαν μονάχα την κατώτερη τάξη. Παρόλη την προσπάθεια τη Δεύτερης Δημοκρατίας, το μόνο που κατάφερε η κυβέρνηση με τις αγροτικές μεταρρυθμίσεις ήταν να πολώσει τους Ισπανούς και να δημιουργήσει συγκρούσεις (Balcells 2017, σ. 51; Phillips και Rahn Phillips 2015, σ. 330). Ο Sfikas (1999, σ. 238) αποδίδει την αποτυχία στην έλλειψη χρημάτων καθώς η κυβέρνηση δεν είχε την οικονομική δυνατότητα να αποζημιώσει τους γαιοκτήμονες για την ιδιοποίηση της γης τους.

Αντίθετα με την αποτυχημένη προσπάθεια αναδασμού της γης, η κυβέρνηση Αθάνια πέτυχε να κερδίσει τις περιοχές της Καταλονίας και των Βάσκων μέσα από το Καθεστώς Αυτονομίας που εφάρμοσε. Η συγκεκριμένη μεταρρύθμιση έδωσε δύναμη στην κάθε περιοχή να ελέγχει και να αποφασίζει για μία πληθώρα κυβερνητικών θεμάτων όπως η εκπαίδευση, η οικονομία και η κοινωνική διοίκηση (Phillips και Rahn Phillips 2015, σ. 330). Ο συνδυασμός των αποτυχημένων μεταρρυθμίσεων με την έξαρση της παγκόσμιας οικονομικής ύφεσης δημιούργησε πολλούς εχθρούς για την Δεύτερη Δημοκρατία, με αποτέλεσμα ο Αθάνια και η κυβέρνησή του να παραιτείται στις 12 Σεπτεμβρίου (Phillips και Rahn Phillips 2015, σ. 331).

Τον Οκτώβριο, δημιουργείται το ακροδεξιό κόμμα Φάλαγγα από τον José Antonio Primo de Rivera, τον μεγαλύτερο από τους υιούς του πρώην δικτάτορα (Balcells 2017, σ. 57; Phillips και Rahn Phillips 2015, σ. 332). Η Φάλαγγα, ακολουθεί τα χνάρια του φασισμού

που εφαρμόζεται στην Ιταλία εξαπολύοντας βίαιες ενέργειες προς την ευρύτερη αριστερά (van der Esch 1951, σ. 6).

Στις 19 Νοεμβρίου 1933, οι Ισπανοί πηγαίνουν στις κάλπες και ξεκινά η δεύτερη από τις τέσσερις περιόδους της Δημοκρατίας (Phillips και Rahn Phillips 2015, σ. 331). Κατά τη διάρκειά της (Νοέμβριος 1933 – Φεβρουάριος 1936), η χώρα κυβερνάται από δεξιά παράταξη με επικεφαλής τον Alejandro Lerroux (Balcells 2017, σ. 50; Brey 2016, σ. 69; Phillips και Rahn Phillips 2015, σ. 331). Βασική ενέργεια της καινούριας κυβέρνησης ήταν η ανάκληση των προαναφερθέντων μεταρρυθμίσεων (Phillips και Rahn Phillips 2015, σ. 331).

Τον Οκτώβριο του 1934, η κυβέρνηση Lerroux γίνεται συνασπισμός με την ΙΣΑΑΟ (Ισπανική Συνομοσπονδία Αυτόνομων Ακροδεξιών Ομάδων) που ως τότε συγκυβερνούσε στο παρασκήνιο. Η εμφάνιση του αρχηγού Gil Robles και των τριών βουλευτών της πυροδότησε μαζικές απεργίες στις μεγάλες πόλεις (van der Esch 1951, σ. 7; Sfikas 1999, σ. 238; Μουρουτζάκης 2013, σ. 14). Σκοπός αυτής της κινητοποίησης οργανωμένης κυρίως από τους Σοσιαλιστές, ήταν η κατάργηση της κυβέρνησης Lerroux - Robles. Οι δύο ηγέτες αντιμετώπισαν τις απεργίες στέλνοντας Μαυριτανούς στρατιώτες έτσι ώστε να περιοριστούν οι εντάσεις (van der Esch 1951, σσ. 7-8). Οι Αστούριες, η μόνη περιοχή που δυσκόλεψε τον στρατό και επηρέασε την εικόνα της κυβέρνησης ήταν και αυτή που όπως αναφέρει η van der Esch (1951, σ. 8), ένωσε ολόκληρο το φάσμα της αριστεράς και γέννησε το Λαϊκό Μέτωπο (van der Esch 1951, σ. 8; Phillips και Rahn Phillips 2015, σ. 333).

Μετά από δύο χρόνια διακυβέρνησης γίνονται εκλογές και η δεξιά αποχωρεί ηττημένη εφόσον κερδίζει ο αριστερός συνασπισμός μεταξύ Σοσιαλιστών και Κομμουνιστικού Κόμματος, ονόματι Λαϊκό Μέτωπο (Frente Popular) (Payne, 2012 ; Balcells 2017, σ. 50 ; Brey 2016, σ. 69). Στις 16 Φεβρουαρίου του 1936, την ημέρα των εκλογών ξεκινά η τρίτη περίοδος της Δεύτερης Δημοκρατίας (Φεβρουάριος – Ιούλιος 1936). Με την επιστροφή του Manuel Azaña, το Λαϊκό Μέτωπο κέρδισε την πλειοψηφία των θέσεων στην ισπανική βουλή. Παρόλα αυτά, η κυβέρνηση δεν δημοσιοποίησε ποτέ την επίσημη τελική καταμέτρηση των ψήφων (Payne 2012, σ. 33). Αντιθέτως, όπως αποδείχτηκε μετέπειτα, ο αριστερός συνασπισμός διαμέσου της βίας και του εκφοβισμού επηρέασε λαό και υποψήφιους τις παραμονές των εκλογών και συνεπώς παραποίησε το εκλογικό αποτέλεσμα (Payne 2012, σ. 32).

Τον Μάρτιο η κυβέρνηση του Λαϊκού Μετώπου αναγκάστηκε να συστήσει εξεταστική επιτροπή για να διερευνήσει το εκλογικό αποτέλεσμα (Payne 2012, σ. 35). Στην περιοχή της Γρανάδα και της Κουένκα ακυρώθηκε το αποτέλεσμα και κρίθηκε ότι πρέπει να επαναληφθούν οι εκλογές, όπως και έγινε. Όπως συνιστά ο Payne, οι συγκεκριμένες περιοχές ήταν οι πιο συντηρητικές της χώρας και το αποτέλεσμα έπρεπε να παραποιηθεί ούτως ώστε να αντικατοπτρίζει την ισχύ του αριστερού συνασπισμού. Η τουλάχιστον εμφανής εκλογική απάτη απέδειξε όπως τονίζει και ο Payne πως η δημοκρατία στην Ισπανία είχε παύσει να υφίσταται πολύ πριν τον εμφύλιο (Payne 2012, σ. 36). Σχετικά με την επανεξέταση των ψήφων από την επιτροπή του Λαϊκού Μετώπου, ο Alcalá Zamora αναφέρει συνοπτικά ότι ήταν η χειρότερη εκλογική απάτη στην ιστορία της χώρας εφόσον έγινε ανακατανομή περίπου ογδόντα βουλευτικών εδρών (Alcalá Zamora 1977, σ. 351).

Στις 10 Μαΐου του 1936 ο Αθάνια γίνεται πρόεδρος της Ισπανικής Δημοκρατίας και ο Alcalá Zamora απομακρύνεται από τη θέση της οποίας ήταν κάτοχος από το 1931 (Payne, 2012; Phillips και Rahn Phillips 2015, σ. 331).

Από την άνοιξη μέχρι το καλοκαίρι του 1936 επικρατούσε μια χαοτική κατάσταση επιθέσεων και απεργιών και από τις δύο πλευρές (Phillips και Rahn Phillips 2015, σ. 335). Το Λαϊκό Μέτωπο δεν είχε τη δυνατότητα να ελέγξει τις συγκρούσεις και τα απεργιακά κινήματα στις μεγάλες πόλεις και την ανεξέλεγκτη κατάσταση των επιδρομών στην επαρχία (Phillips και Rahn Phillips 2015, σσ. 335-6). Η μόνη κίνηση που επιχείρησε η κυβέρνηση ήταν να συλλάβει και να φυλακίσει τον José Antonio Primo de Rivera, τον αρχηγό της ισπανικής Φάλαγγας (Phillips και Rahn Phillips 2015, σ. 335).

Στις 13 Ιουλίου του 1936 δολοφονείται ο βασιλόφρων Χοσέ Κάλβο Σοτέλο, ένας από τους σημαντικότερους πολιτικούς της δεξιάς παράταξης (Payne, 2012). Σύμφωνα με τον Economides (2000, σ. 92), η δολοφονία του Calvo Sotelo ήταν η αιχμή του δόρατος που προκάλεσε την έναρξη του ισπανικού εμφυλίου.

Την τέταρτη και τελευταία περίοδο της Δεύτερης Δημοκρατίας, από τον Ιούλιο του 1936 ως το τέλος του εμφυλίου επικρατούσαν δύο ξεχωριστές κυβερνήσεις λόγω του γεωγραφικού διαχωρισμού που επέφερε η εμφύλια σύγκρουση (Brey 2016, σ. 69). Η ζώνη των Δημοκρατικών με πρωτεύουσα τη Βαλένθια κυβερνούταν από το Λαϊκό Μέτωπο και η ζώνη των πραξικοπηματιών από το δικτατορικό καθεστώς του Franco (Brey 2016, σ. 69).

Παράρτημα Β΄

Παρακάτω παρατίθεται μία σύντομη ιστοριογραφία του ισπανικού εμφυλίου. Για πλήρη κατανόηση των γεγονότων εντός του χρονικού πλαισίου του εμφυλίου θεωρώ σημαντικό ο αναγνώστης να γνωρίζει τα γεγονότα που οδήγησαν σε αυτόν και πιο συγκεκριμένα την περίοδο της Δεύτερης Δημοκρατίας. Η ιστοριογραφία αυτών των γεγονότων βρίσκεται στο Παράρτημα Α΄ αυτής της εργασίας.

Ισπανικός Εμφύλιος Πόλεμος (1936-1939)

Η επίσημη έναρξη του ισπανικού εμφυλίου είναι η 18^η Ιουλίου του 1936 η οποία σηματοδεύτηκε με το πραξικόπημα του στρατηγού Francisco Franco (Balcells 2017, σ. 49). Παρόλη την υπεροχή των δεξιών Ισπανο-Μαροκινών στρατευμάτων, το πραξικόπημα δε θεωρήθηκε αποτελεσματικό κυρίως διότι οι εθνικοί δεν κατάφεραν να θέσουν στην κυριαρχία τους μεγάλες πόλεις όπως η Μαδρίτη και η Βαρκελώνη (Casanova 2000, σ. 518; Κατσούλας 2004, σ. 158).

Προς το τέλος του Ιουλίου, η Ιταλία και η Γερμανία στέλνουν ενισχύσεις στους ‘επαναστάτες’ του Franco (Payne 2012, σ. 83). Η Σοβιετική Ένωση δεσμεύεται να κάνει το ίδιο για τους αριστερούς αλλά οι ενισχύσεις φτάνουν σε ισπανικό έδαφος τον Οκτώβριο, σχεδόν τρεις μήνες αργότερα (Payne 2012, σ. 83).

Την 1^η Οκτωβρίου ο Franco επιλέγεται ως αρχηγός της Εθνικιστικής κυβέρνησης στην πόλη Μπούργκος (Ripol 2005, σ. 32). Οι συμμαχικές χώρες των Εθνικιστών, η Γερμανία και η Ιταλία τον αναγνωρίζουν δύο μήνες αργότερα στις 18 Νοεμβρίου (Ripol 2005, σ. 32), ενώ από την Πορτογαλία και το Βατικανό αναγνωρίζεται τον Ιούνιο του 1938 (Μουρουτζάκης 2013, σ. 32).

Τον Οκτώβριο καταφθάνουν οι Διεθνείς Ταξιαρχίες οι οποίες αποτελούνταν από εθελοντές, με σκοπό να ενισχύσουν τις κουμουνιστικές δυνάμεις στην πρώτη γραμμή και να πολεμήσουν τον φασισμό (Balcells 2017, σ. 65). Μετά από σχεδόν δύο χρόνια αγώνα στον ισπανικό εμφύλιο, οι Διεθνείς Ταξιαρχίες αποσύρονται από το πεδίο μάχης στις 24 Σεπτεμβρίου του 1938 (van der Esch 1951, σ. 137).

Στις 6 Νοεμβρίου η Δημοκρατική κυβέρνηση εγκαταλείπει την πρωτεύουσα και μετατίθεται στη Βαλένθια (van der Esch 1951, σ. 32). Στις 20 Νοεμβρίου του 1936, οι

αριστεροί εκτελούν τον José Antonio Primo de Rivera στο Αλικάντε όπου ήταν κρατούμενος (Phillips και Rahn Phillips 2015, σ. 343).

Στις 26 Απριλίου του 1937 οι Εθνικιστές με τη βοήθεια Ιταλικών και Γερμανικών αεροπλάνων βομβαρδίζουν την πόλη Γκουέρνικα (Γκερνίκα) (Ripol 2005, σ. 17). Ο βομβαρδισμός της βασκικής πόλης ενέπνευσε τον Πάμπλο Πικάσο να δημιουργήσει το δημοφιλέστερό του έργο, το οποίο φέρει το ίδιο όνομα.

Στις 18 Μαΐου ο Juan Negrín γίνεται πρωθυπουργός της Δημοκρατικής κυβέρνησης. (Ripol 2005, σ. 17). Τον Ιούνιο, ο στρατηγός Emilio Mola σκοτώνεται από συντριβή του αεροπλάνου που τον μετέφερε στην Ισπανία από την Πορτογαλία (Μουρουτζάκης 2013, σ. 30).

Στα τέλη του Οκτώβρη, η Δημοκρατική κυβέρνηση φεύγει από τη Βαλένθια και εδραιώνεται στην Βαρκελώνη (Ripol 2005, σ. 18).

Καθ' όλη τη διάρκεια του 1937 και μετά από πολλές μάχες, οι Εθνικιστές πρόσθεσαν πολλές περιοχές στη ζώνη επιρροής τους. Αναφορικά, περιοχές όπως η Μάλαγα, ολόκληρη η ακτή της Κανταβρίας, η Μπιλμπάο, το Σανταντέρ, οι Αστουρίες, η Αραγονία και η πόλη Τερουέλ (van der Esch 1951, σσ. 13, 33). Η Μαδρίτη χάνει ολοένα και περισσότερο τη Δημοκρατική της ισχύ αφού οι δεξιές δυνάμεις κερδίζουν τις μάχες στις περιοχές: Χαράμα (Φεβρουάριος), Γκουανταλαχάρα (Μάρτιος) και Μπρουνέτε (Νοέμβριος) (Μουρουτζάκης 2013, σ. 29).

Με την έναρξη του 1938, ο Franco συγκροτεί το πρώτο του υπουργικό συμβούλιο. Από τον Μάρτιο μέχρι τον Ιούνιο η Γαλλία ανοίγει προσωρινά τα σύνορά της για να ενισχύσει τους Δημοκρατικούς που είχαν αποκοπεί από τις αλληπάλληλες νίκες των Φαλαγγιτών (Payne 2012, σ. 199).

Στις 25 Απριλίου οι Εθνικιστές ξεκινούν επιθέσεις κατά της Βαλένθια η οποία μαζί με το Αλικάντε υποκύπτουν στις δυνάμεις του Franco στις 30 Μαρτίου του 1939 (Ripol 2005, σσ. 18, 21).

Οι Δημοκρατικοί με επικεφαλής τον στρατηγό Vicente Rojo Lluch, οργανώνουν επιθέσεις στην περιοχή του ποταμού Έβρου χωρίς καμία επιτυχία Μουρουτζάκης 2013, σ. 32). Η αντεπίθεση των Εθνικιστών ήταν ισχυρότερη με αποτέλεσμα μία ακόμη ήττα για τους αριστερούς. Η μάχη του Έβρου κράτησε αρκετούς μήνες (25 Ιουλίου – 16

Νοεμβρίου) και θεωρείται μία από τις πιο καθοριστικές του εμφυλίου καθώς και η πιο αιματηρή (Ripol 2005, σ. 18).

Μετά από τη μάχη του Έβρου στις 23 Ιανουαρίου του 1939, η Βαρκελώνη περνάει στην εξουσία των Φαλαγγιτών (van der Esch 1951, σ. 34). Η έδρα των Δημοκρατικών μεταφέρεται για ακόμη μία φορά από τη Βαρκελώνη στην πόλη Φιγκέρες (van der Esch 1951, σ. 156). Την 1η Φεβρουαρίου πραγματοποιείται η τελευταία ολομέλεια της Δημοκρατικής Βουλής (Ripol 2005, σ. 19). Στις 8 του ίδιου μήνα, η Φιγκέρες περνάει στην κυριαρχία των Εθνικιστών. Στις 10 Φεβρουαρίου πέφτει ολόκληρη η αυτόνομη περιοχή της Καταλονίας και πολλοί από τους Δημοκρατικούς δραπετεύουν στη Γαλλία, όπου στις 27 Φεβρουαρίου, ο Αθάνια παραιτείται επίσημα από πρόεδρος (Payne, 2012). Την ίδια ημέρα, η Μεγάλη Βρετανία και η Γαλλία αναγνωρίζουν τον Franco ως αρχηγό του κράτους (van der Esch 1951, σ. 171).

Στις 13 Φεβρουαρίου ο Franco γνωστοποιεί τον νόμο Πολιτικών Ευθυνών ο οποίος στόχευε όλους όσους υποστήριζαν το Λαϊκό Μέτωπο και αντιτάσσονταν με την Φάλαγγα (Ripol 2005, σ. 20). Πιο συγκεκριμένα, η Sandie Holguín (2015, σ. 174) περιγράφει πως σκοπός του νόμου όπως τον όριζε ο Franco ήταν να διαχωρίσει τους «εγκληματίες» από τους «αληθινούς Ισπανούς».

Στις 28 Μαρτίου οι δεξιές δυνάμεις καταλαμβάνουν τη Μαδρίτη, την πρωτεύουσα της Ισπανίας χωρίς Δημοκρατική αντίσταση (Ripol 2005, σ. 21). Οι περιοχές που περνούν τελευταίες στα χέρια των Εθνικιστών είναι η Κουένκα, η Θιουδάδ Ρεάλ, η Αλμερία, η Μούρθια, η Χαέν και το Αλμπαθέτε (Ripol 2005, σ. 21). Η Καρταχένα, η τελευταία από τις Δημοκρατικές πόλεις, υποκύπτει στην πολιορκία των Φαλαγγιτών στις 31 Μαρτίου (Ripol 2005, σ. 21).

Ο Franco προβαίνει σε διάγγελμα ανακοινώνοντας τη λήξη του εμφυλίου την 1^η Απριλίου του 1939 από την πόλη Μπούργκος (van der Esch 1951, σ. 159):

«Σήμερα, αφού αιχμαλώτισαν και αφοπλίσαν τον Κόκκινο Στρατό, τα εθνικά στρατεύματα έχουν επιτύχει τον τελικό στρατιωτικό τους στόχο. Ο πόλεμος τελείωσε.

Μπούργκος, 1^η Απριλίου 1939, Έτος της νίκης.

Ο Αρχιστράτηγος, Franco».

"En el día de hoy, cautivo y desarmado el ejército rojo, han alcanzado las tropas nacionales sus últimos objetivos militares. La guerra ha terminado.

Παράρτημα Γ´

Δεκεμβριανά

Στις 14 Οκτωβρίου του 1944 η Ελλάδα απελευθερώνεται από τους Γερμανούς. Τον Σεπτέμβριο του ίδιου χρόνου υπογράφεται η συνθήκη της Καζέρτας βάσει της οποίας τα ελληνικά και τα αγγλικά στρατεύματα εντός της χώρας, συμπεριλαμβάνοντας τις μονάδες των ανταρτών, θα περνούσαν ολοκληρωτικά στον έλεγχο των Άγγλων και πιο συγκεκριμένα στον Στρατηγό Ronald Scoby (Close 1995, σ. 137; Alvizatos 1995, σ. 157). Σαν αποτέλεσμα, ο ελληνικός λαός ανεξαρτήτου πολιτικής πλευράς, υποδέχεται θερμά τους Βρετανούς στην Αθήνα. Αυτό συνέβη διότι κατά την περίοδο της Γερμανικής Κατοχής στην Ελλάδα, οι αντιστασιακές δυνάμεις είχαν σχηματιστεί από ομάδες με διαφορετικές πολιτικές πεποιθήσεις. Οπότε, εξαιρεμένου του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, ο υπόλοιπος κόσμος έβλεπε τους Βρετανούς σαν απελευθερωτές. Επομένως, ήταν θερμή η υποδοχή της Ελλάδας στις συμμαχικές δυνάμεις (Delis 2017, σ. 225; Hassiotis 2015, σ. 273).

Στη διάσκεψη της Τεχεράνης το 1943 αποφασίστηκε από την Αγγλία, τις ΗΠΑ και τη Σοβιετική Ένωση πως η Ελλάδα θα αποτελεί κομμάτι της Δύσης και όχι των Σοβιετικών στρατευμάτων. Στη συνέχεια, το 1945 στη διάσκεψη της Γιάλτας, οι τρεις μεγάλες δυνάμεις διαχώρισαν τα Βαλκάνια σε ζώνες επιρροής όπου θα έλεγχε η κάθε μία, κρίνοντας έτσι το μέλλον των ανθρώπων μιας τόσο μεγάλης περιοχής (Close 1995, σ. 136; Xydis 1961, σ. 6). Η Ελλάδα όπως είχε συμφωνηθεί τέθηκε κατά 90 % υπό την επιρροή της Δύσης και κατά 10% της Σοβιετικής Ένωσης, την οποία εκπροσωπούσαν οι δυνάμεις του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ (Xydis 1961, σ. 6). Έτσι, οι Βρετανοί καταφθάνουν στην Ελλάδα, οπλισμένοι και διατεθειμένοι να κυβερνήσουν τη χώρα.

Στην Αθήνα σχηματίζεται η κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας με πρωθυπουργό τον Γεώργιο Παπανδρέου και με το ΚΚΕ να έχει έξι υπουργούς οι οποίοι αποσύρθηκαν αφότου έμαθαν τα σχέδια των Βρετανών (Hassiotis 2015, σ. 272). Η επόμενη κίνηση του κομμουνιστικού κόμματος ήταν να παρακινήσει τον ελληνικό λαό να διαμαρτυρηθεί για τις εξελίξεις. Κατά αυτόν τον τρόπο ξεκίνησαν τα Δεκεμβριανά, ή αλλιώς η μάχη της Αθήνας.

Στις 3 Δεκεμβρίου του 1944 γίνεται διαδήλωση του ΕΑΜ στο κέντρο της πόλης. Σύμφωνα με ιστορικά ντοκουμέντα και προσωπικές μαρτυρίες, οι διαδηλωτές ήταν άοπλοι και δεν επισκοπούσαν να συγκρουστούν με την οπλισμένη χωροφυλακή (Delis 2017, σ. 214). Παρόλα αυτά, από την πρώτη κιόλας διαδήλωση υπήρχαν νεκροί. Το ίδιο συνέβη και την επόμενη ημέρα πράγμα που χρησιμοποίησε το ΚΚΕ ως αφορμή για την έναρξη του ένοπλου αγώνα κατά των αντικομμουνιστικών και Βρετανικών δυνάμεων. Ο Στάλιν είχε προειδοποιήσει το ΚΚΕ πως αν θα επιχειρούσαν σύγκρουση με τα Βρετανικά στρατεύματα η Σοβιετική Ένωση δε θα μπορούσε να προσφέρει ενισχύσεις, όπως και έγινε. Γνωρίζοντας σήμερα για τη διάσκεψη της Γιάλτας, πολλοί ιστορικοί υποστηρίζουν πως ο Στάλιν έμεινε αμέτοχος γιατί έτσι ήθελε η συμφωνία του με τον Τσόρτσιλ (Xydis 1961, σ. 9). Η δικαιολογία του Στάλιν τότε ήταν πως δεν ήταν εφικτό να περάσουν τα στρατεύματά του από τη Βουλγαρία και όχι η συμφωνία της Γιάλτας. Όπως υποστηρίζει και ο Κωνσταντίνος Χατζηκωστής, «ο Στάλιν δεν είχε κανένα συμφέρον να προκαλέσει διένεξη με τους δυτικούς για την Ελλάδα, που γι' αυτόν αποτελούσε δευτερεύον ζήτημα» (Χατζηκωστής 2018, σ. 16).

Στις τριάντα μία ημέρες έπεσαν νεκροί πολλοί άνθρωποι με τους Βρετανούς να κέρδιζαν ολοένα και περισσότερο έδαφος. Η ενίσχυση των Βρετανικών στρατευμάτων κατάφερε να διώξει τις δυνάμεις του ΕΑΜ και να κατακτήσει την Αθήνα στις 6 Ιανουαρίου του 1945. Τα γεγονότα ολοκληρώθηκαν με την παύση των μαχών στις 11 Ιανουαρίου (Hassiotis 2015, σ. 273).

Παράρτημα Δ΄

Συνθήκη της Βάρκιζας

Στις 12 Φεβρουαρίου, αμέσως μετά τα γεγονότα των Δεκεμβριανών, υπογράφεται η Συνθήκη της Βάρκιζας. Σκοπός της συνθήκης ήταν να σταματήσει η διαμάχη μεταξύ αριστερών και δεξιών δυνάμεων και να λήξει ο εμφύλιος πόλεμος. Οι κύριοι στόχοι της συμφωνίας ήταν πρώτον να διαλυθεί και να παραδώσει τα όπλα ο ΕΛΑΣ (ο στρατός του ΕΑΜ) και οι υπόλοιπες αντάρτικες οργανώσεις, να γινόταν δίωξη των δοσίλογων που συνεργάστηκαν με τις κατοχικές δυνάμεις αλλά και αυτών από την πλευρά του ΕΑΜ που πήραν μέρος στα Δεκεμβριανά, να απελευθερωθούν οι κρατούμενοι των δύο πλευρών και να δοθεί αμνηστία για τα πολιτικά αδικήματα που συνέβησαν την περίοδο της Μάχης της

Αθήνας, και τέλος να τηρηθεί η διεξαγωγή νόμιμων εκλογών στην Ελλάδα (Νικολακόπουλος και Παπαθανασίου 2012, σ. 25).

Ο αφοπλισμός του ΕΛΑΣ ήταν το πρώτο σκέλος που υλοποιήθηκε μετά τη συνθήκη. Παρόλα αυτά, αν και ήταν πολλοί αυτοί που παρέδωσαν τα όπλα, ο αριθμός δεν ήταν αυτός που συνόδευε τη συμφωνία (Νικολακόπουλος και Παπαθανασίου 2012, σ. 25). Σαν αποτέλεσμα, η Εθνοφυλακή και οι βρετανικές δυνάμεις απέκτησαν τον πλήρη έλεγχο της χώρας, «δημιουργώντας τις κατάλληλες συνθήκες για να αρχίσει ένα εκτεταμένο κύμα διώξεων και επιθέσεων εναντίον των οπαδών του ΕΑΜ» (Νικολακόπουλος και Παπαθανασίου 2012, σ. 25). Οι διώξεις και το παρακρατικό κυνηγητό των αριστερών ονομάστηκε «λευκή τρομοκρατία» και ήταν ένας από τους πιο κρίσιμους παράγοντες που συνέβαλαν στην αναζωπύρωση του αριστερού ένοπλου αγώνα.

Το ΚΚΕ, παρά τις αντιρρήσεις της ΕΣΣΔ αποσύρθηκε από τις εκλογές του Μαρτίου του 1946, πιστεύοντας πως το αποτέλεσμά τους δεν θα ήταν δίκαιο. Ακόμα, κάλεσε τους οπαδούς του να απέχουν και εκείνοι από τις εκλογές με σκοπό να στείλουν μήνυμα αντίστασης στις δεξιές δυνάμεις. Εν τέλει, η συμφωνία της Βάρκιζας δεν τηρήθηκε από καμία πλευρά και η συνθήκη αντί να αποτρέψει, οδήγησε τη χώρα στον εμφύλιο.

Παράρτημα Ε΄

Παρακάτω παρατίθεται μία σύντομη ιστοριογραφία του ελληνικού εμφυλίου. Για πλήρη κατανόηση των γεγονότων εντός του χρονικού πλαισίου του πολέμου, θεωρώ σημαντικό, ο αναγνώστης να γνωρίζει τα γεγονότα που οδήγησαν σε αυτόν. Αναφορικά, τα Δεκεμβριανά και η Συνθήκη της Βάρκιζας είναι οι σημαντικότερες εξελίξεις που συνέβαλαν στο ξέσπασμα του εμφυλίου. Η ιστοριογραφία αυτών των γεγονότων βρίσκεται στο Παράρτημα Β΄ και Γ΄ αυτής της εργασίας.

Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος – (1946-1949)

Η επίσημη έναρξη του εμφυλίου θεωρείται πως είναι η 31^η Μαρτίου του 1946 όπου μία ομάδα αριστερών ανταρτών έκανε επιδρομή στη χωροφυλακή του Λιτόχωρου, Πιερίας και σκότωσε εννέα χωροφύλακες και δυο στρατιώτες (Βαχαβιόλου 2016, σ. 2).

Στις 20 Αυγούστου του 1946 αναλαμβάνει τον συντονισμό των ανταρτών ο Μάρκος Βαφειάδης και τον Δεκέμβριο το Γενικό Αρχηγείο Ανταρτών μετονομάζεται σε «Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδας» (ΔΣΕ) (Νικολακόπουλος και Παπαθανασίου 2012, σ. 16-17). Η Αλβανία, η Βουλγαρία και η Γιουγκοσλαβία υποστηρίζουν τους αντάρτες και η Σοβιετική Ένωση τους τροφοδοτεί με μαχητικό εξοπλισμό για να ενισχυθεί η αριστερή πλευρά.

Τον Μάρτιο του 1947 εφαρμόζεται το Δόγμα Τρούμαν όπου οι ΗΠΑ αναλαμβάνουν επίσημα τον ρόλο ρυθμιστή της εμφύλιας διαμάχης (Economidis 2000, σ. 103).

Τον Δεκέμβριο του 1947 ανακοινώνεται η ίδρυση της «Κυβέρνησης του βουνού» και ως αποτέλεσμα αυτής της ενέργειας, η εθνική κυβέρνηση θέτει εκτός νόμου το ΚΚΕ και επιπρόσθετα ψηφίζει τον Νόμο 509 «περί μέτρων ασφαλείας του κράτους και του κοινωνικού καθεστώτος» (Νικολακόπουλος και Παπαθανασίου 2012, σ. 18) τα οποία προέβλεπαν σε θάνατο.

Στις αρχές του 1948, ο Αμερικανός στρατηγός Τζέιμς Βαν Φλητ καταφθάνει στην Ελλάδα για να οργανώσει τις κυβερνητικές δυνάμεις στοχεύοντας στην αποδυνάμωση των ανταρτών (Βαχαβιόλου 2016, σσ. 7-8). Λίγους μήνες αργότερα, χορηγούνται στην Ελλάδα 106.000.000 δολάρια από το σχέδιο Μάρσαλ και τον Ιούλιο η χώρα κυβερνάται επίσημα από Αμερικανούς τεχνοκράτες.

Από τα μέσα του 1948 η πλευρά του εθνικού στρατού κερδίζει όλο και περισσότερο έδαφος μέσα από τις συγκρούσεις με τον ΔΣΕ. Ο αποδυναμωμένος ΔΣΕ, εξαιρουμένης της μάχης στον Γράμμο το καλοκαίρι του ίδιου χρόνου, εγκλωβίζεται στα βουνά της Βόρειας Ελλάδας και αρχίζει να μετράει ήττες. Η αντίστροφη μέτρηση της αριστεράς οφείλεται σε ένα από τα πιο κρίσιμα γεγονότα της περιόδου. Πρόκειται για τη ρήξη μεταξύ του ηγέτη της Γιουγκοσλαβίας Τίτο και του Στάλιν της Ρωσίας, η οποία έκρινε την εξέλιξη της εμφύλιας διαμάχης. Ο ΔΣΕ ετάχθη υπέρ της Σοβιετικής Ένωσης με αποτέλεσμα την παύση βοήθειας προς τους Έλληνες κουμουνιστές και το κλείσιμο των συνόρων με τη Γιουγκοσλαβία (Βαχαβιόλου 2016, σσ. 8-9).

Το καλοκαίρι του 1949 έφερε την ήττα του ΔΣΕ αφού πρώτα κατελήφθη το Βίτσι με τους αντάρτες να αρχίζουν να υποχωρούν προς αλβανικό έδαφος (Νικολακόπουλος και Παπαθανασίου 2012, σ. 20). Η τελευταία πράξη του εμφυλίου παίχτηκε στον Γράμμο στις 29 Αυγούστου του 1949 όπου ο Εθνικός Στρατός κατέλαβε και το τελευταίο ύψωμα. Ο στρατηγός Θρασύβουλος Τσακαλώτος (1960) περιέγραψε την κατάληψη στο βιβλίο

του σημειώνοντας:

«Στις 29 Αυγούστου στις 5μ.μ. κατελήφθη από τους καταδρομείς του Ρούσσου η Μπάρα του Ν. Γράμμου. Την 30^η Αυγούστου, στις 5 μ.μ., η VIII Μεραρχία κατέλαβε το Κάμενικ. Στις 10 το πρωί κάθε αντίστασις εσταμάτησε παντού» (Τσακαλώτος 1960, σ. 278)

Το τέλος του εμφυλίου ανακοινώνεται επίσημα από τον ραδιοφωνικό σταθμό «Ελεύθερη Ελλάδα» στις 15 Σεπτεμβρίου του 1949. Την επομένη της λήξης του εμφυλίου, η εφημερίδα Ελευθερία εκδίδει το παρακάτω δημοσίευμα.

«Επήλθεν η πλήρης κατάρρευσις του συμμοριτισμού

Ο ΓΡΑΜΜΟΣ ΗΛΕΥΘΕΡΩΘΗ

Κατέπαυσε κάθε αντίστασις των συμμοριτών.

*ΠΟΛΛΟΙ ΑΙΧΜΑΛΩΤΟΙ ΚΑΙ ΟΛΟΚΛΗΡΟΝ ΤΟ ΕΠΙΤΕΛΕΙΟΝ ΣΥΜΜΟΡΙΑΚΗΣ ΜΕΡΑΡΧΙΑΣ ΕΙΣ
ΧΕΙΡΑΣ ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΟΥ*

...

*Ολόκληρος ο Γράμμος ως οργανωμένη στρατιωτική τοποθεσία, ηλευθερώθη χθές υπό των νικηφόρων
εθνικών δυνάμεων κατόπιν κεραυνοβόλων επιχειρήσεων, αι οποίαι διήρκεσαν πέντε εν όλω ημέρας.*

*Άπαντα τα υψώματα που κατείχεν ο εχθρός περιήλθον το εν κατόπιν του άλλου εις χείρας του εθνικού στρατού
μεθ' όλων των βαρέων όπλων, τα οποία είχαν συγκεντρωθή εις τον Γράμμον διά την ενίσχυσιν της αμύνης
του.*

Ουδεμία πλέον εχθρική αντίστασις υφίσταται εις την ύστατην αυτήν ακρόπολιν του συμμοριτισμού.

...

*Ο εχθρός συντετριμμένος αποδιωργανομένος και διωκόμενος απηνώς προσπαθεί να διαφύγη προς την
Αλβανίαν ενώ κατακόπτεται υπό της αεροπορίας και του πυροβολικού του εθνικού στρατού.*

Ολόκληρον το επιτελείον συμμοριακής μεραρχίας συνελήφθη αιχμάλωτον.

...

Ουδαμού πλέον της Ελλάδος υπάρχει οργανωμένη συμμοριακή δύναμις.

...

Κοζάνη, 29 Αυγούστου» (ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ, 31 Αυγούστου 1949)

Παράρτημα ΣΤ΄

Απώλειες

Σε σχέση με τις ανθρώπινες απώλειες, οι δύο χώρες παρουσιάζουν μία διαφορετική εικόνα. Σύμφωνα με τον Payne (2012, σ. 244), «δεν είναι εφικτό να παράγουμε έγκυρα στατιστικά για τον πόλεμο και τα επακόλουθά του». Τα νούμερα που υπάρχουν δεν είναι ακριβή αλλά είναι προσεγγίσεις που υπολογίστηκαν βάσει των στοιχείων που καταγράφηκαν. Αυτό ισχύει τόσο για την Ισπανία όσο και για την Ελλάδα.

Στον Payne (2012, σ. 244), διαβάζουμε για τον ισπανικό εμφύλιο πως οι νεκροί και στις δύο πλευρές ξεπέρασαν τους 150.000. Σε αυτόν τον αριθμό προστίθενται 25.000 νεκροί, υποστηρικτές κυρίως της αριστεράς, οι οποίοι προέρχονταν από το εξωτερικό (Payne 2012, σ. 244). Από αυτόν τον αριθμό, οι περίπου 100.000 έπεσαν στο πεδίο της μάχης. Σύμφωνα με τον Payne (2012, σ. 244), οι Δημοκράτες διέπραξαν περίπου 56.000 εκτελέσεις, λιγότερες βέβαια από αυτές τον Εθνικιστών. Στη Δημοκρατική ζώνη υπήρξαν 20.000 θύματα που δολοφονήθηκαν για πολιτικούς λόγους (Phillips και Rahn Phillips 2015, σ. 349). Από αυτά οι 6.800 ήταν ιερείς, οι 1.000 άντρες της πολιτοφυλακής, οι 2.000 μέλη της Φάλαγγας και οι υπόλοιποι, άμαχος πληθυσμός (Phillips και Rahn Phillips 2015, σ. 349). Βάσει των στοιχείων του Payne (2012, σ. 244), ο αριθμός άμαχων πολιτών που δολοφονήθηκαν κυρίως στη Δημοκρατική ζώνη επιρροής ανέρχεται στους 12.000. Χιλιάδες ήταν και οι νεκροί που πέθαναν από υποσιτισμό, αρρώστιες και πίεση (Payne 2012, σ. 244), συγκεκριμένα, οι Phillips και Rahn Phillips (2015, σ. 348) αποδίδουν γύρω στους 10.000 και περιλαμβάνουν τα θύματα εναέριων επιθέσεων. Το ποσοστό των νεκρών λόγω της βίας συγκεντρώνει το 1.1% του συνολικού πληθυσμού της χώρας ενώ όπως σημειώνει ο Payne, «αν προστεθούν οι θάνατοι από την έναρξη ως και τη λήξη του εμφυλίου Πολέμου, τότε ο αριθμός φτάνει τους 344.000 ή δηλαδή το 1.4% του πληθυσμού» (Payne 2012, σ. 245).

Τα νούμερα για την ελληνική πλευρά είναι λίγο διαφορετικά. Μέσα από την έρευνα του Λεωνίδα Καλλιβρετάκη (2001) μαθαίνουμε πως κατά την περίοδο των εμφύλιων συγκρούσεων, κατά τα έτη 1941 με 1945 «οι νεκροί στρατιωτικοί και τα μέλη των εθελοντικών ενόπλων σωμάτων» ανέρχονται στους 6.000 ενώ «τα θύματα του άμαχου πληθυσμού που απεβίωσαν με βίαιο θάνατο» έφτασαν τον αριθμό των 8.500. Μεταξύ του 1946 και του 1949, την επίσημη περίοδο της ένοπλης διαμάχης, ο αριθμός των θυμάτων

αυξάνεται σημαντικά αφού οι νεκροί των ενόπλων σωμάτων φτάνουν τους 36.000 και οι άμαχοι νεκροί αγγίζουν τους 20.000. Στις 18 Μαρτίου του 1952 η εφημερίδα ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ συγκεντρώνει στο εξώφυλλό της κάποια στοιχεία σχετικά με τις απώλειες του εμφυλίου. Σύμφωνα με το δημοσίευμα, ο συνολικός αριθμός των νεκρών της περιόδου είναι 154.000 (ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ, 1952). Ο David Close (1995, σσ. 219-20) αναφέρει πως οι απώλειες της αριστεράς από το 1946 μέχρι το 1950 καταγράφονται στις 20.000, απεναντίας, οι νεκροί του Εθνικού Στρατού ήταν γύρω στους 10.600. Συνολικά δολοφονήθηκαν 3.500 πολίτες, τραυματίστηκαν 31.500 στρατιώτες του Εθνικού Στρατού και 5.400 δηλώθηκαν αγνοούμενοι (Close 1995, σσ. 219-20). Επιπλέον, ο Close (1995, σσ. 219-20) κάνει λόγο για 50.000 φυλακισμένους και 140.000 εξόριστους των οποίων η πλειοψηφία δεν επέστρεψε ποτέ στην Ελλάδα. Επιπρόσθετα, στην εφημερίδα ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ γίνεται αναφορά σε στοιχεία όπως ότι οι «Ξεσπιτωμένοι αγρότες» φτάνουν τους 800.000 και τα «Ζώα που χάθηκαν» το 1.480.669 (ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ, 1952). Τα ολικώς κατεστραμμένα σπίτια συγκεντρώνουν τα 24.626 ενώ τα μερικώς κατεστραμμένα τα 22.000 (ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ, 1952). Στις καταστροφές συμπεριλαμβάνονται και τα σχολεία, τα οποία αναγράφονται στα 1.600 αλλά και 241 κατεστραμμένα εργοστάσια και νοσοκομεία (ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ, 1952).